

Barnoota Hawaasaa

Kitaaba Barattootaa

Kutaa 8

Biirro Barnootaa Oromiyaa 2014/2022

Qopheessitoota

Balaachoo Abarraa (MA)

Girmaa Tsaggaayee(MA)

Nageessoo Ismoo(MA)

Gulaaltoota

Nagaash Heebboo(MA)

Jamaal Musxafaa (MA)

Madaaltoota

Abarraa Kabbaboo(BA)

Baqqalaa Qana'aa (MA)

Beekii Tolasaa (MA)

Fiqaaduu Kabadaa (MA)

Katamaa Tsagga (MA)

Giraafiksii

Taaddasaa Dinquu (MA)

©Biirroo Barnootaa Oromiyaa 2014/2022

Kitaabni kun walta'iinsa Biirroo Barnootaa Oromiyaafi kolleejji Baroota Barsiisotaa Roobee waliin taasifameen bara 2014/2022 qophaa'e.

Mirgi abbummaa kitaaba kanaa seeraan eegamaadha. Eeyyama Biirroo Barnootaa Oromiyaatiin ala guutummanis ta'ee irraa hir'isanii maxxansuun yookiin baay'isanii raabsuun seeraan nama gaafachiisa.

BOQANNAA TOKKO.....	1
AMALOOTA UUMMAMALAFAA	1
1.1.1. Humnoota Keessa Lafaa Teessuma Lafaa Jijiiran.....	3
1.1.2. HumnootaIrra Lafaa Teessuma Lafaa Jijiiran	8
1.2. QabiyyeewwaniifiBaqqaana qilleensa marsaa lafaa	14
1.2.1. Qabiyyeewan Qilleensa Marsaa Lafaa.....	14
1.2.2. Baqqanota Qilleensa Marsaa Lafaa	15
1.3. WantootaQilleensa Jijiiramaafi Qillensa Baramaa Too'atan	17
1.3.1 Maalummaa qilleensa jijiiramaafi qilleensa baramaa	17
1.3.2 Maalummaa Qilleensa JijiiramaafiQilleensa Baramaa	20
1.3.3 Qabiyyeewan Qilleensa jijiiramaafiQilleensa Baramaa.....	22
1.3.4 Qilleensa Baramaa Itoophiyaa.....	24
BOQONNAA 2	28
UUMMATAAFISOCHIILEEHAWAAS-DINAGDEE.....	28
2.1.Garaagarummaa Aadaafi Jijiirrama Isaa	29
2.1.1. Dagaagina Aadaa Uummataa	29
2.1.3. Gilobalayizeeshinii, Jijiirramuu Aadaafi Sanyii Dhala Namaa	32
2.2. Sochiilee Diinagdee Gurguddoo	34
2.2.1. Sochiilee Diinagdee Sadarkaa Tokkoffaa.....	34
2.2.2 Sochiilee Diinagdee Sadarkaa Lammaffaa	40
2.2.3 Sochii Diinagdee Sadarkaa Sadaffaa	43
2.2.4.Sochiileen Diinagdee Adda Addaa Faayidaa Guddina Biyyaatiif Qaban	49
BOQONNAA SADII	60
QABEENYA UUMMAMMAFI GUDDINA HAWAAS- DIINAGDEE	60
3.1.1. Faayidaa itti Fufinsaan Fayyadamuun Qabeenya Uummamaa Diinagdee Keessatti Qabu	62
3.1.3.FaayidaaQabeenyiUummamaaYeroodhagaraYeroottiQabu.....	63
3.2. Walittibu'iinsa sabaabaqabeeya uumamaafayyadamuundhufu.....	70
BOQONNAA 4	77
SEENAA ADDUNYAA AMMAYYAAFI BARA JALQABBII ISAA	77
4.1. Abuurraa J'oogiraafawaa Gurguddoo	78
4.2. Bara Jalqabbii Yaada Haaraa(Renaissance), Haaromsaa (Reformation)fi Sochii Faallaa Haaromsaa (Counter-Reformation)	81
4.2.1.BaraJalqabbiiYaadaHaaraa(Renaissance).....	81
4.2.2. Bara Jalqabbii Sochii Haaromsaa (Reformation	83
4.2.3. Sochii Faallaa Haaromsaa(Counter-Reformation)	85
4.3. Warraaqsa Industirii	87
4.4. Waraana Addunyaa Gurguddoo Lamaan	91
4.4.1. Waraana Addunyaa Tokkoffaa (1914-1918)	91

4.4.2. Waraana Addunyaa Lammaffaa (1939-1945)	94
4.5. Waraana Ololaa	97
BOQONNAA 5	1 0 3
SEENAA AFRIKAA BARA 1500MOOTAA EEGALEE JIRU	103
5.1. Sirna Daldala Garbaa	104
5.2. Sirna Bittaa Kolonii Afrikaa Keessatti	110
5.3. Walitti Dhufeenyaa Siyaas- Dinagdee Biyyoota Afrikaa bara Bilisummaan Boodaa	117
Bilisuummaa Biyyoota Afrikaa	117
5.3.2. Haala siyaas-dinagdee Afrikaa sirna koloniin boodaa	119
BOQONNAA 6	128
SEENAA ITOOPHIYAA BARA AMMAYYAA	128
6.1. Hundeffama Mootummaa Itoophiyaa Ammayyaa	128
6.2. Daldala Daandii Dheeraa	135
6.3. Hariiroo Itoophiyaafi Biyyoota Alaa	139
6.4. Tokkummaa Ummatoonni Itoophiyaa Daangaafi Birmadummaa biyyaa kabachiisuuf Taasisan.....	141
BOQONNAA TORBA	147
DHIMMOOTA IJOO ADDUNYAA XIYYEFFANNOO BARBAADAN.....	147
7. Dhimmoota Ijoo Addunyaa Yeroo Ammaa Xiyyeffannoo Barbaadan	147
7.1. Jijiirama Qilleensa Baramaa	148
7.1.1. Yaad-Rimee Jijiirama Qilleensa Baramaa	149
7.1.2. Sababaafi Miidhaa Jijiirama Qilleensa Baramaa	150
7.1.3. Dagaagina Hojiwwaan Jijiirama Qilleensa Baramaa Ittisan	155
7.1.4. Qo'aanno Haalaa (Hojiwwaan Jijiirama Qilleensa Baramaa Hir'isuuf Naannootti Raawwataman).....	157
7.1.5. Faalama Qilleensaa	157
7.2. Hanqina Bishaanii	160
7.3. Manca'iinsa Bosonaa	161

BOQONNAA

1

AMALOOTA UUMMAMA LAFAA

Bu'aawwan Barachu Boqonnichaa

Adeemsaafi xumura barnoota kanaan booda barattooni:

- ✓ Haalota uummama teessuma lafaa garagaraa adda nibaasta.
- ✓ Teessuma lafaa adda addaa sababa humnoota keessa lafaafi irra lafaatiin Uummaman nitarreessita.
- ✓ Humnoota irra lafaafi keessa lafaa dhiibbaa akkamii fa'a jirenya dhala namaa irratti akka geesisan adda nibaasta.
- ✓ Garaagarummaa qilleensa baramaafi qilleensa jijiramaa gidduu jiru adda nibaasta.
- ✓ Qabiyyeewan qilleensa baramaafi waantota qilleensa baramaa too'atan nitarreessita.
- ✓ Sababoota garaagarummaa roobaafi teempireecheera naannoo lafa baddaa, badda dareefi gammoojjiitti uumamuuf wal-bira qabuun n ibsita.

Seensa

Kutaa 7^{ffaa} kessatti amaloota uumama lafaafi sirna biiftuu, Qabiyyeewan irra Lafaafi caasaa keessa lafaatti argaman, lafaafi madda odeeffannoo irra lafaa, Keessa lafaafi handhuura lafaa, Kattaleefi faayidaa isaan diinagdeef qaban barachuun keessan niyaadatama.

Kutaa kana kessatti immoo amaloota uummama lafaa, humnoota irra lafaafi keessa lafaa teessuma lafaa jijiiran, caasaa lafaafi qabiyyeewan qilleensa

marsaa lafaa keessatti argaman akkasumas waantoota qilleensa jijiiramaafi qilleensa baramaa too'atan nibarata.

Ga'umsa barachuu yoo xiqqaate bira gahamuu qabu.

- ✓ Humnoota keessa lafaafi irra lafaa fuula lafaa jijiiran adda nibaafatta.
- ✓ Teessuma lafaa sababa humnoota keessa lafaafi irra lafatiin uummaman adda baasta.
- ✓ Dhiibbaawan humnoonni keessa lafaafi irra lafaa haala jirenya dhala namaa irratti geessisaan ni ibsita.
- ✓ Akaakuu baqqanota qilleensa marsaa lafaa nitarreessita
- ✓ Garaagarummaa qilleenssa jijiiramaafi qilleensa baramaa adda nibaasta.
- ✓ Qabiyyeewan qilleensa baramaa keessatti argaman nitarreessita
- ✓ Too'attoota qilleensa baramaa ta'an nitarreessita.
- ✓ Sababa garaagarummaan roobaafi teempireecheraa teessuma lafaa: baddaa, badda dareefi gammoojjiitti uummaman wal-bira qabuun nimadaalata.

1.1. Humnoota Teessuma Lafaa Jijiiran

Gaaffilee Shaakalaa 1.1

1. Humnoota teessuma lafaa jijiiran maal fa'a?
2. Gosoota teessuma lafaa naannoo keetitti beekkamoo ta'an tarreessi.
3. Garagarummaa humnoota irra lafaafi keessa lafaa ibsi.

Teessuma lafaa jechuun haala facaa'iinsa qaamota irra lafaa gosoota adda addaa faca'anii argamaniidha. Teessumni lafaa iddo hundatti walfakkata miti. Teessuma lafaa jechuun danaa yookin boca fuulli lafaa qabuudha. Isaanis gaarreen, pilaatoowwan, sululaafi lafa dhoqaa fa'a. Kunis ta'u kan danda'e sababa humnoota keessaafi irraa lafattiinkan uummamaniidha. Humnoonni qaama irra lafaa irratti jijirama fidan kunneenis bubbee, bishaan lolaa, cabbie baqee sigigaatu, dadacha'insa lafaa, babbaqaqiinsa, adeemsa voolkaniziumii fa'a.

Fakkii 1.1 Teessuma lafa adda addaa

Teessumni lafaa bakkaa bakkatti garaagarummaa qaba. Garaagarummaan teessuma lafaa kunniin kan uumaman sababoota humnoota fuula lafaa irrattiifi keessa lafaatti uumaman irraa kan ka'e. Jijiiramni teessuma lafaa kun adeemsa walirraa hin cinneedha.

1.1.1. Humnoota Keessa Lafaa Teessuma Lafaa Jijiiran

Gaffilee Shakalaa

1. Humnoonni keessa lafaa teessuma lafaa jijiiran maal fa'a?
2. Teessuma lafaa sababa humnoota keessa lafaatiin uumaman tarreessi.

Humnoonni keessa lafaa kanneen keessa lafaatti uumamanii jijiirama qaama lafaa irratti fidaniidha. Isaan keessaa beekkamoon dhooinsa voolkaanoo, dadacha'iina lafaa babbaqaqiinsa lafaafi kirkira lafaafa'a.

Sababoota humnoota keessa lafaatiin teessumni lafaa adda addaa uumamaniru. Adeemsi kun yeroo hunda kan walirraa hincinneefi itti fufaadha. Teessumni lafaa haala kanaan uumaman qaamota lafaa kanneen ijaan hin muldhanne irraa kaasee hamma qaamota gurguddoo kan akka gaarrenii, pilaatoowwan, sululawwan, lafa diriiraafi kan kana fakkaataniidha. Kanaaf Addunyaa irratti fakkeenya gaarii kan ta'an keessaa gadi fageenya guddaa kan qabu Deedsii (biyyoota Israa'eeliifi

Libaanoos jidduutti argamu) yoo ta'u Olka'iinsa guddaan addunyaa kan ta'e immoo garreen Himaalaayaa keessaa gaara Evaariisti jedhamuudha.

Gara biraatiin tessuma lafa biyya keenyaa yemmuu fudhannu garaagarummaa guddaatu jira. Fakkeenyaaaf, olka'umsi guddaan gaarreen kaaba biyyattiitti argaman keessaa gaara Raas Dashaan sirrii galanaa ol 4620m ta'a. Lafti dhooqa guddaa qabu immoo bulchinsa Mootummaa naannoo Afaar iddo Daalool jedhamutti kan argamu sirrii galanaati gadi 116 m ta'a. Bakkeewwan olka'iinsa guddaa addunyaa ta'an gabatee asiin gadii keessaa ilaali.

Gabatee 1.1.Bakkeewwan olka'iinsaa Guddaa addunyaa

T. L	Maqaa gaaraa	Olka'umsa (m)	Ardii itti argamu
1	Evaarasti	8850	Eeshiyaa
2	Kilimaanjaaroo	5895	Afriikaa
3	Tulluu Diimtuu	4377	Afriikaa
4	Raas Daashaan	4620	Afriikaa

Dadacha'iinsa Lafaa

Dadacha'iinsi lafaa kan uumamuu naannoo kattaan kuus-mansaa itti argamutti. kattaan kuusmansaa akka kattaalee biroo cimaa/jajjaboo waan hin taaneef dadacha'insaaf saaxilama. Sababni dadacha'insa lafaa humnoota keessa lafaatii ka'aniidha. Haa ta'u malee, naannoo kanatti akka volkaanoo wanti lafa keessaa bahee kuufaman hin jiru, yookiin qaamni lafaa caccabeefi babbaqaqee citee gad lixu hin jiru. Naannoo dadacha'iinsiitti uummamuutti lafti oldhiibbamuu gaarreenifi tulluuwwan faan ni'uumamu.

Bakka humni cimaan jirutti gaarreen gurguddoo ta'an ni uummamu. Gaarreen gurguddaan kaaba Afriikaa kan akka Atlaasi, Awurooppaa Alpisii Eeshiyaa Himaaliyaa faan sababa dadacha'iinsaan uumaman.

Humnoonni keessa lafaatii maddanii qaama lafaa irratti jijiirama guddaa fidan dhala namaafi lubbu qabeeyyii biroo irrattis miidhaa salphaa irraa kaasee hamma cimaa ta'etti dhaqabsiisuu danda'u. Fakkeenyaaaf dhoo'insa voolkaanoo bara 2002 Haayitii keessatti raawwate fudhachuun ni danda'ama.

Teessuma Lafaa Babbaqaqiinsa lafaatiin uumaman

Babbaqaqiinsi addaan tarsa 'uu qaama lafaati. Lafti wal irraa foxoqee/citee dalga yookiin shaffaaxa walirraa siquu qaama lafaati. Qaamni lafaa kan wal gadidhiisu humnoonni faallaa wal irraa baqatan qaama lafaa irratti yoo dhiibbaa uuman ta'a. Bakkaa siquun qaama lafaa yookiin kattaa kun naannoo sarara baqaqaatti kan raawwatamuudha. Sababa babaqinsaatiin teessuma lafaa adda addaatu uumama. Fakkeenyaaaf babbaqaqiinsi lafaa yoo uumamu qaamni lafaa jidduu gaarreen wal ilaaloogamaa-gamanatti dhiisee, lafti gidduu jiru mucucaatee sulula uuma. Sululli qinxamaa guddaan addnuyaa haala kanaan uumame.

Fakkii 1.2. Tessuma lafaa naannoo Sulula qinxamaa guddaa baha Afrikaa

Voolkaanoo

Voolkaanoo jechuun maal jechuudha?

Volkaanoon sababa hoo'a guddaa keessa lafaatti ummamuun kattaaleen yoo baqan dhangala'aa(maagimaa)fi gaasiin uumaman dhoo'iinsa uumamuudha.

Teessuma lafaa dhoo'insa voolkaanotiin uumaman.

Gaaffiilee Shaakalaa

1. Maagmaan maali?
2. Garaagarummaan maagmaafi voolkaanoo maali?

Maagmaan sababa dhiibbaa guddaa irraa kan ka'e hoo'a cimaadhan kattaan keessa lafaa baqee dhangalaa'u jechuudha. Maagmaan bakka itti qorru irratti hundaa'uunis voolkaanoon bakka lamatti quodama. Isaanis:

1. Voolkaanoo lafa keessatti qorruufi
2. Voolkaanoo fuula lafaatti bahee qorruu

Maagmaan baay'ee dhangala'aa ta'e qaama lafaa gara gubbaa dhoosuun gara alaatti dhangala'a. Maagmaan keessa lafaa irraa maddee irra lafaa dhoosee fuula lafaa irratti dhangala'u boolla tokkoon yookiin boolla baay'een bahuu nidanda'a. Boolla tokkichaan yoo magimaan keessaa lafaati dhohee bahu veentii jedhama. Volkaanoon boolla baay'een dhangala'u immoo fiisharii jedhamuun beekama. Volkaanoon boolla tokkoon humna cimaan darbatamee bahu kaaldeeraa uuma. Hammi hoo'aa yoo cimaa ta'e maagmaan uumamu dhangala'aa ta'a. Haa ta'u malee sababa dhiibbaa lafa keessatiin hoo'i uumamu gadi aanaa yoo ta'e immoo maagman uumamullee furdaadha. Hammi gaasii maagmaa dhangala'aa ta'e keessatti olaanaa ta'a. Kun immoo dhoo'insi voolkaanoo cimaa akka ta'u gargaara. Maagmaan gara fuula lafaatti bahee dhangala'a. Maagmaa fuula lafaatti bahee dhangala'u Laavaa jedhama.

Hoo'i keessa lafaa xiqqaa ta'uun maagman uumamu furdaa ta'a, gaasii xiqqaa qaba. Kun immoo maagmaan gara fuula lafaa osoo ol hin bahin baqaqaa dhagaa keessa seene hafa jechuudha.Kanaan maagmaa lafa keessatti hafee qorre jedhama.

Fakkii.1.3. Gosoota Dhoo'insa Voolkaanoo

Sadarkalee Dhoo'insaVoolkaanoo

Ji'ooloojistoonni uummama voolkaanoo sadarkaa sadiitti qodanii jiru Isaanis:- Voolkaanoo socho'aa; gosa voolkaanoo yeroo gabaabaa keessatti dhoohu. Yeroo baay'ee jala garboota gurguddoo keessatti uummama.

Voolkaanoo Riphaa; gosa voolkanoo yeroo murtaa'aan booda dhoohuu danda'u. Voolkaanoo Dhumataa; gosa voolkaanoo kanaan dura dhoohhee dhumateedha.

Hoollannaan Lafaa

Hoollannaan lafaa maali?

Hoollannaan lafaa sababoota adda addaa humnoota keessa lafaatiin uumamu kan akka voolkaanootiinf walgadhiisuu dhagaa keessaa lafaatiin qaamni lafaa yoo kirkiruudha.

Baqqanni irra lafaa kan uumamee kattaalee adda addaa irraayi. Kattaaleen kunniinis akka pilaastikaa amala wal-keessaa yaa'uu yookiin walharkisuu qabu. Garuu yeroo humni guddaan hanga walharkisuu kanaa ol-ta'ee kattichi cabuuf dirqama. Yeroo kattaan cabuu yookiin baqaqu immoo kirkirri lafaa ni uumama. Adeemsa kanaan kattaan yeroo cabu anniisan cimaan gad-dhiifama. Humni gad-dhiifamuu immoo kattaalee bakkaa buta. Kattaan bakkaa butame immoo yeroo bakkatti deebi'uuf yaalii nigodha. Hollannaan (kirkirri lafaa) kallattii hundaan bakka maddu irraa nifaca'a. Bakki hollannaan lafaa irraa maddu fookaasiif jedhama. Fageenyi gabaabaan gara irra lafaa qixa fookasiin argamu ippiseentarii jedhama. Hollannaan lafaa kallatiin fuula lafaakan jijiiruu miti.

Garuu, ta'ee adeemsawwaniifi sochiilee fuula lafaa jijiiraniin ummamuu danda'a.

Qorannoowwan adda addaa akka mirkaneessanitti hollannaan lafaa 95 %ta'u naannoo sadeen armaan gaditti argama. Isaaniis daandii qarqara gara-alaa Garba Paasifiikii, Qarqara galaana diimaa kaasee hanga gaara Himaaliyaa fi sulula guddaa qinxamaatti.

1.1.2. Humnoota Irra Lafaa Teessuma Lafaa Jijiiran

Gaaffilee Shaakalaa

1. Humnoonni irra lafaa qaama lafaa irratti jijiirama fidan maal fa'a?
2. Jijiirama qaama lafaa sababa humnoota irra lafaatiin dhufan tarreessi.

Jijiirama jijiiramuun humnoota fiziikalaafi keemikaalaatiin qaamni guddaan tokko, fakkeenyaaaf, kattaan hammaan, bocaan, halluunifi qabiyee qabu fa'aan gara birootti yoo geeddaramuudha. Jijiiramuun karaa lamaan uummamuu danda'a. Isaaniis:-Jijiiramuu fiziikalaafi jijiiramuu keemikaala jedhamuu nibeekkamu.

I. Jijiiramuu Fiizikaalaa

Jijiiramuu fiziikalaalaa jechuun wantootni hangan xixiqaachuu yookiin bocaan jijiiramuu wantootati. Jijiirama fiziikalaalaa kanneen fidan keessaa muraasni; biqiloota, bineeldota, lolaa bishaaniifi bubbee fa'a.

Akkuma beekamu teempireecharri guyyaa baay'ee hoo'aafi halkan immoo qorraa ta'a. Guyyaa guyyaa moolakiloonni Kattaa keessa jiran walгадhiisu, halkan immoo nisuntuuru. Haalli kun fofolloquun qaama kattaalee irratti akka uumamu taasisa. Adeemsi fofolloquu kattaalee kunis suutaan babbaqaquu kattaaleetiif sababa ta'a.

Fakkii 1.4. Adeemsa fiiziikaalaatiin jijiiramuu kattaalee

Jijiiramuu fiiziikaalaabishaaniin raawwatamu

Jijiiramuun fiiziikaalaabishaaniin karaa adda addaattin raawwatama. Isaan keessaa inni jalqabaa kattaan yookin biyyeen bishaaniin yoo jiidhu mooluukiyuloonni kattaa yookiin biyyee walqabataniifi jajjaboo turan laafuuun walgadhiisuu eegaluu. Karaa birootiin immoo bishaan baqaqaa kattaa keessatti kuufame yeroo qoraa cabbaa'uun baqaqaa kattaa akka walirraa siiqu taasisuun suuta suuta kattaan bakka baqaqetti qooddamuu/addaan bahuu danda'a. Adeemsa kanaan caccabuu fiiziikaalaabishaaniin raawwatamuudha.

Fakkii 1.5. Jijiiramuu fiiziikaalaat kattalee bishaaniin raawwatamu

Jijjiiramuu Fiiziikaalaa Biqilootaan Rawwatamu

Caccabuun fiiziikaalaa inni biroo kan biqilootan raawwatamuudha. Keessattuu hiddi biqilootaa baqaqaa dhagaa keessa seenuu adeemsa keessa akkuma guddachaa deemuun kattaalee addaan dhiibuun dhuma irratti akka caccabu yookiin addaan foxxoqu taasisa.

Fakkii 1.6.Jijjiiramuu kattaalee sababa biqilootatiin raawwatamu

II. Jijjiiramuu Keemikaalaa

Akaakuun jijjiiramuu keemikaalaa hedduudha. Isaan keessaa beekkamoon haaydiroolaayisisii, kaarbooneeshiniifi oksiideeshiinii fa'a.

Haaydiroolaayisisii: kun sababa dhiibbaa bishaaniitiin jijjirama caasaan albuudotaati. Wantoonni jajjaboofi walqabatoo ta'an bishaaniin yoo jiidhan moolookiyyuloonni walqabataa turan sababa bishaanitiin wal gadidhiisuun kun jijjiiramuu haydiroolaasisii jedhama.

Fakkii 1.7.Haayidiroolayisisii bishaaniin uumamu

Kaarbooneeshinii: adeemsa caccabuu kattaa wal-nyaatinsa ayoonota kaalsiyeemii, maagniiziyeemii, soodiyeemii, pootaasiyeemiifi bishaaniin uumamuudha. Adeemsa kana keessatti wal-nyaatinsi koompaawundoottaa kaarbooneetiifi baay-kaarbooneetii uuma. Bishaan lafa irra yaa'uu hundi kaarboondaay-oksaayidii makaa isa qilleensa marsaa lafaa keessaa yookiin bsbosa biqiloota biyyee keessa jiranii irraa argame of-keessaa qaba. sababa kaarboondaay-oksaayidiitiin jijiiramni wantoota irratti haala kanaan raawwatamu kaarbooneeshinii jedhama.

Oksideeshinii:-adeemsi kun koompaawundoota sibiila ofkeessaa qabanitti dabalamuu oksijiiniiti. Adeemsi akkanaa kun hawaasa biratti dandaa'uu yookiin dammaawuu jedhama. Wantoonni amala sibiilummaa qaban bakka jiidhinni jiru yookiin bishaaniin yoo waltuqan walnyaatiinsa ayoonota sibiila keessa jiraniifi oksijiiniin uumamu irraa kan ka'e meeshichi dandaa'uu/ sillaa'uu danda'a. Adeemsi kunis oksideeshinii jedhama. Kattaaleen albuudota sibiilaa of keessaa qaban salphaatti adeemsa oksiideeshinitiin ni jijiiramu. Gosti jijiiramu keemikaalaa kun naannoofi yeroo teempireecharrii akkasumas roobni jirutti baay'inaan uumama.

Haramuu, Geejjibamuufi Kuufamuu

Haramuu: wantoonni fuula lafaa irra jiran bubbeefi lolaa bishaanitiin iddo itti turan/uumaman irraa yoo buqqa'an haramuu jedhama. Harki caalan haramaa kan raawwatamu humnoota fuula lafaa irratti uumamanii fuula lafaa jijiiran kan akka lolaa bishaanitiinifi bubbeedhan raawwatama. Haramni lolaaan raawwatamu kan cimu naanno roobni heddummaatutti yoo ta'u haramni bubbleen gaggeeffamu immoo naanno gammoojji hoo'aatti.

Harki guddaan haramaa kan raawwamu keessaa inni tokko harama lolaa bishaanitiin. Lolaan bishaanii qaama lafaa ciruun/diiguun geejjibuufi kuusudhaan teessuma lafaa irratti jijirama adda adda fida. Haramni biyyeefi caccabni kattaalee faan lolaa bishaanitiin kan raawwatamuuf; teessumni lafaa gaara/olka'aa irratti roobni cimaan yeroo gabaabaa keessatti yoo raawwatameefi amalli biyyee haramaaaf kan saaxilamu yoo ta'e.

Geejjibamuu: sababa humnoota haramaa kan akka lolaa bishaaniifi bubbleetiin

wantoonni fudhatamanii iddo birootti yoo geeffaman geejjibamuu jedhamdha. Kuufamuu: adeemsa wantoonni kan akka biyyee, caccaba kattaalee, hambaa biqilootaafi bineensotaa bakka birootti fudhataman yoo walitti qabaman kuufamuu jedhama. Walitti qabamni wantootaa kunis mansaa yookiin kuufama. Kunis kan raawwatamu lafa diriraa seensa haraa, garba yookiin galaana fa'atti ta'uu danda'a.

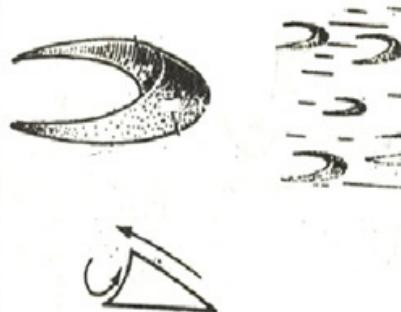
Teessuma lafaa irratti jijiiramni kan uumamu naannoo lafa olka'oo bakka haramni irratti gaggeeffameefi kuufamni mansaa itti gaggeeffametti.

Fakkii1.8. Harama biyyee bishaaniin uumame

Harama Bubbee: yeroo baay'ee naannoolee gammoojji hoo'aa ta'etti uumama. Sababni isaas naannoo gammoojjiitti uwvisinni biqilootaa waan xiqqaa ta'eefi bubbeen haala salphaa ta'een biyyee haruun iddo birootti waan kuusufi. Sababni biroo naannoo gammoojji hoo'aatti haramni bubbee baay'inaan kan uumamuuf wantoonni haraman walqabataa kan hin taaneefi salphaatti haramuu waan danda'aniifi. Fakkii armaan gadii ilaaluun jijiirama qaama lafaa irratti haala kanaan mul'atu hubachuun nidanda'ama.

Adeemsi bubbeen wantoota ulfaatina xiqqaa qabaniifi biyyee bullaa'aa baatee/ ofitti makee haruun difileekshinii jedhama. Haalli biroo bubbeen kattaalee walitti buusuun caccabsaafi lafaan rigaa (friction) harama gaggeessuu danda'a. Haala kanaan teessuma lafaa garagaraatu naannoo gammoojji hoo'atti uumama. Isaan keessaa tulluuwwan xixiqqaa, Diyuunsifi kan kana fakkaatan fudhachuun ni danda'ma.

Fakkii 1.9. Teessuma lafaa sababa harama bubbeetiin uumaman.

Harama sigigaachuu Cabbiit in uumamu: Haramni cabbiinkan uumamu hammii teempreecharaa naannoo cabbiin kuufamee jirutti yoo dabalu cabbiin baquu, babbaqaquufi sigigaachuu eegala. Yeroo kana cabbiin yaa'uufi sigigaatuun harammnifi kuufamani raawwatamuu danda'u. Haramni cabbii yeroo baay'ee kan uumamu naannoo kuufamni caabbii baay'inaan argamu lafa garreeniifi naannoo bantiileetti.

Fakkii 1.10. Kuufamaafi harama naannoo bantiitti cabbii sigaatum raawwatamu

Geejjibamu: geejjibamu jechuun adeemsa biyyeen adda addaafi hambaaleen qaamoota biqilootaa akkasumas bineensotaa haramanii iddo biraatti yoo geeffamaniidha. Geejjibamuun mansootaa kan raawwatamu lolaa bishaanii, bubbeefi cabbii sigsstuni.

Kuufama Bishaanii:akkuma beekamu laggeen gara yaa'a oliitti sababa teessuma

lafaatiin saffisaan waan yaa'aniif harki caaluu haruu malee hin kuusan. Yaa'a gara gadii immoo lafti diriiraa waan ta'eef humna mansoota baachuu waan hin qabneef sadarkaa sadarkaadhan kuusuu eegalu. Qarqara garbaa fi galaanotaatti kuufamni biyyee Deeltaa jedhama. Sirni yaa'a laggeenii bakka saditti qoodama.

Yaa'a olii: naannoo kanatti laggeen lafa dhuldhula ta'e irra yaa'u. Haalli teessuma lafaa kun bishaan laggeen keessa yaa'an saffisa guddaafi humna cimaa akka qabaatan taasisa. Laggeen yaa'a oliitti humna cimaa waan qabaniif dalga haruu qofa osoo hin ta'in lafa gadi qotuun sulula qabee boca "V" fakkaatu uumu.

Yaa'a Jidduu: Yaa'a kanatti baay'inni bishaan laga keessatti argamu olaanadha. Garuu, akka yaa'a oliitti waan hin saffisneef haramni biyyee gadaanaadha. Haata'u malee, sulula keessa yaa'u gara bitaafi mirgaatti qotuun yaa'a bishaan keessa yaa'u nibaldhata. Bocni sulula lagaa yaa'a jiddu galeessaa kunnis danaa qabee "U" fakkaatu uuma. Yaa'a kana keessatti bishaan lagaa wantoota ulfaatoo yaa'a olii keessaa gangalchee fide qarqara lagaatti kuusaa adeema.

Yaa'a gadii: Yaa'a kana keessatti bishaan lafa ciisaa irra waan yaa'uuf saffisa baay'ee gadi aanaa ta'e qaba. Kanaafuu, wantoota yaa'a olii fi jidduu irraa baatee fide harki caalan bakka kanatti kuufama. Waqtii gannaalaggheen waan guutaniif bishaan qota keessa yaa'u irra darbee lafa diriiraa naannootti argamu hunda uwvisa.

Qarqarri lagaa, bishaan waqtii gannaalaggheen waan ciisee waqtii bonaa waan goguuf dirree galaanaa jedhamuun beekama. Naannoontun kun biyyeen gabbataa waan ta'eef midhaanii, kuduraafi muduraa gosa addaa oomishuuf nitajaajila.

1.2. Qabiyyeewwaniifi Baqqaana qilleensa marsaa lafaa

1.2.1. Qabiyyeewwan Qilleensa Marsaa Lafaa

Gaaffilee Shakala

1. Qabiyyeewwan qilleensa marsaa lafaa maal fa'a?
2. Faayidaalee qoodamani qilleensa marsaa lafaa qabu ibsi.
3. Baqaanota qilleensa marsaa lafaafi amaloota isaanii dareef ibsi.

Qilleensi marsaa lafaa walmakaa gaazootaa adda adaa, dhukkeefi bishaan haala hurkaatiin ofkeessaa qaba. Gaasota qilleensa marsaa lafaa keessaa qooda guddaa kan qabu Naaytiroojinii yoo ta'u sadarkkaa lammaffaa irratti immoo oksijiniidha.

Gabatee 1.1. Gaasota beekamoo qilleensa marsaa lafaa

Gaasota Dhaabbatoo			Gaasota Jijiirramoo	
Maqaa Gaasii	Bakka bu'ee	Qabee gaasii gogaa(%n)	Gaasii fi Paartikiloota	Qabee (%n)
Naaytroojiinii	N ₂	78.08	Hurka Bishaanii	0 to 4
Oksijinii	Co ₂	20.95	Kaarboondaayoksaayidii	0.038
Argonii	Ar	0.93	Miteenii	0.00017

1.2.2. Baqqanota Qilleensa Marsaa Lafaa

Gaaffilee shakalaa

1. Faayidaaleen qilleensa marsaa lafaa maali?
2. Baqqaanoota qilleensaa marsaa lafaa tarreessi.
3. Ulaagan qoodama qilleensa marsaa lafaa maal irratti hundaa'a?

Tempireechera irratti hundaa'uun qilleensi marsaa lafaa baqqanota afur gurguddootti niqoodama. Isaannis:

- ✓ Tirooppoosfeerii,
- ✓ Istiraatoosfeerii,
- ✓ Meesoosfeerii fi
- ✓ Teermoosfeerii dha.

1. **Tirooppoosfeerii:** baqaana lafatti aanee argamuudha. Haalli argama isaatis naannoo mudhii lafatti hamma 17km ol fagatee kan argamu yommuu ta'u, naannoo bantileetti immoo hamma 7k mol fagatee argama.

Baqqaana kana keessatti yommuu olka'iinsi dabalaad adeemu, tempireecherri immoo hir'achaa deema. Kunis kan ta'uu danda'eef maddi hoo'a baqaana

kanaa lafa waan ta'eefi. Dhiibbaan qilleensa marsaa lafaa guddaa ta'e baqqaana kana keessatti argama. Sababbiin isaas baqqaanni kun hunda irra rukkaadha. Gaasota garagaraafi hurka bishaanii ofkeessaa waan qabuufi. Fiixeen yookiin daangaan gara olii baqaana kanaa Tirooppoowuusi jedhama.

- 2. Istiraatoosfeerii:** Baqaana tirooppoosfeeriitti aanee argamuudha. Baqaana kana keessatti olka'iinsi yoo dabalu teempreecharris suuta dabalaan deema. Kunis kan ta'eef kuufamni guddaan ozoonii (O_3) baqaana kana keessatti argama. Jiraachuun Oozoonii immoo carallaan Altiraavawoleettii jedhamu akka keessatti xuuxxamee hafu taasisa. Daangaan Istiraatoosfeeriifii meesoosfeerii Istiraatoopaasi jedhama. Kunis hanga 20km olfagaatee argama.
- 3. Meesoosfeerii:** Baqaanni kun daangaa gara olii istiraatoosfeerii fi 90km giddutti argama. Baqqaana kana keessatti yommuu olka'insi dabalaan adeemu tempireecherri immoo saffisaan hir'achaa deema. Teempreecharri hamma -185°C tti gadi bu'a. Sababni olka'iinsi yoo dabalu teempreecharri hir'ataa deemuuf baqaana hunda irra baqaanni rukkinni gaasotaa xiqqaa waan ta'eefi. Haalli kun immoo hoo'i akka hin kuufamne taasisa. Fiixeen yookiin daangaan baqaana kanaa gara olii Meesoopaasii jedhama.
- 4. Teermoosfeerii:** Baqaana qilleensa marsaa lafaa gara olii daangaa meesoosfeerii olitti kana rgamuudha. Baqqaana kana keessatti yommuu olka'insi dabalaan adeemu, tempireecherri saffisa dabalaan adeemuun hamma $1,500^{\circ}\text{C}$ gaha. Kanarraa kan ka'e, baqqaanni kun baqqana qilleensa marsaa lafaa isa baay'ee hoo'aa ta'uun beekkama. Kunis kan ta'eef hammi O_3 guddaa waan ta'eefi.

Fakki 1.11.Baqqaanota qilleensa marsaa lafa

1.3. Wantoota Qilleensa Jijiiramaafi Qillensa Baramaa Too'atan

1.3.1 Maalummaa qilleensa jijiiramaafi qilleensa baramaa

Gaaffilee Shaakala

- Wantoota qilleensa baramaaafi qilleensa jijiiramaa too'atan maal fa'a?
- Garaagarummaa qilleensa baramaaafi qilleensa jijiiramaa gidduu jiru ibsi.

Roobafi teempireechara: wantoota ijoo faca'iinsa biqiloota uumamaafi sirna ikkoo tokko murteessaniidha. Naannoo itti roobni yeroo baay'ee uumamu biqiloonni magariisafi sanyii adda addaa heddumminaan jiraatu. Bakka hanqinni roobaa jirutti immoo faallaa kanaatu uumama. Biqiloota bakkee bakkeefi sanyii murtaa'atu argama. Gosa bineensotaafi haalli jirenya namootaatis hamma roobaa irratti hundaa'a. Faca'iinsifi akaakuun lubbu qabeeyyii naannolee tirooppikii, dagalee jiddugaleessaafi naannoo qorraa adda adda kan ta'eef sababni ijoon garaagarummaa teempreechara irraa kan ka'eedha.

Fakkeenyaaaf, iddoowan godina hoo'aa haala bir-qabaan waggaan guutuu tempireechara hoo'aa walfakkaataa qabu. Karaa biraatiin, naannoon bantiileen bona dheeraa, baay'ee qorraafi ganna gabaabaa, qabu. Iddoowan biroon immoo, tempireechara jiddugaleessaaf ta'e niqabaatu.

Iddoowan rooba guddaafi tempireechera olaanaa bosona roobaa qabaatu. Qilleensi baramaan bakka tokkootti yeroo dheeraaf kanmul'atuudha. Qilleensi baramaan yoo xiqqate waggoota soddomii shaniif iddo tokkotti tura.

Qabiyyeewan qilleensa baramaa kan akka tempireecharaa, rooba, dhiibbaa qilleensaafi hurka marsaa lafaa, bubbee, ifa aduu fa'a iddoo tokkotti yoo mul'ataniidha.

Qilleensa jijiiramaa jechuun immoo ta'eewan qilleensa marsaa lafaa yeroo gabaabaa keessatti raawwataman/muldhataniidha. Fakkeenyaaaf, ganama qabbana ta'ee waaree booda hoo'a ta'uu, torbee tokko rooba argachuufi torbee biroo gogiinsi uumamuudha.

Too'attoota qilleensa baramaafi qilleensa jijiiramaa jechuun taateewan uumamaa naannoon tokko hamma hoo'aa yookiin roobaa argachuu qabu akka hin arganne taasisan jechuudha. Fakkeenyaaaf, Itoophiyaan sababa argama ishiitiin wagga keessatti yeroo baay'ee hoo'a guddaa argachuu osoo qabduu sababa teesummni lafa ishii olka'oo ta'eef teempreecharaa giddugaleessa akka qabaattu ta'eera.

To'attoota qilleensa baramaafi qilleensa jijiiramaa ta'an:

- ✓ Ol-ka'iinsa lafaa
- ✓ Laatitiyuudii
- ✓ Fageenya iddoon tokko qaama bishaanii irraa jiru
- ✓ Dambaliwwan garbaafi
- ✓ Dhiibbaa qilleensaafi bubbee fa'a.

Laatitiyuudii- Laatitiyuudiin kan wal-qabatu duufuu utubaa lafaafi kallattii carallaan biiftutiini. Biiftuun sirrii sammuu irra kan ooltu naanno tiroopikii (23.5° kaabafi kibba) jidduutti. Kanaaf naannoon kun hoo'a guddaa argata. Naanno bantileetti carallaan biiftuu naanno baldhaatti waan faca'aniifi fageenyi biiftuu irraa jiru guddaa waan ta'eef hoo'a xiqqaatu argama.

Olka'iinsa lafaa: -yeroo olka'iinsi lafaa sirrii galaanaa irraa 167 meetiran dabalaan deemu tempereecheri qilleensa naanno lafaa 1°C dhaan xiqqaachaa deema. Faallaan kanaa, olka'iinsi yeroo xiqqaatu hangi hoo'aa nidabala. Olka'iinsi lafaa akkuma teempreechera too'atu dhiibbaa qilleensaa fi roobatillee too'ata. Akkuma olka'iinsi dabaluun roobni hamma tokko dabalaan deema. Haa ta'u

malee fiixee gaarren gurguddaa irratti roobni hammaan nixiqaata. Fakkeenyaaaf, fiixee gaara raas Daashan irratti hammi roobaa xiqqadha.

Akkuma olka'iinsi dabaluun dhiibban qilleensaa suuta hir'ataa deema. Kun kan ta;eeef qilleensi lafa olka'oo haphii waan ta'eefi.

Dambaliwwan Garbaa: -Akka waliigalaatti dambaliwwan garbaa hoo'aafi qorraa jedhamuun bakka lamatti qoodamu. Dambaliwwan garbaa qaama bishaanii gurguddoo garbaawwan irraa ka'u. Dambaliwwan garbaa qilleensa naannoo lafaarratti dhiibbaa gochuu nidanda'u. Dambaliwwan hoo'aa qilleensa naannoo lafaa roobaafi hoo'a giddugaleessa ta'e akka qabaatu taasisa. Dambaliin garbaa qorraan immoo dachee daangessan irratti qilleensa gogaafi qabbanaa'aa ta'e akka qabaatan taasisu.

Fageenya bakki tokko qaama bishaanirraa qabu -fageenya naannoon tokko qaama bishaanii irraa qabu qilleensa baramaa nannoon sun qabu murteessa. Sababnis qilleensi qaama dachee qarqara qaama bishaanii jiru isaan fagaatani argaman wajjin garagarummaa jiidhinsaafi teempreecharaa niqabaatu. Qaamni dachee qarqara garbaa yookiin galaanaa jiru qilleensa jiidhaafi hoo'a giddugaleessa yoo qabaatu kan qaama garbaa yookiin galaanaa irraa fagaatee argamu qilleensa hoo'aafi gogaa qabata. Fakeenyaaaf; dambaliin garbaa hoo'aa Moozaambikii kibba baha Afrikaatti argamu qaama dachee kibba baha Afrikaatti hurki guddaan bubbeen gara dacheetti waan dhiibbamanii dhufaniif jiidhina naannoof geessu yookiin kenu jechuudha. Kana waan ta'eef kibbi baha Afrikaa qarqara garba Hindii wagga keessatti rooba guddaa naannoo argatuudha.

Karaa birootiin immoo dambaliin garbaa qorraan Beengulaa kibba dhiha Afrikaa kan daangessu dachee daangessu irratti qorriifi gogiinsi akka umamu taasisa.

Dhiibbaa Qilleensaa: Dhiibbaan qilleensaa ulfaatina qilleensi iddo murta'aa ta'e tokko irratti qabu jechuudha. Kunis kan ta'uuf sababa harkisa lafaatini. Harkisaa humna dachee irraa kan ka'e naannoo sirri galaanatti dhiibbaan qilleensaa guddaa yoo ta'u, akkuma olka'iinsi dabalaan deemuun dhiibbaan qilleensaatis xiqlaachaa deema.

1.3.2 Maalummaa Qilleensa Jijiiramaafi Qilleensa Baramaa

Qilleensa Jijiiramaa; haala qilleensaa guyyaa guyyaan, torban torbaniin, ji'a ji'aanifi wagga keessatti jijiirama mul'isuudha. Qabiyyeewan qilleensaa baramaafi qilleensa jijiiramaa walfakkaatu. Bifa walitti fufiinsa qabuun qabiyywwan kanneen safaruufi galmeessuun waa'ee qilleensa baramaa naannoo (biyya) tokkoo ibsuuf nama gargaara.

Qilleensi jijiiramaan bakkaa bakkatti wal fakkaataa miti. Naannoo tokkotti, haallii qilleensa guyyaa, hoo'aa, gogaafi aduu yoo ta'e, iddoon biraa immoo faallaa kanaa duumessa, rooba, cabbiifi qoraa ta'uu danda'a.

Qilleensa baramaa jijiirama yeroo dheeraa hamma qabiyyee qilleensa jijiiramaa waggoota kurneerraa kaasee hanga waggoota miliyonotaa gahuu dha. Qilleensi baramaan addunyaa yeroo hundaa jijiirama walirraa hincinne keessatti argama. Jijiirama qilleensa baramaa addunyaa si'anaa irratti uumamaa jiruun sababoonni iaanii bakka lamatti qoodamu. Isaanis nam-tolcheefi uumamati. Keessumaayyu gochaalee dhala namaa wajjiin walqabatan jijiirama qilleensaaf sababa guddaadha. Jijiiramni qilleensa baramaa kunis guutuu addunyaatti yeroo ammaa hayyoota qilleensa baramaatiin qu'atamaa jira.

Naannoolee Qilleensa baramaa

Addunyaan naannoolee qilleensa baramaa adda addaa qabdi. Isaan gurguddoон:

(a) Nananoo Qilleensa Baramaa Jiidhaa Hoo'aa: naannoон kun naannoo Mudhii lafaatti dhiyataniи argaman keessaa, naannawa Qorii Koongoo fi lafa dakee qarqara Galoo Galaанaa Giiniitti baldhinaan argama.

Keessattuu, mudhii lafaa irraa kaasee gara Kaabaa 6° fi gara Kibbaa 6° jidduutti argama. Naannoон kun wagga guutuu rooba guddaa argata. Hammi hoo'a jiddu galeessaa wagga naannoо kanaa 27°C ta'a. Waggaatti hamma roobaa jiddugaleessaa 1500 mm ol ta'e argata. Garaagarummaan hoo'a guyyaa fiji'oota wagga jidduu jiru baay'ee xiqaadha. Naannoон kun gosa rooba hurkaa (convectional rainfall) argata. Naannoон kun wagga guutuu rooba guddaa waan argatuuf bosona hedduummaataa fi wal xaxaa ta'een uwifamee argama.

(b) Naannoо Qilleensa Baramaa Jiidhaa gogaa: Naannoон kun naannoо

qilleensa jidhaa hoo'aa marsee argama. Naannoon kun hoo'a ol aanaa kan qabu yoo ta'u, garaagarummaan hamma hoo'a guyyaatii fi waggaajidduu jiru guddadha. Kunis akkuma naannoo mudhii lafaa irraa garaa kaabaa fi kibbaatti fagaatuun garaagarummaanis dabala deema. Naannoon kun rooba waggaajutuu hin argatu. Rooba kan argatu waqtii gannaayoo ta'u, hemisfeera kaabaatti waqtin gannaay (ji'oota Waxabajjii, Adoolessaa fi Hagayya)

yoo ta'u kan Himisfeera Kibbaa keessatti ammoo waqtin gannaay (ji'oota Muddee, Ammajii fi Gurraadhala) dha. Hammi roobaa akkuma gara kaabaa fi kibbaatti adeemamuun xiqqaataa deema.

Naannoon kun naannoo bosona heddummaataa marsee argamullee biqiltoonni akka naannoo qilleensa jiidhaa hoo'aa keessatti biqilanii hin argamansa. Bakkii naannoo bosona heddummaatatti aane argamu biqiloota Paark Savaanaa (Park savanna) yoo jedhamu margi dhedheeroo fi mukkeen walkeessatti marguun argamu.

Naannoo Paarki savaanaa irraa kaasee gara Kaabaa-Kibbaatti akkuma deemamuun biqiloonni gara Lafa marga dhugaatti (True savanna) jijiiramaa deema. Adeemsa keessa dheerinni margaa gaggabaabbachaa qarqara gammoojjii hoo'aatti akkuma dhiyaatuun gara micireetti (shrubs), marga baay'ee gaggabaaboo fi jabaatoo ta'anitti jijiirama.

(c) Naanno Qilleensa Baramaa Gammoojjii hoo'aa: naannoon kun naannoo qilleensa jiidhaa-gogaatti aane argama. Naannoon kun gammoojjiiwan hoo'a guddaa ta'uudhan beekama. Fakkeenyaaaf gammoojjii hoo'aa Sahaaraa, Naambi, kalahaarii fi gammoojjii hoo'aa Somaaliyaa fa'a.

Naannoon tokko gammoojjii hoo'aa jedhamuuf hammi roobaa waggaatti argatu jiddgaleessan- 250 mm gad ta'uu qaba. Naannoon kun guyyaa guyyaa baay'ee yoo hoo'u, halkan halkan immoo baay'ee qorra. Kunis garaagarummaa tempireechara guyyaa guddaa ta'a. Roobni tasa naannoo kanatti dhufu sababa hoo'a guddaatiin osoo biyyee keessa gad hin seeniin hurkaa'ee bada. Hanqina roobaatiin kan ka'e, naannoo kanatti biqiltoonni baay'inaan hin argaman.

(d) Nananoo Qilleensa Baramaa Meediteraaniyaañii: Naannoñ kun qarqara Kaaba Afrikaa naannoñ Magriibii fi qarqara Kibba Afrikaa naannoñ Keeppi Reenjiitti argama. Naannoñ kanatti waqtiin bonaa jiidhaa fi qabbana yoo ta'u, waqtiin gannañ immoo oo'aa fi gogaadha. Sababni kanaatis naannoñ kun waqtii gannañ dhiibbaa qilleensa guddan asitti waan uumamuufi.

(e) Qilleensa Baramaa Naannoñ Lafa ol ka'oo: Naannoolee ol ka'insa guddaa qaban keessatti kan argamuudha. Akkuma ol ka'insi dabala deemuun hammi hoo'aa xiqaachaa deema. Ol ka'iinsi lafaa 167 m dabala yoo deemuu hammi hoo'aa immoo 1°C xiqaachaa deema.

1.1.3. Qabiyyeewan Qilleensa jijiiramaafi Qilleensa Baramaa

1. Qabiyyeewan qilleensa jijiiramaafi qilleensa baramaa maal fa'a?
2. Garaagarummaan qabiyyeewan qilleensa jijiiramaafi qilleensa baramaa naannoñ naannootti muldhau sababa maaliin uumame?

Qabiyyeewan qilleensa jijiiramaafi qilleensa baramaa kan jedhaman rooba, teempireecharaafi bubbee fa'a. Garaagarummaan qabiyyeewan qilleensa jijiiramaafi qilleensa baramaa naannoñ naannootti muldhau kunkan dhufe sababa too'attoota qilleensa jijiiramaafi qilleensa baramaa irraa kan dhufe. Akkuma asiin dura baratttetti too'attoota qilleensa jijiiramaafi qilleensaa baramaa kan ta'an; teessuma lafaa, Laatitiyuudoota, fageenya qaama bishaanii irraa iddoon tokko qabufi dhiibbaa qilleensaa fa'a.

Odeeffannoowwan Haala Qilleensaa Galmessuufi Safaruu

Gahumsa barachu barattootaa yoo xiqaate goonfatamuu qabu:

- Maloota qabiyyeewan qilleensa baramaa safaruufi galmeessuuf fayyadan nihubatta.
- Odeeffannoo waa'ee qabiyyeewan qilleensa jijiiramaafi qilleensa baramaa itti sasaabaman, galmaa'anifi xiinxalaman nibsita.

Dhalli namaa baroota dheeraaf haala qillensa baramaa keessa jiraatu xinxaluufi mala dhahaa turuun isaa nibeekkama. Kanaafis ragaan Misirii bara duri waqitileen walqabisiiisuun yeroo waqtiin roobaa dhufee lagni Naayili itti gutuufi

itti hir'atu qorannoo haala astiroonoomii gaggessaa akka turan ragaleen adda addaa ni ibsu.

Tempireechera Safaruu: Tempireechara jechuun haala hoo'insna yookiin qorriinsa waan tokkoti. Teempireecharri waan tokkoo xiqaafii guddaa ta'uusaa adda baasnee galmessuuf meeshaan fayyadamnu Teerimoomeetira jedhama. Teempicharaa xiqaafii safaruuf gosa Teerimoomeetira alkooliin dalagutti gargarammna. Teempireechara guddaa naannoo yookiin qilleensaa iddo tokko kan safaruuf teermoomeetira meerkuriin dalagutti gargaaramma.

Rooba Safaruu meeshaan rooba safaruuf itti gargaramnu Reengeejii jedhama. Meeshaan kunis ragaa sirri ta'e galmessuuf iddo copha manaafi wantoota biroo irraa fagessuun kaa'uun baay'ee barbaachisaadha. Galmeen raagaalee rooba naannoo tokkoo 24 sa'aatii keessatti kangalmaa'u ta'a. Rooba naannoo tokko si'a tokkotti silindariin reengeejii qabee bishaan roobaa 10mm qofa qabata.

Hangi rooba waliigala waggaan iddoon tokko argatu gosa midhaan , marga yookiin jall'isii murteessuu irratti ga'ee qaba. Hammi rooba waggaan kun ammoo teempreecheraafi hurka qaama adda addaa keessaa bahuun murtaa'a. Gosooni midhaan garagaraa hamma roobaafi hoo'aa addaa barbaadu.

Bubbeen; Bubbeen qilleensa dalga socha'uudha. Bubbee cimaan hurka saffissiisuun biyyeen akka gogu taasisa. Hoo'a yookiin qabbana iddo tokkoo gara birootti geessuun teempreecharri naannolee madaalawaa akka ta'u gargaara. Bubbeen rooba argachuuf yookiin dhabuufillee sababa ta'a. Meeshaan kallatti bubbeen itti bubbisu agarsiisu Wiindiveenii jedhama.

Fakkii 1.12. Wiindiveenii (meeshaa agarsiistuu kallattii bubbee)

1.3.4 Qilleensa Baramaa Itoophiyaa

Itoophiyaan biyyoota Afrikaa baha keessaa biyya bal'ina lafaa guddaa, teessuma lafaa garagaraafi gosa qilleensa baramaa adda addaa qabduudha. Kana malees sababa mudhii lafaafi garba Hindiitti dhihoo jirtuuf yeroofi bakka adda addaatti qabiyyeewan qilleensa baramaaifi qilleensaa jijiiramaa gosa adda addaa akka qabaattu taatee jirti. Kanaaf, qilleensi baramaan Itoophiyaa irra caalatti kan too'atamu bubbee waqtii adda addaatti kallattii adda addaatti bubbisuufi haala teessuma lafaa ishiitiini. Teessuma lafaafi tempireechara irratti hundaa'uun qilleensa baramaa Itoophiyaan qabdu bakka shanitti qoodama. Isaanis ;gammoojji hoo'aa, gammoojji, baddaa fi baddaa diilalla'aa jedhamuu beekkamu.

Garaagarummaa haala qilleensaa waqtileefi guyyaa Itoophiyaa

Itoophiyaan biyya guutumaan guututti godina qilleensa baramaa hoo'aa keessatti argamtuu dha. Godina hoo'aa keessatti argamuu isheerra kan ka'e garaagarummaan dheerina guyyaafi halkan jidduu jiru baay'ee xiqqa dha. Walumaagalatti Itoophiyaa keessatti garaagarummaan dheerina yeroo guddaan kan uumamu ji'ota muddeefi waxabajji keessatti. Itoophiyaan waqtilee beekkamoo afur qabdi. Isaanis ;ganna, birraa, bona fi arfaasaa dha.

Gabatee 1.2. Qoodama waqtilee

Maqaa Ji'oottaa	Maqaa waqtilee Heemiisfeera kaabaa	Maqaa waqtilee Heemiisfeera kibbaa	Hemiisfeera aduun itti argantu
Waxabajji, Adoolessafi Hagayya	Ganna	Bona	Kaaba
Fulbaana, Onkoloolessaafi Sadaasa	Birraa	Afraasaa	Naannoo mudhii lafaa
Muddee, Amajjiifi Gurraandhala	Bona	Ganna	Kibba
Bitootessa, Eblaafi Caamsaa	Afraasaa	Birraa	Naannoo mudhii lafaa

Faca'insi roobaa baay'inaan garaagarummaa kan qabaatu teessuma lafaa, kallattii bubbeefi fageenya iddoon tokko qaama bishaanii irraa qabuu irratti hundaa'a. Roobni wagga keessatti yookiin waqtileedhaan uumamu sirna sochii bubbee fi dhiibbaa qilleensa addunyaa wajjin wal qabata. Itoophiyaa keessatti haalli roobaa waqtilee adda addaa keessatti akka armaan gadiitti kan ibsame ta'a.

A. Ganna

Ganni Itoophiyaa keessatti walakeessa waxabajji irraa jalqabee hanga walakeessa Fulbaanaatti lafa dakee Affaarfii lafa dakee kibba bahaa biyyattii irraa kan hafe naannoleen baay'een rooba argatu.

Itoophiyaa keessatti rooba gannaatiif sababa guddaa kan ta'e dhiibbaa qilleensaa garba guddaa Atlaantikii keessatti naannoo Tiroopikiiti uumamuudha. Kun ta'uun isaa immoo bubleen galoo galaana Giinii irra qaxxaamuree qilleensa hoo'aa hurkaan guuttame dhiibuun gara lafa olka'oo dhihaa, giddugaleessafi kaabaa Itoophiyaa waan dhufaniif carraan rooba uumuu guddaadha. Kunis kan ta'u walakkeessa ji'a waxabajji irraa kaasee hanga walakeessa ji'a fulbaanati. Waqtin kunis waqtii gannaajedhama.

B. Birraa

Waqtin birraa ji'a fulbaana irraa kaasee hamma ji'a sadaasaa yeroo jiru kan ofkeessatti haammatuudha. Waqitii kanatti wiirtun dhiibbaa qilleensaa xiqlaan mudhii lafaa irratti uumamaa. Bubbeen jiidhinsa baatu kibba bahaa galaana Indiyaa irraa bubbisuun naannoo lafa dakee kibba bahaa Itoophiyaatiif rooba kenna. Haa ta'u malee naannoleen biroo biyyatti caalatti qorraafi bubbee qabaatu.

C.Bona

Bonni yeroo aduun heemisfeera kibbaatti mudhii lafaa irraa fagaattee argamtuudha. Akkuma asiin olitti ibsameen turtiin yeroo kanaa ji'oota muddee, amajjiifi gurraandhala ta'a. Waqtii kanatti bubbee gogaan kaaba-bahaa ardi Eeshiyaa irraa dhufu qilleensa baramaa Itoophiyaa irratti dhiibbaa geessisa. Haata'u malee bubleen kun waqtilee biroo wajjiin walbira qabnee yoo ilaallamu uwuisni isaa iddo xiqlaadha. Bubbeen kunis galaana diimaa irraa hurka baatee waan dhufuuf lafa dakee Affaariifi qarqara galaana diimaaf rooba muraasa kenna.

D.Arfaasaa

Yeroo kanatti aduun mudhii lafaa irraa heemiisfeera kaabatti argamti. Waqtii kanatti dhiibbaan bubbee Kaaba bahaa irraa dhufu hir'ataa deema. Gama birootiin yeroo kanatti bubbleen kibba bahaa garba Hindii irraa dhufu lafa olka'aa kibba-bahaa, lafa dakee giddu-galeessaafi kibba-baha Itoophiyaatiif rooba fidu. Haa ta'u malee roobni kun yeroo hunda waqtii eeggatee kan uumamuu miti. Heemiisfeera kaabatti waqtii afraasaa kan jedhamus ji'oota bitootessa, Eblaafi caamsaa dha.

Cuunfaa Boqonnichaa

Humnoonni teessuma lafaa jijiiruu danda'an humnoota keessa lafaafi irra lafaatti uumamaniidha. Humnoonni keessa lafaa jedhaman kanneen akka dhoo'insa voolkaanoofi hoollannaa lafaa yoo ta'an, kanneen irra lafaatti uumamanii teessuma lafaa jijiiran immoo lolaa bishaanii, bubblefi cabbie sigaatushda.

Qilleensi jijiiramaan amala qilleensa naannoo tokkoo kan yeroo gabaabaa guyyaa guyyaan, torban torbaniin, ji'a ji'aanfi wagga kessatti mul'atuudha. Qilleensi baramaan giddugaleessa haala qilleensa naannoo tokkoo yeroo dheeraa yoo xiqqate waggoota 35fi sanaa oliif beekamuudha. Saayinsiin waa'ee haala qilleensa jijiiramaa qoratu Meetiroolojii yommuu jedhamu saayinsiin waa'ee qilleensa baramaa qor'atu immoo kilaamaatoolojii jedhama.

Itoophiyaan guutumaan guututti naannoo tirooppikii keessatti argamti. Haa ta'u malee, sababa teessumni lafaa ishiitiin haalli qilleensi baramaa addunyaa hundi keessatti muldhata.

Dabaliinsi hoo'a addunyaa uumamuu hongee, dabaliinsa hoo'a naannoo, babal'achuu gammoojjummaa, dhabamuu roobaa, dhabamuu sanyii lubbu qabeeyyii adda addaa, babaldhachuu dhibee adda addaa fa'aaf sababa ijoodha. Hojiwwan jijiirama qilleensa kana hir'isuudhaaf hojjataman keessaa muraasni biqiloota dhaabuu, gaasota hoo'a addunyaa dabalan hir'isuu, bosonaafi anniisaa ofhaaroomsanitti fayyadamuu fi kan kana fakkaataniidha.

Gilgaala Xumuraa Boqonnaa Tokkoo**I. Gaaffilee armaan gadiitiif deebpii gabaabaa kenni**

1. Humnoonni keessa lafaa fuula lafaa jijiiran kam fa'a? maqaa isaanii barreessi.
2. Qabiyyeewan qilleensa baramaafi qilleensa jijiiramaa maal fa'a?
3. Too'attoota qilleensa baramaafi qilleensa jijiiramaa tarreessi.
4. Humnoonni irra lafaa teessuma lafaa jijiiran kam fa'a?
5. Waqtilee Itoophiyaa keessatti muldhatan ji'oota isaanii waliin barreessi.

II. Gaffilee armaan gadiitiif qubee deebii sirrii ta'e qabu filadhuu deebisi.

1. Kanneen armaan gadii keessa humna irra lafaa teessuma lafaa jijiiru keessatti hin ramadamne isa kami?

A. Lolaa bishaanii	B. Harama bubbeen uumamu
C. Hollannaa lafaa	D. Cabbii sigigaatu
2. Adeemsa jijiiramuu keemikaalaa kan ta'e isa kami?

A. kuufama cabbii	B. Harama biyyee
C. Walnyaatins qabiyyawan kattalee keessa	D. Kufama buubbeen uumamu
3. Jijiiramuun fiizikalaa maaliin uumama ?

A. Bineensota	C. Bubbee
B. Bishaan	D. Hunduu deebiidha

III. Tarree "B" jalaa filachuun kan tarree "A" waliinwalitti firoomsi.**A**

1. Meehaa hoollannaa lafaa safari
2. Voolkaanoo riphaa
3. Voolkaanoo socha'aa
4. Voolkanoo dhumataa
5. Wantoota voolkanoo wajjin keessa lafaatii bahan
6. Dhohinsa volkaanoo bolla tokkoo
7. Dhoohinsa volikanoo boolla hedduu.

B

- A. voolkanoo carraa dhoohuu hinqabne
- B. Boolla fishaarii
- C. Reektar isikeelii
- D. Dhukkeefi aara
- E. Voolkaanoo amma amma dhoohu
- F. Voolkanoo yeroo hinbeekkamnetti dhoohu
- G. Veentii

BOQONNAA

2

UUMMATAA FI SOCHIILEE HAWAAS-DINAGDEE

Bu'aawwan Barachuu Boqonnichaa

Adeemsafi Xumura barnoota boqonnaa kanaan booda:

- ✓ Dagaaginaafi jijiiramuu aadaa uummataa yeroodha yerootti jiru ni ibsita.
- ✓ Caaculeewwan aadaa uumataa ni ibsita.
- ✓ Dhiibbaa giiloobalaayizeeshiniin aadaa hawasaa irratti qabu ni ibsita.
- ✓ Garaagarummaa aadaa hawasaa jidduu jiruuf kabaja kennita.
- ✓ Maalummaa sochiilee diinagdeefi amaloota isaanii ni ibsita.
- ✓ Sochilee diinagdee biyyoota adda addaa sadarkaa guddina isaanii waliin wal-qabuun nihimta.
- ✓ Garaagarummaa tamsaa'ina odeeffannoo, omishaafi kenna tajaajilaa ni ibsita.
- ✓ Dhiibbaa fedhiifi dhiheessiin omishaa gatii gabaa irratti qabu nihubatta.
- ✓ Seenaa gibiraafi taaksii ni himta;

Seensa

Uummattooni addunyaa hundi aadaafi eenyummaa mataa isaanii qabu. Aadaan eenyummaa saba tokkoo kan ibsudha. Caaculee aadaa keessatti kanneen akka afaan, amantiifi haala jirenya hawaasaa fa'adha.

Akka waliigalaatti sochiileen diinagdee sadarkaa sadiiitti qoodamu. Isaanis sochiilee diinagdee sadrakaa tokkoffaa, sochiilee diinagdee sadrakaa lammaffaafi sochiilee diinagdee sadrakaa sadafkaadha. Boqonnaa kana keessatti waa'ee sochiile dinagdee gadi fageenyaan ni baratta. Dabalataanis waa'ee gibiraa, taaksii, walitti dhufeenya fedhiifi dhiyeessiitis ni hubatta.

Ga'umsa barachuu yoo xiqqaate bira gahamuu qabu

Xumura barnoota mata duree kanaan booda:

- Maalummaa Aadaafi waantota dagaagina aadaaf sababa ta'an ni ibsita.
- Afaaniifi amantiin caaculee aadaa ta'uu ni ibsita.
- Giloobalaayizeeshiniin jijiirramuu aadaa hawasaa irratti qabu maal akka ta'e ni ibsita.
- Maalummaa fi gosoota sochiilee diinagdee sadarkaa adda addaa ni ibsita.
- Dhiibbaa fedhiifi dhiheessiin omishaa gatii gabaa irratti qabu ni ibsita;
- Maalummaa galifi gibiraa addaan nibaafatta.

2.1. Garaagarummaa Aadaafi Jijiirama Isaa

Gaaffilee shaakalaa

- a) Aadaan maali?
- b) Ibsitoonni aadaa maal fa`a?
- c) Dhalli namaa haala kamiin aadaa akka dagaagsaa deemu irratti mari`achuun dareef dhiheessaa.

Aadaan ogummaa, haala jiruufi jirenyaa, beekumsaafi muuxannoo dhalli namaa qabuudha. Ummattoonni addunyaa hundi aadaafi eenyummaa mataa isaanii qabu. Biyyoonni akka Itiyoophiyaa, Naayijeeriyyaa, Indooneezhiyyaa fi kan kana fakkaatan aadaa, sabaafi sablammii heddu qabaachuun beekamu. Aadaan eenyummaa saba tokkoo kan ibsu yoo ta'u, kan walirraa baratamuufi fudhatamuudha. Garaagarummaan aadaa jiraachuun beekumsaafi muuxannoон heddu ummanni addunyaa akka walirraa barataniif gargaara.

2.1.1. Dagaagina Aadaa Uummataa

Dhallii namaa bineeladoota biraa irraa adda bahee wantoota jirenyaaaf isaa barabaachisan kalaquu kan eegalee bara dhagaa keessa ture. Bara qaroomina dhagaa kan jennus yeroo ilmi namaа meeshalee adda addaa isa barbaachisan dhagaa irraa hojjechaa turedha. Barri seenaa kunis naannoo waggoota miliyoona 2.5 hanga 5,000 kan tureedha. Barooni dhagaa kunniinis bakka gurguddoo saditti quodamu.

Isaaniis; bara dhagaa durii, bara dhagaa giddugaleessaafi bara dhagaa haarawa jedhamuun beekamu. Dhagaatti fayyadamuun kun akka bara Industrii dhagaa jedhamu taasisseera. Gara biraatiin barri kun maqaa bara warraaqsa aadaa dhala namaa jedhama.

Dhallii namaa baroota dhagaa sadeen keessatti aadaafi dandeettii adda addaa dagaagfateera. Akka Arkiyoolojistoonniifi hayyooni seenaa ibsanitti aadaan dhala namaa dagaaguu kan eegalee baroota kanneen keessadha. Haaluma kanaan bara dhagaa durii(waggoota miliyoona 2.5 hanga 200, 000) keessatti meeshalee adda addaa dhagaa jabaataa irraa hojjechuu danda'aniiru. Meeshaleen kunniinis cicimoo waan ta'aniif lafee cabsuufi muka muruu ni danda'u. Dabalataanis foon muruuf, muka bocuufi qaruu, kuduraafi muduraa yookiin firii adda addaa ittiin kukkutuuf itti tajaajilamaniiru.

Kanaan alatti, dandeettiwwan akka ibiddaan fayyadamuu, dubbachuu danda'u, gogaa irraa uffata hojjechuufi holqa keessa jiraachuu eegalaniiru. Holqa akka manaatti keessa jiraatanis halluufi bobbooca adda addaatiin bareechuu eegalan. Amantiinis yeroodhuma kana akka eegale yaadama. Kanaaf, barrii dhagaa jalqabaa kun bu'uura dagaagina ogummaafi aadaati.

Bara dhagaa giddugaleessatti (200,000-40,000) dhalli namaa dagaagina aadaa itti fufsiisuun kalaqa adda addaa raawwateera. Beekumsaafi kalaqa baroota kanneen keessatti qooda guddaa qabanis kan akka bineensootaafi biqiloota ofitti madaqsuudha. Yeroo kana keessatti dhalli namaa bineensoota bosona keessaa saree ofitti madaqsuun waliin jiraachuu eegale. Biqiloota adda addaatis bosona keessa guuruun naannoo holqa jiraatutti facaasuun itti fayyadamuu danda'eera. Haata'u malee sadarkaa ol'aanaadhaan bineensootaafi biqiloota madaqsuu kan danda'e bara dhagaa haarawa keessa. Supheerra meeshalee adda addaa ittiin bilcheessuufi affeeluuf tajaajilan, hojjechuu kan eegalees barootuma kanniin keessa.

Bara dhagaa haarawa (40,000-5,000) keessatti dhalli namaa dagaagina ogummaafi aadaa jirenya ammayyaatiif bu'ura ta'an dagaagseera. Aadaa, ogummaafi dandeettii baroota dhagaa lamaan dabran keessatti dagaagse daran cimsuun bifa haaraan jirenyaaaf mijeesseera. Keessattuu hojii qonnaa eegaluun humna bineensotaatti fayyadamuu danda'eera. Kanaafis, barri kun hayyoota seenaatiin 'bara warraqsa qonnaa' jedhamuun beekama. Naannoolee akka Meesopotaamiyaa, Gibsti, Nuubiyaafi sulullan adda addaa Afrikaa keessaatti adeemsan qonni eegalameera. Qonnaan walqabatees meeshaleen qonnaa adda addaafi aadaan kuusaa omisha qonnaa ijaaruun dagaageera. Gama biraatiin bakka dhaabbataa ta'etti hojii qonnaa adeemsiisuun isaa dhalli namaa iddo tokkotti akka qubatu gargaareera. Adeemsa kanaan qubannaan kun suutan garabuu'uureffamuufi dagaaguu Magaalootaatti ce'eera.

Bababal'achuun magaalotaa immoo hundaa'uu mootummootaafi dagaaguu bulchiinsaa fide. Dagaaginni bulchiinsaa seeronniifi qajeelfamoonni adda addaa akkasumas aadaan hogganuu, muuxannoona daangaa kabachiisuu hojiirra akka oolu taasiseera.

Waluumaagalatti dhallii namaa ogummaa adda addaa, aadaa gaddaafi gammachuu ittiin gaggeeffatu dagaagsuu kan eegalee baroota dhagaa sadeen keessa ture. Haata'u malee, adeemsaan baroota sibiilaatiifi naahaasitti aadaa duraan qabuu daran cimsatee sadarkaa ammaa irra gahuu danda'eera

1.1.2. Ibsitoota Aadaa Ijoo (Afaaniifi Amantii fa'a)

Afaan

Ibsitoota aadaa gurguddoo keessaa tokko Afaani. Akkuma olitti ibsuuf yaalametti dhalli namaa afaanitti fayyadamuu waliigaluu kan eegalee bara dhagaa durii keessatti. Haaluma kanaan baroota kanniin irraa eegalee hanga ammaatti afaaniin waliigalaa jira. Haata'u malee uummatoonni addunyaa garagaraa afaan adda addaa ittiin waliigalan qabu. Afaanonni hundi walqixaafi meeshaa ittiin waliigalaniidha.

Uummanni gaddaafi gammachuun isaanii afaaniin ibsatu. Gadda itti dhagahame bifa weelluun, faaruufi boo'aan ibsata. Yeroo gammachuutis sirbaan, geerrarsaan

dhaaduufi shubbisa adda adaatiin ibsatu. Seeraafi qajeelfamoota adda addaa tumachuufi labsuufis ta'ee marii gaggeessuuf afaaniin fayyadamuu. Xumura marii irrattis yaada irratti waliigalame jechaafi hima adda addaa fayyadamuu walbeeksisu. Kanaaf afaan uummata kamiifuu meeshaa yaadaafi fedhii isaanii kanittiin ibsatanidha.

Amantii

Dhallii namaa amantii hordofuu kan eegale bara dhagaa durii akka ta'etti yaadama. Amantiinnama Waaqaa (uumaa) waliin kan walqunnamssiudha. Dhallii namaa hundi uumama addunya kana hunda qaamni hoogganu tokko jira jedhee amana. Inni kunis Waaqa/Rabbi akka ta'e hubanna waliigala amantiiwwaniiti. Haata'u malee, haalli ittiin amananiifi karaa amantii isaanii ittiin gaggeeffatan garagara. Amntiiwwan hundi isaanii dhala namaatiif waan gaarii kan barsiisaniifi kan hawwaniidha.

Akka barsiifannaa amantiiwwaniitti wantoota safuu ta'aniifi mirga namaa dhiibani balaaleffatu. Fakkeenyaaaf, hanna, soba, ajjeechaa, miraga daa'immaniifi dubartii sarbuu ni dhoorku. Qajeeltoo isaanii keessattis nageenya, walgargaaruu, walii birmachuu, dhugaan hojjechuu kan jedhu barsiisuu.

Dabalataaniis, namni hundi walqiixa kan jedhuurratti waliigalu. Kana malees kunuunsaafi fayyadama qabeenya uumamaa kan jajjabeessan yoo ta'u, namni hundi naamusa jiruuf jireenyaa tasgabba'aa akka hordofu gorsu. Akkuma afaanii amantiinis hariiroo hawaasa adda addaa gidduu jiru kan jabeessudha.

2.1.3. Gilobayaizeeshinii, Jijiirramuu Aadaafi Sanyii Dhala Namaa

Gaaffilee shaakalaa

1. Gilobaalaayizeeshiniin maali?
2. Bu'aafi miidhaa giloobaalaayizeeshiniin aadaa hawaasaa irratti qabu maal akka ta'an ibsi.

Yaadni bu'uuraa giloobaalaayizeeshinii karaa salphaan yoo ibsamu walitti dhufeenya waliigalaa dhalli namaa qabu jechuudha. Hariiroo uummata addunyaa hundaati. Dabalataanis yaada tokkummaa'uu uummattoota addunyaa jedhu ofkeessaa qaba.

Karaalee giloobaalaayzeeshiniin ittiin babal'atu.

Yaa'insaa kaappitaalaa, omishaalee, uummataa, yaadaa, beekumsaafi odeeffannooti. Kanaan alattis, teekinooloijiifi sirna qumnnamtii adda addaa hammatati. Kunis kan ittiin ibsamu immoo karaa dinagdee, siyaasaa, hawaasummaafi aadaa fa'a. Haala kanaan yeroo ammaa addunyaan sadarakaan ganda tokkotti walitti dhufaa jirti. Inni kun walumaagalatti Giloobaalizeeshinii yaada jedhu kan ibsudha.

Faayidaalee giloobaalaayizeeshinii

Giloobaalaayizeeshiniin faayidaalee armaan gadii qaba. Isaaniis: Biyyoonni diinagdee fooyyee qaban gabaa irratti dorgommii guddaa keessa akka galan taasisa. Kana jechuun immoo humni biyya keessa jiru hojii, dandeettiifi beekumsa qabuun akka hojjetuufi fayyadamu gargaara jechuu dha. Dabalataanis dorgommii faayinaansiin addunyaa irratti qabu ni cimsa. Akkasumas, adeemsa giloobaalaayizeeshinii keessatti fayyadamtoonni meeshalee adda addaa walbira qabuun gatii salphaadhan bituu danda'u. Walumaagalatti, sirna giloobaalaayizeeshinii keessatti biyyoonni sochii gaarii qaban gara sadarkaa guddina caalmaatti ce'uu danda'u. Fakkeenyaaaf biyyoonni akka Hindiifi Chaayinaa karaa kanaan guddachuu danda'aniiru.

Miidhaawan giloobaalaayizeeshinii

Gama biraatiin giloobaalaayizeeshiniin miidhaawan gurguddo qaba. Adeemsa hawaasni addunyaa qunnamtiifi hariiroo qaban cimsaa deeman keessatti ilaalchi jaalala biyyaafi aadaan dagatamaa deema. Fakkeenyaaaf, uummattoonni addunyaa hundii filmii biyya alaa ilaaluu, muuziqaa Rookii dhaggeeffachuu, dhugaatii adda addaa dhuguufi tamboo xuuxuu dagaagsaniiru.

Walumaagalatti amala safuufi safeeffanna hawaasa naannoo hinkabajnee dagaagfachuun biyyummaa jibbuudha.

Gilgaala 2.1

1. Aadaan maali?
2. Aadaawan biyya keenya keessatti argaman kam fa'a?
3. Aadaan akkamitti naannoo tokkoo gara naannoo birootti babaldhachuu

danda`a?

4. Giloobaalaayzeeshinii keessatti aadaan akkamitti jijiiramaa?

2.2. Sochiilee Diinagdee Gurguddoo

Ilmi namaan jiraachuuf jecha hojiiwwan adda addaaa irratti bobba`uun jirenya isaa gaggeessa. Inni tmurta`aan qonnaan bulaa yoo ta`u, inni kuun immoo hojjataa warshaa, hojii mukaa, hojjataa mootummaafi ogummaa gara garaa irratti boobba`uun galii jirenya isaaniif ta`u argamsiisu.

Sochiileen diinagdee iddo gurguddoo bakka saditti qoodamu.

2.2.1. Sochiilee Diinagdee Sadarkaa Tokkoffaa

Gaaffilee Shaaklaa

1. Namni jiraachuuf jecha maal fa`a hojjatee galii akka argatu gareen irratti mari`achuun dareef gabaasaa.
2. Sochiin dinagdee uummata Itoophiyaa maal maalirratti hundaa`e?
3. Garaagarummaan qonna biyyoota guddataniifi guddataa jiranii maali?

Sochii dinagdee sad.1 jechuun qabeenya uumamaan jiru dhalli namaan itti fayyadamuun jirenya isaa gaggeessuu jechuu dha. Qabeenyi uumamaa kunniinis biyyee, kattaalee, bishaan, bosonaafa`a of-keessatti qabata.

Hojiileen sochii diinagdee sadarkaa tokkoffaa keessatti ramadaman kan akka qonnaa, qurxummii qabuu, albuudaa baasuu, bosonaa fayyaduu, adamsuu fa`ahammata.

Qonna

Qonna: jechuun waantoota nyaatan yookiin guddina dinagdee fiduuf jecha biqiloota oomishuufi beeyladoota horsiisuu jechuudha. Qonni hojii itti yaadamee raawwatamuudha.

Jalqabamuu Qonnaa

Qonni kan eegalame Dh.K.D. naannoo bara 6000 duratti. Qonni yeroo jalqabaatiif biyyoota kibba baha Eeshiyaa keessaatti jalqabame. Suuta suutaan qonni handhuura kibba baha Eeshiyaa irraa gara Chaaynaa, Jaappaan,

kibba dhiha Eeshiyaa, Afrikaafi Awrooppaatti babal'ateera.

Yeroo ammaa kana qonni uummata addunyaa keessaa 67% kan jiraachisaa jiruudha. Kanaaf sochii dinagdee isa bal'aa uummatni baay'een ittiin jiraataa jiruudha. Osso qonni hin jalqabamin dura maddi nyaata ilma namaa adamoo fi firii mukaa funaanuudhaan ture.

Gosoota Qonnaa

Qoodamni qonnaa ulaagaalee garagaraatiin gaggeeffamuu danda'a. Isaan keessaa:

1. Bu'aa omishaa irratti hundaa'uun

- Midhaan oomishu: midhaan qonna kana keessatti omishaman bakka lamatti qoodamu. Isaanis: midhaan nyaataafi midhaan gurgurtaati.
- Horsiisa Loonii: inni kuni immoo beelladoota horsiisuudha. Innis yeroo bay'ee lafa qonnaaf hin taane irratti gaggeeffama. Horsisni loonii kaayyoo fedhii nyaataa guuttachuufi madda galiif oola.
- Qonna Wal-Makaa: Sochii dinagdee midhaan omishuufi beelladoota horsiisuu walitti qabaan gaggeessudha.

2. Turtii yeroo Irratti Hundaa'uun

Qonna dhaabbataa: gosa qonnaa iddo tokko irra yeroo dheeraaf turu.

Qonna siqaa: qonni siiqaan bakka roobaafi teempireechara guddaa ta'etti biyyeen dafee waan dhiqamuuf biyyeen albuuda of keessaa fixata. Waan kana ta'eef oomishtummaan gadi bu'a. kun immoo namoonni nannoo kana jiraatan lafti gabbina isaa waan fixattuuf qotee bultooni lafa qonnaa jijiiruun bosona ciranii lafa haarawa irratti qonna gaggeessu. Adeemsi lafaa qonnaa jijiiruun omisha omishuu kun qonna siqaa jedhama.

3. Sadarkaa humnaa fi kaappitaala qindoomina hojichaa irratti hundaa'uun;

- Qonna inteesivii: lafa xiqqaan irratti humna namaafi kaappitaala guddaa fayyadamuun omisha guddaa oomishuu jechuudha.
- Qonna eksiteensiivii: lafa bal'aa irratti humna namaa guddaafi teeknooloojii xiqqaan fayyadamuun omisha xiqqaan oomishuudha.

Gahee Qonni Biyyoota Guddataniifi Guddataa Jiran Keessatti Qabu:

Qonni biyyoota hundaafuu karaa itti midhaan nyaataafi meeshaalee dheedhii biroo warshaaleef dhiyaatan irraa argamuudha. Biyyoota guddatan keessatti qonni teeknoojii adda addaa fayyadamuufi bifa fooyya`aa ta`een kan gaggeeffamuudha. Kanaaf oomishni qonnaa biyyoota gaddatan keessaa omishamu guddaakan ta`eefi uummanni jirenyaa qananii kan jiraataniidha. Biyyoota guddataa jiranitti keessatti immoo oomishni xiqqaadha. Kunis fedhii midhaan nyaataa guutuu hindandeenye.

Biyya keenyas dabalatee galii biyyoota guddataa jiranii caalmaan kan irraa argamu qonna irraayyi. Qonni biyyoota guddataa jiran keessatti lafee dugdaa diinagdee isaaniti. Uummanni 85% ta`u Itoophiyaa keessatti jireenyi isaanii qonna irratti kan hundaa`edha.

Biyyoonni guddataa jiran sharafaa alaa kan argatan omishaalee qonnaa irraa argamuuni. Faayidaalee qonni Itoophiyaa keessatti qabu hedduudha. Isaan keessaa: madda midhaan nyaataati, madda galii , sochii diinagdee uummanni hedduun irratti bobba`e, meeshaalee dheedhii industiriif barbaachisan irraa argamuufi omisha waliigalaa biyyattiitiif gumaacha guddaa kenna.

Qurxummii Qabuu

Gaaffilee Shaaklaa

1. Karaalee qurxummiin ittiin qabaman meeqa? Gareen irratti mari`adhaati dareef ibsaa.
2. Biyya keenya keessatti aadaan qurxummii qabuufi nyaachuu maal fakkaata?

Qurxummii qabuun hojii adamoo keessaa isatokko kan ta`eefi laggeen, harawwan, galaanotaafi garbawwan keessatti hojii gaggeeffamuudha. Qurxummii qabuun karaalee lamaan gaggeeffama. Isaanis:

A. Karaa aadaatiin: qurxummii qabuun malaafi meeshaalee aadatiin yoo ta`u, bu`aan argamus baay`ee xiqqa ta`a. Qurxummileen qabamanis kanneen xixiqaafi nyaataaf hinoolledha. Karaa aadatiin malleen qurxummii qabuuf

tajaajilan kanneen akka Dhagaa qaraa, Eboo qurxummii qabuufi hukoo fa'adha.

a. Karaa Ammayyaa: sababa babal'achuu saayinisii fi teeknooloojiitiin meeshaalee ammayyaa fayyadamuun qurxummiilee gahaa fi nyaataaf oolan qabuudha. Meeshaalee Ammayyaa qurxummiilee qabuuf tajaajilan kanneen akka Neetii diriiftii, Neetii Saayinii Tiraawuloota fi Liinaroota fa'a.

Hojii Bosonaa

Gaaffilee Shaaklaa

1. Hojii bosona jechuun maal jechuudha?
2. Naannoo ati jirtutti hojiin bosonaa gaggeeffama?

Hojii bosonaa jechuun bosona misoomsuun bu'aawwan bosonaa tajaajila adda addaatiif oolchuudha.

Gosota hojii bosonaa:

Miidhaginaaf: kana jechuun hojiiwwan bosona misoomsuufi kunuunsudhaan bareedina yookiin miidhagina naannoo uumamaa eeguu raawwatamuudha. Fakkeenyaaaf daandiifi bakkeewwan bashannanaatti mukkeen bareedina qabanifi gaaddisaaf tajaajilan dhaabuudha.

Daldalaaf : hojii bosonaa mukkeen gurgurtaaf oolan baldhinaan misoomsudha. Kun kan ta'u danda'u lafa baldhaan\ tajaajila birootiif hin oolle mukkeen daldalaaf ta'an haala ammayyaatiin dhaabuudhaani. Biyyoonni kan akka Raashaafi Indooneeshiyaa lafa baldhaa irratti mukkeen meeshaa dheedhii warshaaleef ta'an kan akka xaawula omishuun gaba addunyaatiif dhiyeessu,

Albuuda Baasuu

Albuudni maali?

Albuudni naannoo ati jiraatutti argaman maal maal fa'a?

Albuudonni qabeenya uumamaa lafa keessattiifi fuula lafaa irratti argamaniifi faayidaalee garagaraa dhala namaatiif kennaniidha.

Haallan albuuda baasuu too'atan

A. Hamma (Size) albuudichaa : baay'inni albuudaa iddo tokkotti kuufamee jiru baasufi itti fayyadamuudhaaf gahaa ta'u qaba. Akkuma

beekamu albuuda baasun qabeenyafi humna namaa barate guddaa barbaada. Kanaafuu albuudni bahe baasii bahe haguugee bu'aa barbaadame kennuu qaba waan ta'eef hammi albuudichaa kuufamee jiru gahaa ta'uu qaba.

- B. Qulqullina albuudichaa(Grade):** Kun albuudni omishame tokko bu'aa yookiin faayidaa barbaadame kennuu qaba. Albuudonni hunduu faayidaafi gatii garagaraa qabu. Hamma murta'aa ta'an namoota baay'een kan barbaadamanifi gabaa irrattis gatii guddaa kan qaban jiru. Isaan biroo immoo baay'inaan argamu, omishamu akkasumas gabaa irratti barbaadamuun isaani xiqqa waan ta'eef gatiin isaanitis gadi aanaa ta'a. Fakeenyaaf warqeefi Aluumiiniyeemii. Gatiinifi barbaadamuun isaanii adda adda.
- C. Gadi fageenya albuudni itti argamu:** Albuudoonni faayidaalee heddu qaban lafa jalatti gadi fageenya guddaa irratti awwaalamanii argamu. Warqee, Diyaamandii, Peetrooliyeemii faan fuula lafaa irraa meetira hedduun gadi fagaatanii argamu. Haalli kun immoo iddo argaman keessaa qotanii baasun beekumsa, teeknooloojiifi baasii guddaa barbaadu. Muraasni isaanii immoo dhihoo fuula lafaatti argamu. Fakeenyaaf; dhagaa cilee Aluumiiniyeemiifi sibiilota biroo akkasumas dhagoota adda addaa ijaarsaaf ta'an.
- D. Kaappitaala:** Albuuda baasuun keesstuu kanneen gadi fageenya guddaa irratti argaman maashinoota ammayawaafi beekumsa olaanatu barbaadama. Maashinoota kanneen bituuf qabeenya/maallaqa guddaatu barbabaadama. Humna nama baratee yoo biyya keessa hin jiraanne alaa galchuuf baasii guddaa gaafata. Albuudonni kun erga bahanii boodas isaan qulqulleessanii faayidaaf qopheesuufis warshaaleen albuudota qulqulleessan dhaabudhaaf kaappitaalatu barbaadama.
- E. Humna nama baratee:** Akkuma beekamu albuuda baasuun sochii dinagdee sadarkkaa tokkoffaa keessatti ramadama. Haa ta'u malee sochii dinagdee akka adamoo, qonnaafi qurxummii qabuu nammoonni muuxannoon qofa kan irratti bobba'anii miti. Sababni isaatis naannoo tokkotti albuudonni jiraachuu, gosa isaanii, bahanii bu'aa kennan,

yaalii mana yaalii gaggeessuu, qulqulleessuu sadarkkaa adda addaa fi hojiiwan kana fakkaatan raawwachuuuf nama barate gahaa qabaachuun murteessadha. Itoopphiyya dabalatee biyyoonni guddachaa jiran osoo qabeenya kana qabanuu itti fayyadamuu kan dadhabaniif tokko sababa hanqina nama barateeti.

Biyyootni addunyaa irra jiran tokko tokko albuuddaan kan badhaadhaniifi maallaqa olaanaa argachuun bay`ee kan sooramaniidha. Fakeenya biyyoota akka Afrikaa kibbaa, Koongoo, Saa`udii Arabiyaa fa'a. Yeroo ammaa kana biyyoota guddatanittis ta`ee kan guddataa jiran keessatti gaheen albuudni diinagdee keessatti qabu olaanaadha. Sababa hojii albuudaatiin faaydaan biyyi takka argattu: invastimantiin babal`achuu, daldalli biyya alaa fooyya`uu, carraan hojii baay`een uumamuu, galiin sharafa alaa irraa argamu dabaluufi guddinni biyyattii fooyya`aa deemuu. Haaluma kanaan biyyi keenyas yeroo ammaa kana galiin gama albuuda baasuutiin argamu olaanaafi gara fuulduraattis carraan albuudotaa akka boba`aafi sibiilotaa fa'a baasanii itti fayyadamuu guddaa ta`a.

Faaydaalee Albuuda Baasuun Diinagdee Keessatti Qabu

Biyyoota galii gadi aanaa fi giddugaleessaa qaban keessatti gaheen albuudni diinagdeef qabu olaanaadha. Faaydaalee albuudotaa;

- Invastimantii biyya alaa harkisa,
- meeshaalee ala-ergii ta'a,
- Galii biyyooleessa guddisa
- Carraa hojii babal`isa.

Maloota albuuda baasuu

Albuudonni irra lafaafi keessa lafaatti awwaalamanii argamu. Haalli isaan ittiin bahanis iddoa isaan itti argaman irratti hundaa'a. Malootni albuuddan ittiin baahan keessaa muraasni:

1. Albuuda fuula lafaatii baasuu: albuudonni fuula lafaatti dhiyaatanii aragaman biiyyeefi kattaalee isaan uwvisan irraa kaasuun albuudicha baasanii faaydaa gara garaatiif oolchuun nidanda'ama. Albuudonni kunneen sababa fuula lafaa irratti argamniif karaa salphaa ta`een, kaappitaalaafi humna nama baratee xiqlaan faayidaaf ooluu danda'u.

Hojiin albuuda baasuu irra/fuula lafaatti gaggeefamu kun miidhaa armaan gadii fiduu danda`a. Isaanis:

- biyyeen harama lolatiif saaxilamuu,
- faalama bishaaniifi biyyee,
- Manca`ina biqilootaa
- lubbu qabeeyyiin manca`uu danda`u fa`a.

2. Albuudota lafa keessaa baasuu: albuudonni kunneen lafa keessatti gadi fageenyaan kan argaman ta`ee qulqullina guddaata`e qabu. Hojiin kun yeroo baay`ee baasiin isaa guddaa kan ta`eefi yoo kuufamni albuudicha lafa keessa jiruu guddaa ta`e qofa hojii irra oola. Sababani isaas kuufamnifi qulqulinni albuudaa xiqqaa yoo ta`e bu`aan argamus xiqqaa ta`a. Kanaaf albuudni akkanaa kuni qulqullina guddaa qabaatee baasii hojii kana irratti bahuus akka deebisuuf of eeggannoon dalagamuu qaba.

Fakkeenyi albuudonni akkanaa kunniin: kuufama gaasii boba`aa, Peetirooliyeemiifi warqee akkasumas sibiilota adda addaati (siilvarii, koopparii, ziinkii, niikeelii, fa`a).

3. Albuudota hededa irraa bahan: albuudonni kunniin kan argaman qaama lafaa bakka lafti citee sigigaatee gadi bu`etti.

Gaaffilee mirkanoeffannaa

1. Gosoonni sochii diinagdee sadarkaa tokkoofaa maal fa`a?
2. Gosoota sochii dinagdee sadarkaa tokkoffaa keessaa kan namoonni bay`een biyya keenyaa ittiin jiraatu yookiin kan hojjatu kami?
3. Gahee qonni diinagdee biyyaa keessatti qabu ibsi.
4. Qonni biyyoota guddataniifi guddataa jiranii maaliin garaagarummaa qaba?
5. Hojii bosonaa, qurxummii qabuufi albuuda baasuu naannoo keessanitti sadarkkaa akkamii irra akka jiran mari`achuun dareef ibsaa.

2.2.2 Sochiilee Diinagdee Sadarkaa Lammaffaa

Gaaffilee Shaakalaa

1. Warshaan maali?
2. Akaakuun warshaalee maal fa`a?
3. Hojiwwan sochiilee diinagdee sadarkaa 2^{ffaa} keessatti argaman maal fa`a?

Sochiilee diinagdee sadarkaa lammaffaa jechuun hojiwwan akka suphuu, haaraa oomishuufi jijiiruu(bocaan yookiin bifaan) kan ofkeessatti qabatuudha. Akka waliigalaatti meeshaalee dheedhii bifa namni itti fayyadamuu danda'utti jijiiruu jechuudha.

Warshaaleen meeshaalee dheedhii bifa namni itti fayyadamuu danda'utti kan jijiiraniidha. Hojiwwan meeshaa dheedhii omisha birootiif qopheessuu, tolchuu fi jijiiruu kan of keessatti qabatuudha. Fakkeenyaa; Sibiila gara maashina yookiin warshaatti jijiiruu, Jirbii gara uffata adda addaatti jijiiruu, qamadii gara daakuutti, paastaafi maakaarooniitti jijiiruu fa'a of keessatti hammata.

Wantoota argama warshaalee too'atan:

Wantoota akka warshaaleen hundeffaman yookiin iddo tokkotti dhaabbatan taasisan heddu tu jiru. Isanis: meeshalee dheedhii, humna ibsaatti dhiyaachuu, dhiyeessa bishaanii fi lafa diriiraa, geejibaaf mijataa ta'e jiraacuu, bulchiinsa gaarii, kaappitaala, humna nama baratee, gabaatti dhiyaachuu fa'a.

Akaakuu Warshaalee

Warshaa jechuun bakka meeshaan dheedhii itti jijiiramuufi meeshan dhumataanis itti omishamuudha. Warshaalee keessatti meeshaaleen dheedhiin bocaan ni jijiiramu, qulqullinni nifooyya'a akkasumas faayida qabeessummaan isaanis nidabala.

Sadarkaa guddina isaanii irratti hundaa'uun warshaaleen bakka lamatti qoodamu.

- i. **Warshaalee Godoo:** humna nama xiqlaan nannoo mana jirenyaa fa'atti kan gaggeeffamuudha. Meeshaleen naannoo mana jirenyaa atti omishaman kunniin ogummaa nammota dhuunfaatiin kan omishamanii fi hojiilee harkaa armaan gadii of keessatti kan hammatee dha. Isaanis: hojii gogaa, huccuu dhahuu, hojii mukaa, sibiila tumuufa'a.
Oomishni warshaalee kanneenii baay'ina, qulqullinaafi gatii gadi aanaa qabu. Sababnis warshaalee goodoo keessatti teeknooloojiin ammayyaafi humni nama baratee hojii irra hinoolu.

- ii. **Warshaalee Ammayyaa:** Warshaaleen ammayyaa kaappitaala guddaa, teeknoolooji ammayyaa, humna anniisaa guddaa, humna nama baratee olaanaafi meeshaalee dheedhii baayyeen kan fayyadamuuudha.

Omishaaleen warshaalee kanneenii qulqullina guddaafi gatii olaanaa kan qabaniidha.

Fakkii 2.1 Warshaalee Ammayyaa

Faca`iinsa warshaalee Itoophiyaa.

Warshaaleen Itoophiyaa:

- a) iddoo muraasa qofatti kan argamaniidha.
- b) naannoo magaalota gurguddoo qofaatti dhaabbataniidha.

Haa ta'u malee yeroo ammaa gara naannoleetifi godinaaletti babal'ataa jiru. Fakkeenyaaaf warshaaleen gurguddoon naannolee inddustrii "industrial zone" jedhaman godinoota keessatti babal'achaa jiru.

Gaaffilee mirkanoeffanna

1. Sochii diinagdee sadarkaa 2^{faa} jechuun maal jechuudha?
2. Gosooni warshaalee maal fa'a?
3. Amaloota sochii diinagdee sadarkaa 2^{faa} tarreessi.
4. Wantoota argama warshaalee murteessan barreessi.

2.2.3. Sochii Diinagdee Sadarkaa Sadaffaa

Gaaffilee Shaakalaa

- Sochiilee diinagdee sadarkaa 3^{ffaa} jechuun maal jechuudha?
- Wantoonni daldala murteessan maal fa`a?
- Gosti geejjibaafi daldala naannoo kee jiru kan akkamii fa`a?
- Ummanni naannoo ati jirtu keessatti odeefannoo karaa kamiin argatu?
- Carraan tuuriizimii naannoo tokkoof uumu maal fa`a?

Sochiileen diinagdee sadarkaa sadaffaa jechuun hojiiwan tajaajila adda addaa keennuu ofkeessatti hammata. Isaanis kanneen akka daldala, geejjiba, inshuraansii, baankii, Tuurizimii, Maloota qunamti (communication), tajaajila hoteelaafi kan kana fakkaataniidha

Geejjibaa

Gaaffilee Shaakala

1. Gosoota geejjibaa keessaa kan namni baay`een naannoo ati jirtutti itti fayyadamu isa kami?
2. Gosoota geejjiba keessaa kan meeshaalee qaaliifi ulfaatina xiqqaa qbu fe`u isa kami?

Geejjiba jechuun meeshaalee yookiin namootaa bakka tokkoo gara bakka birootti geessudha. Guddinni Industiriifi daldala guddina geejjiba irratti hundaa'a. Geejjibaan ala misoomni industirii, fayyaafi barnootni hin yaadamu. Geejjibni hidda dhiigaa diinagdee biyyootaati. Sadarkaa guddina biyya tokkoo kan ittiin madaallu keessaa tokko dagaagina teeknooloojii geejjibaatini.

Gosoota Geejjibaa

Akka waliigalaatti geejjibni iddo lamatti qooddama. Isaaniis:

1. Geejjiba Aadaa: gosa geejjibaa meeshaaleen ba`aa namaatinifi beeyladotaan iddoodhaa gara iddootti geessudha. Geejjibni kun biyya keenya keessatti yeroo ammaa kana tajaajila bal`aa kennaa jira. Hawaasni bal`aan baadiyaa biyya keenya gosa geejjibaa kanaan bal`inaan itti tajaajilamaa jira.

2. Geejjiba Ammayyaa: Geejjibni ammayyaa immoo bakka sadiitti qooddama.

Isaanis:

- a. Geejjiba dacheerraa
- b. Geejjiba Bishaanirraa
- c. Geejjiba Qilleensarrraa

A. Geejjiba dachee:

i. Geejjiba Konkolaataa: geejjiba ammayyaa kan biroo waliin walbira qabamee yoo ilaallu bakka baay'etti kan argamuudha. Iddoo mijataa ta'e hundatti gosoota geejjibaa ammayyaa irra ijaaruuf salphaadha. Gatiin ittiin bitaman geejjiba baaburaa fi doonii irra baay'ee salphaa kan ta`eedha.

Fakkii 2.2 Geejjiba Konkolaataa

i. Geejjiba Baaburaa: Geejjibni baaburaa biyya keenya keessatti baay'ee hinbabal'nne. Yeroo ammaa kana daandiin baaburaa kan sarara Jibuutiin ala magaalaa Finfinnee keessatti tajaajila magaalaa keessaa kennaa jira.

Babaldhachuu geejjiba baaburaa irratti wantoonni dhiibbaa uuman kan akka teessuma lafaa, guddina dinagdeefi babaldhachuu teeknoolojii fa'a.

Fakkii2.3 geejjiba baaburaa

B. Geejjiba Bishaanirraa

Geejjibni bishaanii karaa lamaan adeemsifama: Geejjibni bishaan irraa biyya keessaafi geejjiba Garbaafi galaana irraati.

Geejjiba Bishaanii Biyya keessaa

Geejjibni bishaanii biyya keessatti kan raawwatamu bishaan laggeeniifi haroo irratti. Geejjiba bishaaniiifi daandii sirreessuuf yookiin suphuuf baasiin hinjiru. Kanaaf gatii salphaan meeshaalee ulfaatina qaban iddo tokkoo gara iddo biraatti geessuuf nugargaara.

Hanqinni geejjiba bishaanii biyya keessaa

- Laggeen darbatamaa fi finca'aa ta'uu
- Kallattii yaa'a bishaanii hordofuun dirqamuu
- Hammi bishaan lagaa waqtin jijiiramuu.
- Geejjibni bishaanii geejjiba lafaa irra saffisa hinqabneedha.

Geejjiba Garba Irraa : Gosa geejjibaa yeroo dheeraaf tajaajila kennaa tureedha. Baasii xiqaal gaafachuu isaa fi meeshaalee ulfaatoo fi baayy'ee fe'uun karaa dheeraa deemuu isaatiif geejjiba filatamaadha.

Fakkii 2.4 Geejjiba Garba irraa

Faayidaalee geejjiba garbaa irraa

- Daandiin garbarra gibira irraa walaba.
- Baasiin geejjibaaf bahu xiqqaadha.
- Daandiin ijaaramu yookiin suphamuu hin jiru.
- Meeshaalee ulfaatina qaban geejjiba.

Hanqinni geejjiba garbaa

- Saffisa xiqqaa qaba.
- Baasiin ijaarsa buufata dooniitiif barbaachisan qaalidha.
- Biyyoota garba/galaanan daangeffaman qofatu fayyadama.
- Saamtota galaanaatiif saaxilamaadha.

C. Geejjiba Qilleensaa

Biyyoota akka Itoophiyaa ijaarsi daandii rakkisaa ta'e keesssti geejjibni qilleensarrraa baay`ee barbaachisaadha.

Faayidaa Geejjiba Qilleensaa

- Saffisa guddaan karaa dheeraa deema.
- Meeshaalee gatii guddaaa qaban, sassalphoo fi dafanii baduu danda'an geejjibuuf fayyada. Fakkeenyaaf, meeshaalee yaalaa fi qoricha, mi'oota elektirooniksii, nyaatafi dhugaatiifi kan kana fakkaatan.

Fakkii 2.5 Geejjiba qilleensaa

Qunnamtii

Gaaffilee Shaakalaa

1. Karaaleen qunnamtiin/odeeffannoonaan ittiin daddarban maal fa'a?
2. Meeshaaleen tajaajila qunnamtiittif fayyadan tarreessi.

Qunnamtiin tamsa'ina odeeffannoo (yaada) sagalee fi ergaan dabarsuuf faayidaa olaanaa qaba.

Yeroo ammaa meeshaaleen qunnamtii ammayyaa saffisa ol'aanaa ta'een ergaa fi odeeffannoo qaama addunyaa hundaan walghahuun kan danda'ameef sababa fooyya'iinsa tajaajila intarneetiini. Namoonni walirraa fagoo jiran haala salphaafi saffisaa ta'een wal qunnamuu danda'u.

Hawaasni kanaan duraa meeshaleen aadaa qunnamtiif oolaa turan kan akka: dibbee, aarafi sagalleessuu fa'aan fayyadamuun ergaa dabarfataa turan. Yeroo ammaa kana immoo meeshaalee ammayyaa kanneen akka Teeleefoonaa, Raadiyoo, Televizhiinaa, Iimeeyili, Faaksii, Teelee giraamii, fa'a fayyadamuun ergaafi odeeffannoo barbaade dabarsuufi fudhachuu yookiin ilaaluufi dhageefachuu danda'a.

A. Tuuriizimii

Gaaffilee Skaakalaa

- 1 Tuuriizimiin maali?
- 2 Diinagdee biyyaa guddisuu keessatti gaheen tuuriizimiin qabu maali?

Turizimiin namoonni iddooy jireenyaa isaanitii ala bashannanaaf, daawwannaaf, qorannoofi qo`annoof deemaniidha. Tuuriizimiin sochiilee diinagdee galii guddaa argamsiisan keessaa tokko ta'ee gochi isaa naannoo waan hin faalleef warshaa aaraa hin qabne jedhamuun beekama.

Itoophiyaan qabeenya turiizimii qabaattullee sababoota garagaraatiin hanga fayyadamuu qabdu hinarganne. Itoophiyaa keessatti iddoowwan hawata turistii ta'an kan akka holqa soof umar, Dallaa Jagol, Dirree Sheek Huseen, Laallibalaa, Aksuum, naannoo sululaa qiinxamaa, Gaarren Baalee, Gaarren kaabaa fa'a tuquun ni danda'ama.

Faaydaalee Tuuriizimii

Turiizimiin faayidaalee heddu qaba. Isaan keessaa muraasni:

- Carraa hojii uumma,
- Bashannanaaf,
- Galii guddisuuf,
- Dagaagina sochiilee diinagdee birootiif deeggarsa kenna,
- Iddoowwan seena - qabeeyyii ta'an beeksisuufi
- Walitti dhufeenya biyyootaa cimsuuf fayyada.

Fakkii 2.6 Eddoowwan hawata Tuuriizimii Itoophiyaa

Gaaffilee mirkaneeffanaa

1. Gareen ta'atii gosoota geejjiba garagaraa erga tarreessitaniin booda faayidaafi hanqina isaan qaban irratti mari'achuun gabaasaa.
2. Wantootni guddina geejjiba biyya keenyaa irratti gufuu ta'an maal fa'a?

2.2.4. Sochiileen Diinagdee Adda Addaa Faayidaa

Guddina Biyyaatiif Qaban

Bu'uurri diinagdee biyyoota guddataniifi guddataa jiranii maal irratti hundaa'a? Uummanni addunyaa hundinuu haala qabataamaa naannoo isaanii, guddina teeknooloojii, aadaa hojii isaanii, muuxannoo qaban fa'a irratti hundaa'uun hojii garagaraafi galii mataa isaanii qabu. Kanaaf sochiileen diinagdee hundinuu guddina biyya keessatti gahee olaanaa qabu. Haa ta'u malee baay'inni ummataa akaaku sochii dinagdee sadeen irratti bobba'an biyyaa biyyatti garagara.

Biyyootaa guddatanitti ummanni hedduun sochii dinagdee sadarkkaa lammaffaafi sadaffaa irratti kan bobba'an yoo ta'u kanneen biyyoota guddataa jiranii immoo baay'inaan sochii diinagdee sadarkkaa tokkoffaa irratti bobba'aniiru. Keessattuu ardilee industiriin keessatti hin babaldhatin kan akka Afrikaa, Laatiin Ameerikaafi Eeshiyaa baayy'ee keessatti galii nama dhuunfaafis ta'ee biyyaatif baay'ee murteessaa kan ta'eedha.

Walumaagalatti sochiileen diinagdee sadarkaa saddaffaa biyyoota guddatanitti galii olaanaa yoo argamsiisan jirenya yookiin hojji nama baayy'ee wajjiinis kan wal-qabatuudha. Biyyota guddataa jiranitti immoo galii irraa argamu xiqqaafi kan jirenya namoota muraasaa irratti hundaa'eedha.

Gabaa

Gabaa jechuun bakka omishaaleen itti gurguramaniifi itti bitamaniidha. Gabaa jechuun tooftaa yookiin adeemsa bittaafi gurgurataan itti raawwatamuudha. Adeemsa gurgurataafi bitataan walitti dhufanii bittaafi gurgurtaa itti taasifamaniidha. Gabaan haala gatii meeshaaleefi baay'ina meeshaalee gabaaf dhiyaatanii murteessa. Gabaan yeroo ammaa akka addunyaatti beekkamaa ta'e Gabaa bilisaati.

2.2.5 Yaad-rimee fi seenaa dhufaatii daldalaafi Gabaa

Daldala

Gaaffilee shaakalaa

- i. Daldala jechuun maal jechuudha?
- ii. Daldalli akkamitti jalqabame?
- iii. Gosoonni daldalaa maal fa'a?

Daldala jechuun bittaa fi gurgurtaa meeshaalee namoota, dhaabbilee yookiin biyyoota jiddutti taasifamuudha. Gama biraatiin immoo daldalli adeemsa omishaleen, omishtoota irraa gara fayyadamtoota bira gahuudha.

Daldalli yeroo jalqabaatiif meeshaafi meeshaa wal-jijiiruuun jalqabame. Fakeenya, Ashaboo sibiilaan jijiiruu. Omisha gosa tokkoo isa biraatiin

wal-jijiiruu. Jalqabamuu daldalaatiif wantoota sababa ta'an.

- Garaagarummaan omishaa jiraachuu,
- Garaagarummaan teeknoolojiifi aadaan jiraachuu,
- Argama Ji`oogiraafikaalaa,
- Geejjiba mijaa`aan jiraachuufi
- Tasgabiin jiraachuu fa'a.

Uummanni yeroo durii bakka adda addaatti meeshaalee naannoo isaanii jiran itti fayyadamaa turanii jiru. Addunyaa kana irratti uummanni omishaa hundaanuu ofdanda`ee hinjiru. Sababni isaas iddo kamirrattiyuu qabeenyi uumamaa bifa walfakkaatuun faca`ee hinargamu.

Uummata qaroomina durii kanneen akka Misirii fi sulula Indus keessatti qoodama hojii eegaleera. Suuta suutaan hojiin suphee dhahuu, sibiila tumuu fi hojiin mukaa dhalateera. Haala kanaan, midhaan nyaataa oomishuu biratti waa hojjechuunis guddachuu jalqabe. Haaluma kanaan uummanni wanta nyaatamu mi'oota kanaan jijiiruu eegalan. Akkuma uummanni jalqabaa kun aadaa fi qaroominaan fooyya'aa deemen fedhiin isaaniitis baay'inaa fi qulqullinaan dabaleera. Haalli kun immoo ummanni fageenya dheeraa akka deemaniif dirqisiiseera. Dhalachuun qoodama hojii fi fooyya'iinsi aadaa fi jirenya uummataa jalqabamuu daldalaaf bu'uuraata'eera.

Faayidaalee daldala

Daldalli jirenya ilma namaafi guddina diinagdee biyya tokkootiif baayy`ee barbaachisaadha. Daldalli waldorgommii cimsuun, gatii meeshaalee gadi buusuun, fayyadamtoonni meeshaalee haala dandeettii isaaniitiin akka bitatanii bu`aa irraa argatan godha. Daldalli hanqina meeshaalee bakka tokkotti uumamu furuu danda'a. Akka waliigalaatti daldalli faayidaalee armaan gadii qaba.

- Wanta barbaadan gabaadhaa bitachuufi gurgurachuuf,
- Oomishni bakka adda addaatti akka raabsamuuf,
- Oomishni dabalataan akka omishamu taasisa,
- Sochiin maallaqaa karaa salphaan akka raawwatuuf,
- Oomishni irraa hafaan akka gurguramuuf,

- Hojjatanii ittiin durgoomuuf,
- Carraan hojii namoota adda addaatiif akka argamuuf,
- Galii biyyaa galchuuf ,
- Dagaagina sochiilee diinagdee birootiif deeggarsa kenna,
- Walitti dhufeenya biyyootaa cimsa,
- Utubaa guddina diinagdee biyya tokkootifi
- Namni meeshaalee gatii barbaaduun akka bitatu isaa taasisuu fa'a

Gosoota Daldalaa

Daldalli iddo lamatti qoodama. Isaanis: Daldala biyya keesaa fi daldala biyyaan alaati.

- A. Daldala biyya Keessaa – Bitaa fi gurgurtaan omishaa guutuu hawaasa biyyaattii keessatti kan raawwatamuudha. Kana jechuun daldalli gosa kanaa Magaalafi baadiyyaa, magaalaafi magaalaa akkasumas baadiyyaafi baadiyyaa gidduutti gaggeeffama.
- B. Daldala Biyyaan Alaa:gosa daldalaa biyyoota lamaafi sanaa ol jidduutti gaggeeffamuudha. Kunis waliigaltee biyyoota irratti hundaa'a. Daldalli kuni meeshaalee biyya keessaa gara alaa erguufi kan alaa immoo gara keessaatti galchuu jechuudha

Dhiibbaa dhiyyeessiifi fedhiin gabaa irratti geessisu

Gaaffilee Shaakalaa

- Sirna gabaa keessatti fedhii jechuun maal jechuudha?
- Dhiheessi jechuun hoo maal jechuudha?
- Walitti dhufeenyi fedhiifi dhiheessimaali?

Dhiheessii jechuun meeshaalee yookiin tajaajila barbaadaman qulqullinaan faayyadamatootaaf qopheessufi dhiyeessuudha. Dhiheessiin baayy'ina meeshaalee oomishtoonni gatii adda addaatiin gabaaf dhiheessuuf barbaadaniidha.

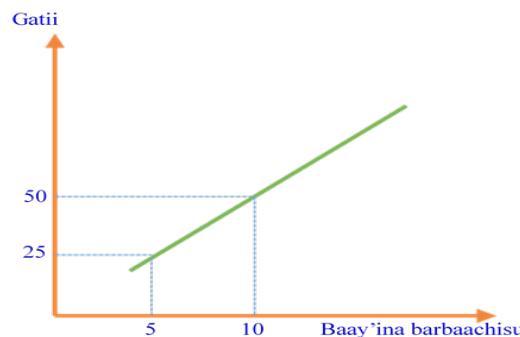
Fedhii jechuun meeshaalee yookiin tajaajila namoonni dhuunfaan yookiin gareen fayyadamuuf barbaadan. Fedhiin kunis galma gahuuf wantoota armaan gadii irratti hundaa'a.

- Dandeettii meeshicha bitachuu,

- Meeshaalee bituuf fedhiin jiraachuufi
- Argamuu meeshaalee fa'a.

Haala dhiheessi

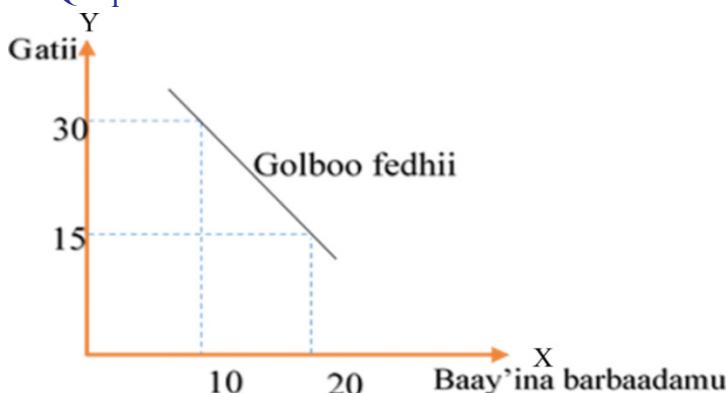
Yoo gatiin meeshaalee dabale oomishni omishamuufi gurgurtaaf dhiyyatu nidabala. Akkasumas yoo gatiin gadi bu'e dhiheessiin\ meeshaalee hir'ataa deema.

Fakkii 2.7 Giraafii Dhiheessii

Wantoota dhiheessii murteessan

- Baay'ina maammiltootaa,
- Gatii omishaa,
- Fedhii maammiltootaafi
- Qulqullina omishaa fa'a.

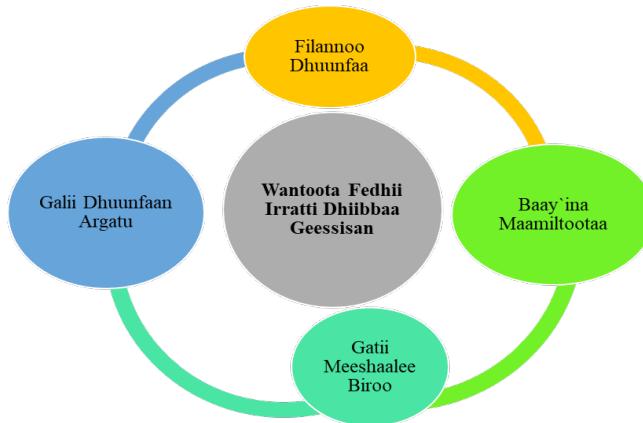

Fakkii 2.8 Giraafii fedhii

Akkuma graafii irratti muldhatutti xiyyi "Y"n gatii meeshaalee yoo bakka

bu'u, xiyyi 'X"n immoo baay'ina meeshaalee barbaadamu agarsiisa. Sararri golboo fedhii kan agarsiisu hariiroo faallaa gatiifi baay'ina meeshaalee barbaadamuuti.

Fedhiin hariiroo faallaa gatii waliin qaba. Kana jechuun yoo gatiin dabalu fedhiin meeshaalee bitachuu maammilaa nihir'ata.

Fakkii 2.9 Wantoota Fedhii meeshaalee muteessan

Wantoota dhiyeessii irratti dhiibbaa geessisan heddu yoo ta'an, isaan keessaa muraasni;

- Gatii meeshaalee dheedhii ,
- Beekumsaafi dandeetti omishtootaa
- Baay'ina omishtootaa,
- Teeknooloojii
- Gibira humnaa oliifi dhiibbaa mootummaa fa'adha.

Yaad-rimee dorgommii gabaa

Dorgommiin gabaa bilisaa: Gatiin omishaalee kan murtaa'u waliigaltee dhiyeessitootaafi fayyadamtootaa irratti hundaa'a. Kana jechuun gatiin omishaa qaama birootiin kan murtaa'uu miti. As keessatti dhuunfaan gatiin gabaa kophaa isaa murteessun hin jiru. Gosa gabaa kana keessatti gatiin kan murtaa'uun haala dhiibbaa fedhiifi dhiheessiitiini.

Mirga fayyadamtootaa

Mirga nageenyi fayyadamtootaa eeggamuu: Akkaataa mirga kanaatti fayyadamaan yookiin maamilli tokko mirga meeshaaleenifi tajaajilli inni argatu balaa irra gahuu danda`u irraa bilisa ta`uu jechuudha.

Fakkeenyyaaf sababa meeshaaleen qulqullina dhabuu irraa kan ka'e fayyadamtoota irratti balaan irra gahuu danda`a. Kuni mirga nageenyumaa yookiin balaa irraa bilisa ta`uu maamilli kuni bittaa meshaalee yookiin tajaajila irraa qabuudha.

Mirga Odeeffannoo argachuu: kuni mirga odeefannoo waa'ee gatii ,qulqullina, bay`innaa, iddoor itti argamu, sadarkaa meeshaalee yookiin tajaajilaa maamilli tokko argachuu qabu fa'a kan ibsuudha.

Galiifi gibira mootummaa

Maalummaa Galiifi Gibiraa

Galii; galii jechuun maallaqa mootummaan tajaajila adda addaa irraa argatu jechuudha. Madda galii mootummaa kan ta'an daldala, gibira; lafaa, manaa, mindaa hojjattootafi dhaabbilee adda addaa fa'a irraa argama.

Gibira; gibira jechuun biyya tokko keessatti buusii akka dirqamaatti mootummaan labsamu ta`ee kan lammileen biyya sana keessa jiran galii argatan irraa kaffalaniidha. Buusiin kunis deebi`ee baasii mootummaatiifi ijaarsa bu'uuraalee hawaasaa adda addaatiif oola. Gibirri namni dhuunfaafis ta`ee waldaalee yookiin dhaabileen seeran hojjatan hunduu kan kaffalaniidha. Gibirri madda galii mootummaafi bu`uura guddina diinagdee biyya tokkooti.

Seena Dagaagina Galii fi Gibira Mootummaa Itoophiyaa

Itoophiyaa keessatti gibirri kan eegale seenaa ammayyaa keessatti yeroo mootummaa Miniliki. Gibirri yeroo sana gabbaramaa tures kan seeraan labsiifi ogummaan qindaaye hin turre. Sassaabbiin gibira ammaayyaa sagantaan yookiin yeroo idileefi qaama leenji`ee itti gaafatamummaa qabuun kan eegale bara 1928 A.L.I. tti waytii mootii Hayla Sillaaseeti.

Bara 1929 A.L.I.tti labsiin koodii gibiraa qabu lammileen hunduu hojji atanii galii argatan irraa gibira akka gabbaran labsame. Yeroo Mootummaa dargii bara 1967tti labsiifi caasaa gibiraa fooyessuun qabiyyee lafa qonnaa irraa akka gibirri gabbaramu murteesse. Bara 1986 A.L.I. tti Mootummaan Federaalaa Dimokraatawaa Itoophiyaa labsii gibiraa fooyessee baasuun hanga ammaatti itti tajaajilaa jira.

Faayidaalee Gibira

- Galii biyyaa guddisuuf
- Guddina diinagdee saffisiisuuf
- Invsatimantii jajjabeessuuf
- Bu'uuraalee hawaasummaa babaldhisuuf
- Industirii biyya keessaa jajjabeessuf fa'a.

Cuunfaa boqonnaa lammaffaa

- Ummattooni Addunyaa hundi aadaafi eenyummaa mataa isaanii qabu. Aadaan eenyummaa saba tokkoo kan ibsuudha.
- Caaculeen aadaa keessatti hammataman: Afaan, Amantiifi haala hawaasni ittiin jiraatu.
- Bara qaroomina dhagaa kan jedhamu yeroo ilmi namaa meeshaalee jirenyaaif isa barbaachisu dhagaa irraa hojjeteet itti fayyadamaa ture. Barooni kunis bakka gorguddoo sadiiitti qoodamu. Isaanis bara dhagaa durii, bara dhagaa gidugaleessaafi bara dhagaa haarawaati.
- Gilobaalaayizeeshinii jechuun neetiwoorkii waliigalaa dhalli namaa qabu jechuudha. Innis yaada tokkummaa'uu wantoota addunyaa jedhu of-keessaa qaba.
- Sochiileen dinagdee iddo sadiitti qoodamu. Isaanis:- sochii dinagdee sadarkaa 1^{ffaa}, 2^{ffaa}fi 3^{ffaa} fadha.
- Hojiileen sochii dinagdee sadarkaa 1^{ffaa} keessatti ramadaman: qonna,

qurxummii qabuu, albuuda baasuu, bosona misoomsuu, adamsuufi k.k. fa'a.

- Sochii dinagdee sadarkaa 2^{ffaa}'n hojiwwan akka suphuu, tolchuu, oomishuufi jijiiruu fa'a of-keessatti qabata. Meeshaalee dheedhii bifaa namni itti fayyadamuu danda'utti jijiiruu jechuudha.
- Sochiileen dinagdee sadarkaa 3^{ffaa}'n hojiwwan tajaajila adda addaa kennuu of-keessatti hammata. Isaanis daldala, geejiba, inshuraansii, baankii, Tuurizimii, maloota qunnamtiifi k.k.fa.a dha.
- Sochiileen dinagdee sadarkaa 3^{ffaa} biyyoota guddatanitti galii olaanaa yoo argamsiisu, biyyoota guddataa jiranitti immoo galii kan argamsiisu sochilee dinagdee sadarkaa 1^{ffaa}fi 2^{ffaa} dha.
- Galiin maallaqa mootumman tajaajila adda addaa irraa argatu.
- Gibirri biyya tokko keessatti buusii akka dirqamaatti mootummaan labsamuun lammilee biyya sana keessa jiraatanii galii argata irraa kaffalaniidha.

Gilgaala Boqonnaa Lammaffaa

I. Himoota asiin gadii Kan sirrii ta'aniin “Dhugaa”, kan sirrii hin ta`iniin immoo “Soba” jedhii deebsi

1. Jijjiiramni teknoolojii aadaa haaraa babal`isuu yookiin jijiiruu keessatti gahee olaanaa qaba.
2. Ilmi namaan aadaa isaa kan ibsachuu yookiin shaakaluu jalqabe bara dhakaa sadan darban keessatti.
3. Aadaa, afaanfi amantiin qabnu wajjiin jiraachuu keenya irratti dhiibbaa hin qabu
4. Uummanni biyyoota guddataa jiranii irra caalaa sochii diinagdee sadarkaa tokkoffaatiin jiraatan.
5. Albuuda baasanii warshaaf dhiheessuun sochiilee diinagdee sadarkaa 1^{ffaa} keessatti ramadama.
6. Qonni yeroo jalqabaatiif biyyoota kibba baha Eeshiyaatti jalqabe.
7. Warshaan konkolaataa gosa warshaalee Godoo keessatti ramadama.
8. Geejjiba dacheerraa keessaa kan wanta ulfaatina qabu fe'u geejjiba Baaburaati.

9. Geejjibni sochiilee diinagdee adda addaa walitti fiduu keessatti gahee guddaa qaba.
10. Daldalli biyya keessaa galii yookiin gibira mootummaadhaaf galchuu keessatti gahee olaanaa qaba.

II kanneen roga “A” Jala Jiru isa “B” Jala Jiruun Walitti Firoomsi

A

1. Tuuriizimii
2. Qonnaa
3. Geejjiba Namni Baay`een itti fayyadamu
4. Geejjiba meeshaa gatii guddaa fi saffisaa fe`u
5. Geejjiba baasii xiqqaa fi mi`oota ulfaataa fe`u
6. Warshaa Saamunaa

B

- A. Sochii Diinagdee Sad. 1ffaa
- B. Sochii Diinagdee Sad. 2ffaa
- C. Sochii Diinagdee Sad. 3ffaa
- D. Geejjiba Lafarraa
- E. Geejjiba Bishaanirraa
- F. Geejjiba Qilleensarraigaa

III. Gaaffilee armaan gadii erga dubbisteen booda qabee deebii sirrii ta’ee filachuun Idoo deebiif qophaa`tti guuti

1. Kan armaan gadii keessaa caacculee aadaa kan hin taane isa kami?
A. Afaan B. Amantii C. Siyaasa D. Deebii hin qabu
2. Wantoota uumammuu Giloobaalaayzeeshinii sababa ta’e kami?
A. Teeknoolojii qunnamtii C. Miidiyaalee
B. Teeknoolojii Geejjibaa D. Hunduu deebiidha.
3. Sochiilee diinagdee armaan gadii keessaa uummanni Itoophiyaa baay’inaan irratti hirmaatu kami?
A. Qonna C. Qurxummii kiyyeessuu
B. Albuuda baasuu D. Bosona baasuu
4. Meeshaalee gurgurtaa Itoophiyaan gara biyya alaatti ergitu keessaa kan sharafa alaa guddaa argamsiisu isa kami?
A. Konkolaataa C. Buna
B. Gaazii boba`aa D. Nyaata saamsame

5. Sochiin qonnaa midhaan nyaataa omishuufi beelladoota horsiisuu
walcinaatti gaggeeffamu _____ jedhama?

- A. Qonna beellada horsiisuu C. Qonna wal-makaa
B. Qonna biqiloota oomishu D. Qonna boodatti hafaa

6. Waaee fedhiifi dhiheessiin walqabatee Soba kan ta`e

- A. Yoo fedhiin xiqqaa ta`e gatiin meeshaalee gadi bu`a
B. Yoo fedhiin guddaa ta`e gatiin meeshaalee ni dabala
C. Fedhiifi dhiheessiin hariiroo cimaa qabu
D. Fedhiifi dhiheessiin hariiroo hin qaban

IV. Gaaffilee armaan gadii haaluma gaafatamteen deebisi.

1. Sochiin diinagee biyyi Keenya caalmaan gaggeessaa jirtu sochii
diinagdee sadarkaa _____ dha?
2. Warshaalee jechuun maal jechuudha?
3. Warshaaleen bakka meeqatti qoodamu? Maqaa isaaniitis barreessi.
4. Garaagarummaan sochiilee sadarkkaa 1^{ffaa}, 2^{ffaa}fi 3^{ffaa} maali?
5. Wantootni dhiheessii irratti dhiibbaa geessisan afur barreessi

-
-
-
-
6. Wantootni Fedhii irratti dhiibbaa geessisan sadii barreessi
-
-
-

BOQONNAA

3

QABEENYA UMMAAMAAFI GUDDINA HAWAAS- DIINAGDEE

Bu'aawwan Barachuu Boqonnichaa

Xumura barnoota boqonnaa kanaa booda:

- ✓ Faayidaa qabeenyi uummamaa guddina hawaas-diinagdee keessatti qabu nihubatta.
- ✓ Yaad-rimee itti fayyadama qabeenyi uummamaa guddina biyyaatiif qabu niibsita.
- ✓ Naannoo keessa jiraattutti akkataa uummanni qabeenyi uummamaa itti kunuunsu nihubatta.
- ✓ Tooftaalee walitti bu'iinsa hawasaa sababa itti fayyadama qabeenyi uummamaa ittin hiikkamu adda nibaasta.

Seensa

Mata duree kana jalatti faayidaa qabeenyi uummamaa guddina hawaas-diinagdee keessatti qabu barattaa. Dabalataanis qabeenyi uummamaa guddina biyyaatiif faayidaa maalii akka qabufi akkaataa uummanni qabeenyi uummamaa itti kunuunsu nibaratta. Akkasumas tooftaalee walitti bu'iinsa hawasaa sababa itti fayyadama qabeenyi uummamaa ittin hiikkamu nibaratta.

3.1. Kunuunsaafi itti Fayyadama Qabeenya Uummamaa Guddina itti Fufiinsa Qabuuf

Ga'umsa barachuu yoo xiqqaate bira gahamuu qabu

Barattoonni adeemsaafi xumumuura barnootaa kanaa booda:

- ✓ Dhiibbaa gocha dhala namaatiin qabeenya uummamaa irra gahaa jiru ni ibsita.
- ✓ Faayidaa qabeenyi uummamaa guddina hawaas-diinagdee irratti qabu ni hubatta
- ✓ Waantota itti fayyadama qabeenya uummamaa irraatti dhiibbaa fidaan adda nibaasta.
- ✓ Yaad-rimee kunuunsaafi itti fufiinsaan fayyadama qabeenya uummamaa ni ibsita.
- ✓ Kunuunsa qabeenya uummamaa irratti hawaasa naannoo waliin hirmaachuun gahee keenibaata.
- ✓ Kunuunsa qabeenya uummamaa irratti haala itti fayyadamuu beekumsa hawaasaa ni ibsita
- ✓ Qabeenya uummamaa naannoo keetitti argamaniif kunuunsaa barbaachisaa nigoota.

Kunuunsa Qabeenya Uumamaa

Gaaffilee shakalaa 3.1.

1. kunuunsa jechuun maal jechuudha?
2. Qabeenya uummamaatiin itti fayyadama itti fufiinsa qabuu jechuun maal jechuudha?
3. Miidhaa qabeenya uumamaa irra gahaa jiru akkamitti hir'isuun danda'ama?

uummata addunyaa yeroodhaa gara yerootti gar-malee dabalaan jira. Akkuma lakkoofsi uummataa dabalaan deemuun fedhiin dhala nmaa guddachaa deema. Dhalli nmaa fedhii isaa kana galmaan gahachuuf qabeenya uummamaati fayyadama. Kana irraa kan ka'e qabeenyi uummamaa dhumaa deemaa jira. Kanaafuu, uummanni qabeenya uummamaatiif kunuunsa barbachisaa gochuun

baa'yeemurtessaadha. Dhalli namaa Qabeenya uummamaa guddina hawaasaatiif oolchuun baay'ee barbachisaadha. Sababaan isaas:

- ✓ Dhalooni amma jiruufi gara fuulduraa mirga qabeenya uumamaatti fayyadamuu akka argatuuf.
- ✓ Madaala naannoo eeguun lubbuu qabeeyyi itti fuufsiisuuf.
- ✓ Qabenya uummamaa mancaatii malee fayyadamuuuf.
- ✓ Qabeenya uummamaa adda addaa sanyii isaa badii irraa hambisuuf.

Hojii irra oolmaa kunuunsa qabeenya uummamaa gahaa waan hintaanef furmaata armaan gadii fayyadamuu qabeenya uummamaa badii irraa hambisuun baay'ee murtessaa dha. Kunis kan galma gahu:

1. Barnoota dhimma kunuunsa qabeenya uummamaa hawaasa barsiisuun.
2. Xiyyeffannoo qabeenya uummamaa haala armaan gadii fudhachuu:
 - ✓ Itti fufiinsaan qabeenya uummamaa dhalootaaf dabarsuu jajjabeessuu.
 - ✓ Naannoo bosonni hinjirre mukkeen biyya keessaa dhaabuun dhiqama biyyee hir'isuu.
 - ✓ Seerota kunuunsa naannoofi qabeenya uummamaaf bahan hojii irra oolchuu.
3. Xiyyeffannoo hawaas-dinagdee cimsuu
 - ✓ Kunuunsa qabeenya uummamaa dhimmamtoota hunda wajjin mari'achuun bu'aa argame gara hojiitti jijiiruu.
 - ✓ Faayidaa qabeenyi uummamaa hawaas-dinagdee naannoo tokkoof kenu xiyyeffannoo keessa galchuu.
 - ✓ Dhaabbilee kunuunsa qabeenya uummamaa sadarkaa adda addaatti dhaabbatan cimsuu.

3.1.1. Faayidaa itti Fufiinsaan Fayyadamuu Qabeenya Uummamaa Diinagdee Keessatti Qabu

Itti fufiinsaan qabeenya uummamaa fayyadamuu guddina uummataakallattii egeree biyyaa kessatti iddo guddaa qaba. Qabeenya jiru qixa sirrii ta'een fayyadamuuuf dursanii furmaata kaa'uun meeshaa jabaa ta'ee kan tajaajiluu danda'udha. Kanaafis fakkeenya gaariin kanneen armaan gadiiti caqafamaniidha:-

- ✓ Lakkoofsi uummataa yommuu dabalaadadeemu, toftaalee to'annaal

- qabeenya uummamaa adda addaatti gargaramuu.
- ✓ Beelaaf akka hinsaxilamne aadaa nyaataa hawaasaa fooyyessuu.
 - ✓ Walgitiinsa qabeenyaafi uummataa walmadaalaa gochuu.
 - ✓ Tajaajila hawaasummaa kanneen akka bishaan qulqulluu, mana jirenyaa, carraa hojii argachuu malleen garagaraatti fayyadamuun foyyeessuu.

3.1.2. Qabeenya Uummamaa itti Fayyadamuu irratti Wantoota Dhiibbaa Qaban

Qabeenya uummamaatti fayyadamuu irratti wantoonni adda addaa dhiibbaa nigeessisu. Isaan kessa beekkamoon kanneen armaan gadiiti.

A. Wantoota namaan walqabatan

B. Wantoota uumamaa

Hawaasni itti fayyadama qabeenya uummamaa irratti gahee guddaa taphata. Namni yeroo baay'ee qabeenya uummamaa faayyadamuu irratti aadaafi muxannoo adda addaa niqaba. Lafa caffa'aata'e qonnaaf oolchuu, itti fayyadama albuudota adda addaa, babal'ina waarshaaleefi kkf. gaheendhala namaa ol aanaadha.

Aadaa Hojii

Aadaan hojii walitti dhufeenyaa namaafi uummamaan walqabateen hiikamuu danda'a. Aadaan bakkaa bakkattii addaa adddummaa niqabaatu. Garaagarummaan aadaa kanneenitti fayyadama qabeenya uummamaafi haala guddinaa dinagdee biyya tokkootiif baay'ee murteesaa dha. Adunyaa irrattii uummatoonni argaman heeddu aadaan itti fayyadama qabeenya irratti qaban garagarummaa guddaa niqaba. Fakeenya Afrikaanoni aadaa itti fayyadama qabeenya uummamaa hindagaagne waan qabaniif ardiilee biroon walbira qabuun yemmuu ilaallamu qisasa'inna qabeenya uummamaa hammataa dha. Sababa kana irraaa kan ka'e Afrikaan duubatti hafiinsa haawaas- dinagdeetiifi rakkolee hawaas-dinagdee hedduu keessaa bahuu hindandeenye. Hanqina humna nama baratee, teeknooloojii duubatti hafaa, aadaa hojii cimaa ta'e dhabuu, hanqina kaappitaalaa, babal'achuu dhabuu geejjibaa fa'a.

B. Haala ummata

Garagarumman haala teessuma lafaa argama qabeenya uummamaa irratti dhiibbaa niqabaata.

Biyyota addunyaa adda adddaa kessaatti faca'insi haala qilleensaa baramaa, bosonaa, albuudotaa, biyyeefi bishaan iddo tokko gara iddo biroo garagarummaa niqaba. Kaanaafuu haalli kun garagarummaa hawaas-dinagdee bal'aa akka uummamu taasisee jira.

3.1.3. Faayidaa Qabeenyi Uummamaa Yeroodha gara Yerootti Qabu

Gaaffilee shakalaa

Qabeenyi uummamaa faayidaalee adda addaa dhala namaatiifni kenna. Jiruufi jireenyi haawaasaa kan bu'ureefame qabeenya uummamaa irratti. Guddina dinagdee biyyaa keessatti gaheen qabeenyi uummamaa qabu karaa adda addaatiin ibsamuu nidanda'ama. Faayidaalee qabeenyi uummamaa qabu keessaa muraasni kanneen armaan gaditti caqafamaniidha. Isaaniis:- Meeshaalee dheedhii warshaalee ta'uun nitajaajilu.

Faayidaa nyaataatiif oolu.

Galii dhunfaafi biyyaa guddisuuuf murtessaa dha.

Qabeenya uummamaa qixa sirriitiin yoo hin fayyadamne ni qisasa'a.

Hariiroon qabeenyaafi uummamaa karaalee sadiin ibsamuu nidanda'a. Isaaniis:-

A. Baay'ina Uummataa Humnaa Olii. Baay'ina ummataa humnaa olii jechuun baay'inni uummata biyya tokkoo hanga qabeenya uummamaa biyyattiin qabdu caalee yoo argameedha. Amaloonni biyyoota akkanaa kun rakkolee armaan gadii niqabaatu.

- ✓ Hoj-dhabdummaa cimaa
- ✓ Galii dhunfaafi biyyaa xiqqaa
- ✓ Umrii jirenyaa gabaabaa
- ✓ Al-tasgabbii siyaasaafi hiyyummaa hammataa kessatti argamuu.
- ✓ Tajaajilli hawaasaa guutamuu dhabuu fi kkf

B. Baay'ina Ummataa Humnaa gadii

Biyyota addunyaa murasa kessatti qabeenyi uummamaa baay'ina uummataa

caalee argama. Biyyoota akkasii kanneen keessatti qisaasa'inni qabeenyaa nimudata. Kanaafis fakkenya gaariin biyya Awustiraaliyaa fa'a.

C. Baay'ina Uummata Madaalawaa

Amalli biyyota uummataafi qabeenyaa madalawaa kan agarsiisu hariroon baay'ina uummataafi qabeenyaa uummamaa gidduu jiru walmadaalaa ta'ee yoo argameedha. Biyyonni akkasii kanneenis amaloota armaan gadii niqabaatu.

- Saayinsiifi teeknooloojiin fooyya'insa fidaanii jiru.
- Fooyya'ina jirenyaa gaarii nijiraatu.
- Carraa hojjii uummataa gaarii ta'e nijira.
- Tajaajila hawaasa fooyya'aa ta'e niqabu.
- Madda anniisaa amansiisaafi fooyya'aa ta'e niqabu.
- Babal'ina industriifi fooyya'insa tajajila haasummaa.

3.1.4. Kunuunsaafi itti Fayyadama Qabeenyaa Uummamaa

Gaaffilee Shakalaa

1. Faayidaalee qabeenyi uummamaa qabu ibsi.
2. Kunuunsa qabeenyaa uummamaati godhuun maaliif barbaachise?
3. Miidhaa kunuunsa malee fayyadamuu qabeenyaa uummamaa irra gahu ibsi.

Qabeenyaa uummamaa kunuunsuun fayyadamuun baay'ee murtessaadha. Qabeenyaa uummamaa kunuunsa malee fayyadamuun mancaatiifi qisasa'ina cimaa qabeenyaa uummamaa irratti geessuu waan danda'uufi. Faca'insi qabeenyaa uummamaa bakka hundatti walfakkaataa miti. Sababiin isaas garaagarummaan uummama lafaa garagarummaa facaa'insa qabeenyaa bakka bakkatti akka qabaatu godhee jira. Qabeenyaa uummamaa itti fufiinsaan fayyadamuu jechuun qabeenyaa ummata osoo hinqisaasa'iin

dhaloonti amma jiru qixaa sirriitiin kunuunsuufi fayyadamuun dhaloota boruutiif dabarsuudha.

Kunuunsa Qabeenya Uummaamaatiif Godhamuu Qabu

Kunuunsa Biyyee

Biyyeen caccabaa kattaaleefi bosbosa lubbu qabeeyyii irraa uummama. Biyyeen jijiirama baroota baay'ee keessatti kan uumamuudha. Biyyeen wantoota garagaraa kan akka qilleensa, bishaan, albuudafi lubbu qabeeyyii of-keessatti qabatee argama. Biyyeen haala ijaarama isaatiin caasaa, halluu, dandeetti bishaan qabachuufi qabachuu dhabuu kkf niqaba.

Biyyee gabbataan oomishtummaafi guddina biqiltootaaf gahe guddaa qaba. Biyyeen biqiltoota gosa hundaa magarsuuf fayyada. Biqiltooni madda nyaataa namaafi bineensotaa ta'uun faayidaa kennu. Kana malees, namni biqilota irraa faayidaa heddu argata. Akkuma lakkoofsi ummataa yeroo yeroon baay'achaa adeemuu fedhiin dhalli namaa qabeenya uumamatti fayyadamuuf qabu garmalee dabala adeema. Dhalli namaa fedhii isaa kana guuttachuuf kallattiinis ta'e al-kallattiin biqiltoota irratti hirkata. Haalli kun biyyeen akka gabbina isa dhabuun omishaafi oomishitummaan akka xiqqatu taasisa. Kanaafuu, rakkoo kana furuuf biyyee kunuunsuun baay'ee murteessaadha. Biyyeen akka hinharame, mala kunuunsafi eegumsa biyyee garaagaraatti fayyadamuun barbaachisaadha.

Kunuunsa biyyeetiif wantoonni godhamuu qaban kessaa tokko wantoota biroo naannootti argaman gargaaramuufi naannoo lafa lolaan nyaatame daagaa ijaaruun barbaachisaadha. Kanamalees biqiltoota tarreefi walkeessa dhaabuu: Malli kun kan gargaaruu bubbee humna cimaan bubbisuun biyyee haree akka hindeemne hambisa.

Bosoneessuufi deebisanii dhaabuu: Bosoneessuu jechuun lafa duwwaa biqilooni irra hinjirre irratti biqiltoota dhaabuun gara bosonaatti jijiiruu jechuudha. Deebisanii dhaabuun ammoo muka faayidaa garaagaraatiif muran bakka buusuu jechuudha. Karaalee biyyee dhiqama irraa ittisnuun gurguddoون armaan gadiiti dhimma bahuun barbachisaadha. Isaaniis

A.Dalga qotuu: Mala sarara Konturii hordofuun qotuu ti. Lafa gaaraa irra dalga qotuun bishaan lolaa saffisa guddaa gadi yaa'u bo'oo dalga qotameen qabamee akka keessa ciisu gochu qabna. Bishaan haala kanaan ciisu lafa keessatti gadi xuuxamuun jiidhinsa biyyee ni eega.

Fakkii 3.1.4. Dalga qotuu

B. Daagaa Tolchuu

Daagaa toolchuun naannoo lafa gaaraafi dhiqamni biyyee hammatuutti daaga hojjechuun dhiqama biyyee hir'isuun nidanda'ama kanaafis fakkenya gaarii kan ta'u uummata koonsoti. Uummanni koonsoo kunuunsa naannoo eeguuf daagaa hojjechuun biyya keenya bira dabree fakkenyummaa gaarii argachuun mootummaan Gamtomee dameen UNESCO hojji fakkeenyummaa qabu waan gumachaaniif beekkamtii kennuun siidaa yaadannoo dhabameefii jira.

C. Midhaan walitti makanii facaasuu: Midhaan gosaa adda adaa yeroo bilchinaa garaaggarummaa qaban toora adda adaaa irratti si'a tokko facaasuudha. Faayidaan mala kanaas yeroo midhaan gosti tokko haamamee galu, inni biroon oyiruu irratti hafuun bubbeefi lolaa irraa oyiruu ittisa.

D. Midhaan waljijiiruun facaasuu: malli kun midhaan bara tokko faca'ee waggaan itti aanu immoo gosa midhaanii kan bira facaasuudha. Sababaa isaas gosti midhaan adda addaa albuuddan garaagarraa waan fayyadmaniif gabbina biyyee eeguuf faayidaa niqabaata.

Kunuunsaafi itti fusiinsaan itti fayyadama Bosonaa**Gaaffilee Shakalaa**

1. Sababoonti mancaatii bosonaa maal fa'aa?
2. Dhalli namaa bosona naannoo isaa jiru irratti akkamiin miidhaa irraan gahuu danda'a?

Mukkeen gosa adda addaa bakkaa bal'aa irratti baay'inaan biqilaanifi qilleensa baramaa naannoo murtaa'aa tokko kessatti argamani bosona jedhama. Addunyaa irratti saffisaan dabaluu lakkofsa ummataa wajjiin fedhiin dhalli namaa bosonaafi qabeenya uummamaa kan birootti fayyadamuuf qabu garmalee dabalaan jira. Fedhiwwan kanneen keessaa muraasa kanneen itti aanuudha. Isaaniis lafa qonnaa babaldhisuuf, mana jireenyaa ijaarsaaf, anniisaa argachuuf kkf guuttaachuuuf bosonaa irratti miidhaa geessissa. Kana malees, babal'ina qubsumaa magaalaa daandii konkolaataa baasuu, qonna ammayyaa, warshaaleen baay'achuunfi dhedichi lafa margaa sababa guddaa mancaatii bosonaati. Miidhaa sababa mancaatii bosonaatin dhufan;

- Jijiirama qilleensa baramaa
- Harama biyyee gabbataa
- Badiinsa lubbuu qabeeyyi
- Bishaan irra lafaa goguu
- Godaansa bineensotaa fi dhala namaa
- Hongeefi beela fa'a.

Kunuunsaafi itti Fayyadama Bineensota Bosonaa

Bineensota Bosonaa- bineensota bosonaa kan jedhaman lubbu-qabeeyyi xixiqqoo irraa kaasee hanga bineensota gurguddaatti kan jiraniifi to'annaa dhala namaatiin ala kanneen jiran maraa of-keessatti qabata. Isaanis: Hoosiftoota, allaattiwwan, qurxummiwwan, kanneen lafa irra looyaanii fi lubbu qabeeyyi xixiqqoodha.

Bakki jirenyaa isaanii naannoo qorraati hanga naannoo ho'aa jiraachuu danda'u, akkasumas jala bishaani hanga irra dacheetti jiraatu. Bineensota bosonaa bakka jirenyaa isaanii irratti hundaa'uun dhaabbatan bakka tokko kan jiraataniifi kan

godaanee jedhamee qoodamuun nidanda'a.

Bineensota bosonaa haala soorrata isaanii irratti hundaa'uun yemmuu qoodnu kan marga soorratan, foon soorratanfi kan margafi foon soorratan jedhamee niqoodamu. Bineensoni bosonaa muraasni Itoophiyaa keessatti qofa kanneen argamaniidha. Isaan keessa mursinnis: - Waaliyaa, Jeedala Diimtuu, Gadamsa, Qorkee, Harree diidoofa'a.

Niyaalaa

Jaldeessa abbaa daabee

Bosonuu

Waaliyaa

Jeedala Diimtuu

Qorkee

Harree Diidoo

Fakkii.3.1.4. Bineensota Bosonaa Itoophiyaa

Miidhaa kunuunsa malee Qabeenya Ummamaatti Fayyadamuun Dhufu.

Gaaffilee Shakalaa

1. Kunuunsa malee fayyadamuun qabeenya ummamaa miidhaa fidu ibsi.
2. Toftaalee qabeenyi ummamaa itti kunuufaman maal fa'a?
3. Mancaatiin qabeenya ummamaafi dabluun uummataa hariiroo maalii qabu?

Qabeenya ummamaa kunuunsa malee fayyadamuun miidhaafi qisaasa'ina irratti waan fiduuf lammileen kunuunsa gochuun dirqama ta'uun beekkamaadha. Addunyaa si'anaa kessatti qisassa'inni qabeenya ummamaa biyyoota heddu kessatti mul'ataa jira. Kessumayyuu biyyikeenya yeroo ammaa biyyota Afrikaa

kessaa baay'ina uummataatin sadarkaa 2^{ffaa} irratti argamiti.

Haala dabaliinsa uummataa kana faana itti fayyadamni qabeenya uummamaa kanneen akka bosonaa, bishaniifi biyyee kan kana fakkaatu yeroo gara yeroo garmalee waan dabalaajiruuuf mancatiin qabeenya uummamaa hangana hinjedhamne gahaa jirachuun beekkamaadha. Haalli kun kanitti fufu yoo ta'e rakkoleen akka hanqina lafa qonnaa, mana jirenyaa, godaansa bineensota bosonaa, harama biyyee, hanqina bishaan qulqulluufi falama qilleensa fa'a yeroo gara yerootti hammessuu waan danda'uuf lammileen qusannaan itti fayyadama qabeenyaafi lakkoofsa uummataa to'achuuf qusannaan maatii hordofuun baay'ee murtessaa ta'a.

3.2 Walitti Bu'iinsa Sababa Qabeenya Uummamaa

Fayyadamuun dhufu

Gaaffilee shakalaa

1. Rakkoolee qabeenya uummamaa irra gahaa jiru tarressi.
2. Itti fayyadamni qabeenya uummamaa guddina diinagdeetiif bu'aan qabu maali?
3. Malleen qabeenya uummamaa kunuunsuuf fayyadan maal fa'a?

Qabeenya uummamaa qixa sirrii ta'een yoo hinfayyadamne qisasa'inni kan uummamu ta'uun beekkamaadha. Kanaafuu hawaasni qabeenya uummamaa naannoo isaa jiru osoo hinqisaasessiin fayyadamuun baay'ee murtessaa ta'a. Kana ta'uun baannaan itti fayyadama qabeenya uummamaa irratti walitti bu'iinsi hawaasaa uummamu yeroo gara yeroo hammataa dhufuu nidanda'a. Waan kana ta'eefi dursanii walitti bu'iinsi akka hin uummamne qabeenya uummamaa qixa sirrii ta'een fayyadamuun barbaachisadha.

Haata'u malee hawaasa biratti yeroo tokko tokko qabeenya uummama kan akka lafa qonnaa, bishaaniifi lafa margaa irratti walitti bu'insi ni uummama. Kanaafuu walitti bu'iinsa kana karaa nagaafi tasgabbii qabuun furuun baay'ee murtessaadha.

Kuniis ta'uu kan danda'u sababaoota armaan gadiitiifi.

- ✓ Dhaloonti amma jiruufi gara fuulduraa mirga qabeenya uummamaatti fayyadamuu akka argatu.
- ✓ Madaala uummama naannoo keenyaa eeguun itti fufsiisuun dirqama lammilee waan ta'eefi.
- ✓ Lubbu-qabeeyyii adda addaa sanyiin isaanii akka hinbanne gochuuf.
- ✓ Walgitiinsa qabeenyaafi uummataa eeguuf.
- ✓ Uummanni hundi mirga qabeenya uummamaatti fayyadamuu waan qabuufi.

Qabeenya uummamaa mancaasuun addunyaa keenya rakkolee gurguddoo adda addaatiif nisaaxilaa. Rakkooleen kanneenis dabaluu lakkofsa uummataafi gochaalee dhalli namaa jirenya isaa fooyefachuuf jecha dhiibbaa naannoo isaa irraan gahaa jiruun walitti hidhatamiinsa qaba. Kanaafuu dhimmi kunuunsa naannoo dhimma addunyalessaa ta'uu qaba kan jedhamuuf. Keessumayyuu jirenya fooyya'aa jiraachuuf tattaaffii dhalli namaa godhu keessatti naannoon isaa baay'ee miidhamaa akka jiru haala qabatama addunyaa har'a jiraannu irraa hubachuun nidanda'ama. Kanaafuu qabeenya uummamaa kunuunsuun gahee lammilee hundaa waan ta'eef namni kamiiyyuu qabeenya uummamaa kunuunsuuf gahee isaa yoo bahe osoo hinqisaasa'iin dhalota itti aanuuf dabarsuun nidanda'ama.

Haa ta'u malee dhimmi kunuunsa naannoo kuni hariiroo addunyalessaa irratti dhiibbaa adda addaa nigeessisa. Kessumaayyuu biyyoonni guddatan kan akka Ameerikaa kaabaa waliigaltee faaltoota qilleensaa hir'isuu mallateessuu diduun ifatti nimul'ata. Kanaafuu rakkolee kana hir'isuuf biyyoonni tarkaffiwwan armaan gadii fudhachuun baay'ee murtessadha. Tarkaffiwwan kanneenis;

- ✓ Kunuunsa qabeenya uummamaa dhimmamtoota hunda wajjin mari'achuun bu'aa argame gara hojiitti jijiiruu.
- ✓ Faayidaa qabeenyi uummamaa hawaas-dinagdee naannoo tokkoof kennu xiyyeffannoo keessa galchuu.
- ✓ Dhaabbilee dhimma kunuunsa qabeenya uummamaa sadarkaa adda addaatti dhaabbatan cimsuu.

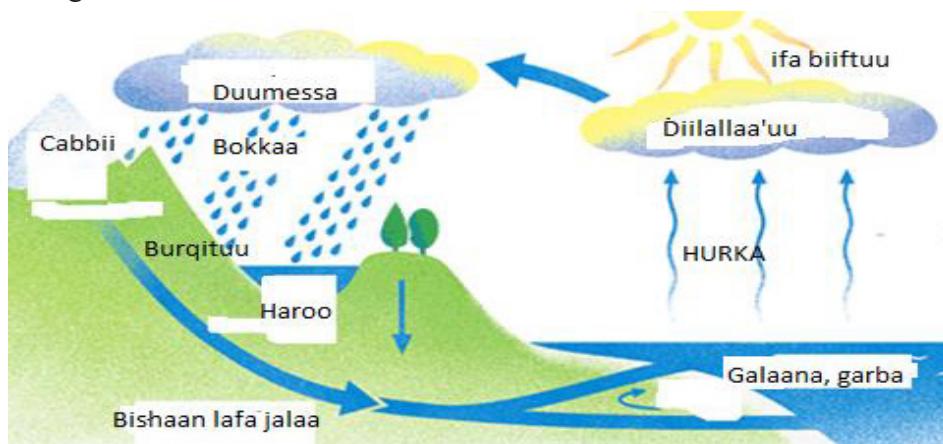
- ✓ Imammata qabeenya ummamaa bahan qixa sirrii ta'een fayyadamuufi hojirra oolchuu.
- ✓ Waa'ee kunuunsa naannoo hawaasa naannoo barsiisuu.
- ✓ Lammileen hundi kunuunsa qabeenya ummamaa kanneen akka biyyee, bishaaniifi bineensoonni bosonaa kessatti gahee isaanii akka bahan haala mijeessuudha.

Kunuunsaafi itti fayyadama Bishaanii

Gaaffilee shakalaa 3.3.

1. Faayidaalee dinagdee qaamota bishanna'oo maal fa'a akka ta'an ibsi.
2. Qabeenyi bishaanii guddina dinagdee biyya tokkoo keessatti faayidaa akkamii akka qaban ibsi?
3. Faayidaalee qabeenya bishaanii gareedhaan mari'adhaatii bu'aa marii keessanii dareef gabaasaa.

Lubbu qabeeyyiin hundi jiraachuuf bishaan barbaadu. Biqiloonni soorata isaanii qopheessuuf bishaan baay'ee barbaachisaadha. Bishaan itti fufiinsaan jirachuuf marsaan bishaanii murtessadha. Lafa irraa bishaan qilleensa naannoo lafaatti makamu keessaa 90% bif a hurkaafi hargansa(transpiration). Hurki qilleensa naannoo lafaatti makamu diilallaa'ee rooba uumamuun qaamota bishaanii seenu. Walumaagalatti adeemsonni ijoon marsaa bishaanii haala armaan gadiitiin itti fufee argama.

Fakkii 3.3.Sirna marsaabishaanii

Laggeen Gurguddoo Addunyaa

Addunyaa irratti laggeen gurguddoo heddutu jiru. Baay'inni, hamma bishaan isaaniifi dheerinni isaanii ardiidhaa ardiitti walfakkaataa miti. Laggeen gurguddoon addunyaa kunniinis kanneen asiin gadiiti.

Laga Naayil –dheerinaan isaa addunyaarrraa tokkoffaa dha. Gaarreen Bahaa Afrikaa keessaa ka'ee fageenya guddaa adeemuun xumurarratti Galaana Meediteraaniyaaniitti makama.

Lagni kun jirenya hawaas-dingdee Afrikanootaa kessatti iddo guddaa kan qabuudha.

Laga Amaazoon- ardii Ameerikaa Kibbaa keessatti yoo argamu, qabee bishaaniifi bal'inaan addunyairraa tokkoffaadha.

Laga Yaangitiz- ardii Eeshiyaa (Chaayinaa) keessatti kan argamuufi laga dheeraa ardichaati.

Laga Koongoo –ardii Afrikaa keessatti kan argamuufi mudhii lafaa si'a lama qaxxaamura. Lagni kun qabee bishaaniitiin laga Amaazonitti aanee sadarkaa lammaaffaarratti argama.

Laga Miisiipi- ardii Ameerikaa Kaabaa (USA) keessatti argama.

Qabeenyi bishaanii faayidaa dinagdee adda addaa qabu. Isaan ijoon:-

Geejjibaaf: Biyyoonni Garba Hindii, Galaanota Diimaafi Galoo Galaana Eden daangessan qaamolee bishaanii kanneen irraa tajaajila geejjibaa guddaa argachaa jiru. Akkasumas, haaroowwan Afrikaa gurguddoon, kanneen akka haaroo Viiktooriyaa, Taangaanikaa, Maalaawiifi Albartiin, Itoophiyaatti harawwaan akka Xaanaafi Baatuu (Dambal) irratti tajaajila geejjibaa kennaa jiru.

Jal'isiif: Lagni Naayil Sudaanifi Misirii keessatti; laggeen akka Hawaas, Finca'aa, Dhidheessaa fi kkf Itoophiya keessatti tajaajila qonna jal'isii kennu jiru.

Horsiisa Qurxummiif: Qaammonni bishaana'oo keessatti qurxummii gosa adda addaa baay'inaan niargaman. Kanaafis fakkeenyaa gaarii kan ta'an haaroowwan akka Viiktooriyya, Xaanaa, Turkaanaa, Galaana Diimaa, Galoo Galaana Eden, Garba Hindii fa'a.

Humna Elektirikii Maddisiisuuf: Laggeen Bahaa Afrikaa kanneen gaarreen irraa ka'an humna guddaadhaan irraa-gadee yaa'u. Kanaaf humna elektirikii maddisisuuf mijawaadha. Akka fakkeenyatti hidhoota Itoophiyaa keessatti ijaaramaniifi ijaaramaa jiran fudhachuun ni danda'ama. Isaanis: Laga Hawaas irratti Hidha Qooqaaa, Laga Abbaay irratti Hidha Xiis-Abbaay, Xaanaa- Balasiifi Hidha Haaromsaa Guddicha ijaarramaa jiru.

Laga Fincaa'aa irratti Hidhha Fincaa'aa

Laga Waabee-Shabalee irratti Hidha Malkaa Waakkennaa

Laga Gibee irratti Hidha Gibee 1^{ffaa}, 2^{ffaa}, fi 3^{ffaa}

Laga Takazee irratti Hidha Takazee fa'a dha.

Qulqullinnifi qabee kuusaa bishaanii kun yeroodhaa gara yerootti sababa dhiibbaa ilmaan namaa fi ummatatiin hir'achaa jira. Saffisaan dabaluu lakkofsa ummataa akka lafti jiidhaan gogaa deemu, qonna jallisii, babal'achuu warshaaleefi qonna abaaboo qabeenya bishaanii bal'inaan akka fayyadaman akkasumas hurkaa, gara lafaaseenuun qabeefi fayyummaan kuusaa bishaan akka hir'atu ta'ee jira. Gama ummatatiinis jijiiramni qillensa baramaa kuusaa qabeenya bishaanii kana gaaffii keessa galchaa jira. Kuusaawwan bishaanotaa kana keessatti sababa biqilooni manca'aniif salphumatti kuufamuun qabeen bishaanii akka hir'atu taasisa. Dabalataanis, adeemsi hurkaa'uu qabee bishaanii hir'isuun cinaattii dhamdhamni bishaanii gara ashabummaatti akka geeddaramu godha.

Cuunfaa Boqonnaa 3

Qabeenya ummamaa jechuun qabenya garagaraa uummaman argamani jirenya dhala namaafi bineensota birootiif faayidaalee adda addaatiiif oolaniidha. Haata'u malee faca'insi qabeenya ummamaa iddo hundatti walfakkaataa miti. Sababiin isaas haala garaagarummaa qilleensa baramaa, teessuma lafaa, gabbina biyyeefi dabaliinsi uummataa dhibbaa guddaa qaba. Kessumayyuu naannoo Afrikaa keessatti teessumni lafaa faca'insa qabeenya ummamaa irratti dhiibbaa guddaa qaba. Teessumni lafaa jijiiramaa deemuun haalli gabbina biyyeefi hamma roobaafi faca'iinsi ho'aas jijiiramaa waan adeemaniiif haalli faca'iinsa qabeenyi ummamaa iddo iddootti garaagarummaa qaba. Ardi Afrikaa kuufama qabeenya ummamaa heddu osoo qabdu hanga ammaatti uummanni isaanii hiyyummaa hammaataa kessatti argamu jechuun yaada mormii isaanii dhihessu.

Gaaffilee xumura boqannaan. 3

I. Kan sirrii ta'e dhugaa kan dogoggora ta'e soba jedhii deebii kenni

1. Qabeenya ummamaa kunuunsuufi itti fufifisuun fedha malee dirqamaa miti.
2. Qabeenyi hara'a jiru kan dhaloota boruu ta'uu hinqabu.
3. Walitti bu'insa qabeenya ummamaa irratti uummamuu kara nagaatiin furuun barbaachisaadha.
4. Biyyonni qabeenya ummata qaban hundi foyya'insa dinagdee fidanii jiru.

II. Kanneen 'A' jala kan jiran 'B' jala kan jiraniin walitti firoomsi.

'A'	'B'
-----	-----

1. Laga Amaazoon	A. Afrirkaa
2. Laga Koongoo	B. Eeshiyaa
3. Laga Naayil	C. Ameerikaa kaabaa
4. Laga Misisippii	
5. Laga Yaangitiiz	

III.Gaaffilee armaan gadiitiif deebii gabaabaa kenni

1. Kunuunsaifi itti fayyadama qabeenya ummamaa guddina itti fufinsa qabuu jechuun maal akka ta'e ibsi.
2. Faayidaa itti fufinsaan fayyadamu qabeenya ummamaa diinagdee keessatti qabu ibsi.
3. Qabeenya ummamaa itti fayyadamuu irratti waantota dhiibbaa gessaan tarressi.
4. Faayidaa qabeenyi ummamaa yeroodha gara yerootti qabu ibsi.
5. Kunuunsaafi itti fufinsaan fayyadama biyyee akkamitti eeggama?
6. Faayidaawwan diinagdee qaamman bishaana'oo ibsi.
7. Manca'uun bosonaa rakkolee gessuu danda'u tarressaa.
8. Hariiroo dabaliinsa uummataafi mancatii qabeenya ummamaa gidduu jiru ibsi.

BOQONNAA

4

SEENAA ADDUNYAA AMMAYYAAFI BARA JALQABBII ISAA

Bu'aawwan barachuu boqonnichaa:

- ✓ Adeemsa abuurraa ji'oogiraafawaa ni ibsita
- ✓ Hariiroo madduu yaada haaraa(Renaissance) haaromsaa (Reformation) fi sochii faallaa haaromsaa hariiroo isaan waliin qaban ni xiinxalta
- ✓ Yaad-rimee warraaqsa Industirii bal'inaan ni ibsita
- ✓ Ka'umsaafi amaloota waraana addunyaa lamaanii ni xiinxalta
- ✓ Amala waraanni ololaa qabu ni ibsita.

Seensa

Kutaa torbaffaatti qaroomman Awurooppaa, Eeshiyaafi Afrikaa durii hubattee jirta. Dabalataanis, ka'umsaafi babal'ina amantii Kiristaanaafi Islaamaa hubattee jirta. Akkasumas, bara giddugaleessaa keessa mootummoota humnaan babal'ataa turan akka Baayzantaayinii adda baafattee jirta. Itti aansuun bu'uura dinagdee mootummoota kanneenis barattee jirta.

Kutaa 8^{ffaa} keessatti immoo, haala qabatamaa addunyaa ammayyaa keessaa seenaa Abuurraa ji'oogiraafawaa gurguddoofi bara jalqabbii Yaadni Haaraa itti maddee(Renaissance)baratta. Akkasumas, Haaromsaafi sochii faallaa Haaromsaa fidan haalaan qaacceffamaniiru. Bifuma walfakkaatuun, warraaqsa Industirii, waraana addunyaa tokkoffaa, lammaffaafi waraanni ololaa miidhaafi bu'aa isaan fidan ni baratta.

Ga'umsa barachuu yoo xiqqaate gonfatamuu qabu:

- ✓ Daandii aburonni fayyadamaa turan kaartaa irraa ni agarsiifta
- ✓ Amaloota yaada haaraa(renaissance), haaromsaa (reformation) fi sochii faallaa haaromsaa ni ibsita
- ✓ Bu'aawwan warraaqsa industirii fide ni tarreessita
- ✓ Miidhaa waraana addunyaa tokkoffaafi lammaffaa irratti barreffama qopheessuun ni dhiyeessita
- ✓ Adeemsa waraana addunyaa lamaan irratti uumaman ni ibsita
- ✓ Amaloota waraanni ololaa qabu ni xiinxalta.

4.1. Abuurraan Ji'oogiraafawaa Gurguddoo

Gaaffilee Shaakalaan

1. Sababoota Abuurraan ji'oogiraafawaa itti eegaleefi adeemsa isaa irratti mari'adhaa.
2. Ilmi namaa Galaanaafi Garba addunyaa irra akkamiin yabaluu danda'e?
3. Bu'aawwan abuurraa ji'oogiraafawaa tarreessi?

Abuurraan ji'oogiraafawaa jalqabuun, eegalamuu bara ammayyaatiif daandii kan saaqeefi hawaasa addunyaa kan walqunnamisiisedha. Baroota dheeraaf, Awurooppaafi hawaasni addunyaa ardii biroo keessa jiraatan daandii lafarraan walqunnamaa turan. Daldaltonni Awurooppaa hanga baha giddugaleessaafi walakkaa kibba- baha Eeshiyaatti geejjiba aadaa fayyadamuun imalaa turanii jiru. Imalli kun hangam ulfaataa ta'us rakkoo hawaas-dinagdeefi siyaasaa haala kanaan hiikaa turee jira.

Haata'u malee, jaarrraa 11th irraa eegalee waldhabdeen Awurooppaafi Ottomaan Turkii gidduutti cimaa waan dhufef daandiin lafa irraa gara Eeshiyaa geessu cufamuu danda'eera. Waldhabdeen kunis waraana bara 1090 keessa jalqabee hanga 1270 keessa kan adeemsifamedha. Waraana kun garee amantii Kiristaanaa waan hirmaachiseef waraana Qaxxaamuraa (Crusade War) jedhamee beekama.

Haaluma kanaan, sababa daandiin gara bahaa deemu cufameef warri Awurooppaa fedhii daldalaa, siyaasaafi ji'oogiraafawaa guuttachuuf filannoo biroo barbaaduu jalqaban. Bifuma kanaan, warri Awurooppaa kallattii jijiirachuu daandii gara bahaa fayyadamuu dhiisuun gara lixaatti abuuruu jalqaban. Haaluma kanaan, dooniwwan qilleensaan dhiibaman fayyadamuu Awurooppaa lixaa irraa gara Afrikaa lixaatti deemsaa taasisuu eegalan. Suuta suutaanis abuurtonni Porchugaaliifi Ispeen hanga kibba Afrikaatti yabala bishaan irraa taasisaniiru. Fakkeenyaaaf, bara 1488, Bartolomew Deeyiz fixee Afrikaa kibbaa yoo ga'u, Vaaskoo Da Gaamaa immoo bara 1498 Hindii ga'ee jira. Bara 1492, Kiristoofar Kolombos ardiin duraan hinbeekamne (haaraawa) Amerikaa qubate. Bara 1519-1522, Fardinaandi Maajilaan immoo addunyaa yeroo jalqabaatiif naanna'eera. Imalli Fardinaandi Maajilaan kun yeroo jalqabaatiif ardiin danaa korboo qabaachuu ishee kan mirkaneessedha.

Warri Awurooppaa galaana irra yabaluu bara durii irraa jalqabaniit yaalaa turaniiru. Baroota Abuurraa ji'oogiraafawaa keessa garuu dagaaginni qaroomman adda addaa kan akka argannoo kompaasii, kaartaa fayyadamuu fi dooniwwan ammayyaa hoijjetamuun imala kana saffisiisee jira. Haaluma walfakkaatuun fooyya'iinsaafi jijiiramni guddina dinagdee jaarraa 16^{faa} Abuurraa ji'oogiraafawaa kana bu'a qabeessa taasiseera. Biyyoonni Abuurraa ji'oogiraafawaa kanaan milkaa'an keessaa biyyoota akka Porchugaaliifi Ispeen maqaa eeruun nidanda'ama.

Barri abuurraa bu'aawwan siyaas-dinagdeefi hawaasummaa gurguddoo fidee jira. Bu'aawwan kanneen keessaa inni ijoon dagaagina dinagdee waliin kan walqabatudha. Haala kanaan daandilee haaraawa fayyadamuu ardiilee akka Amerikaa, Afrikaafi biyyoota baha fagootti argaman irra qubachuun danda'ameera. Warri Awurooppaa biyyoota addunyaa irra qubatan keessaa qabeenya uumamaa hunda to'achuu danda'aniiru. Qabeenya uumamaa gabaa irratti barbaadaman ardiilee to'ataman irraa gara Awurooppaatti geessuun dinagdee guddaa horataniiru. Biyyoonni Awurooppaa dinagdee kanaanis hedduu badhaadhaniiru.

Gama siyaasaan immoo daldala garbaafi sirni koloneeffannaak akka dagaagan taasiseera. Biifuma kanaan jaarrea 16^{ffaa} fi 17^{ffaa} keessa Ispeeniifi Porchugaal Amerikaa kibbaa to'achuuun ol'aantummaa siyaasaafi dinagdee ittiin argatanii jiru. Biyyoonni akka Porchugaal, Holaandiifi Ingiliizii, Ispeen hordofuun kibbaa-baha Eeshiyaafi kibbaafi kibba-baha Afrikaa to'ataniiru.

Maappii 4.1. Daandilee Abuurraa

Gilgaala 4.1

Gaaffilee araan gadiif deebii gabaabaa kenni

1. Biyyoonni sochii abuurraa ji'oogiraafawaan jaarrea 15ffaa fi 16ffaa keessa beekamoo turan lama barreessi.
2. Sochii bara abuurraa taasifameen Fardinaandi Maajilaan maaliin beekama?
3. Ardiin Addunyaa haaraa jedhamuun beekamu kami? Maaliif ardiin addunyaa haaraa akka jedhames ibsi?
4. Barnootaafi ogummaawwan sochii abuurraa wajjiin guddatan sadii barreessi.
5. Kaartaa addunyaa kaasuun kallattiifi daandii Vaaskoo Da Gaamaan imala irra taasise agarsiisi

4.2. Bara Jalqabbii Yaada Haaraa(Renaissance), Haaromsaa (Reformation) fi Sochii Faallaa Haaromsaa (Counter-Reformation)

4.2.1. Bara Jalqabbii Yaada Haaraa(Renaissance)

Gaaffilee shaakalaa

1. Yaadoota haaraa bara qaroomaa addunyaa durii turan irratti mari'adhaa
2. Jalqabbii yaada haaraaf sababni ijoon maal ture?
3. Garee lamatti qoodamuun amaloota madduu yaadota haaraa irratti marii taasisuun dareef dhiyeessaa.

Bara qaroomman durii keessatti dhalli namaa yaadota haaraa akka dimookiraasi, rippaablikii, seeraafi bulchiinsaa maddisiisuun itti fayyadamaa akka turan kutaa 7^{ffaa}tti boqonnaa afraffaa keessatti barattee jirta. Bifuma walfakkaatuun, dhalli namaa jalqabbi bara haaraatti qaroomman duraan turan dagaagsuun, yaadota haaraa maddisiisuu jalqabe. Yaadni haaraa kunis qaroomman durii irra deebi'un gadi fageenyaan qorachuu, sakatta'uufi xiinxaluu waliin walqabata.

Keessattuu qaroomman Giriiko-Roomaa durii gadi fageenyaan qorachuun itti fayyadamuu irratti xiyyeffata. Haaluma kanaan, xumura jaarraa 14^{ffaa} irraa eegalee, sochiin yaada haaraa biyya Xaaliyaanii keessatti jalqabee, adeemsaan gara biyyoota birootti babal'ate. Walumaagalatti, sochiin kun, warraaqsa ogummoota adda addaa, yaadota saayinsaawaifi kalaqoota hedduu jaarraa 14^{ffaa} irraa hanga jaarraa 16^{ffaa}tti raawwataman of jalatti kan hammatudha.

Barri sochii yaadota haaraa amaloota gurguddoo hedduu qaba. Isaanis, beekumsa dagaagfachuufi sababa amansiisaatti fayyadamuu ofjalatti qabata. Akkasumas, mirgaafi bilisaan yaada ofii ibsachuu, qo'annoofi qorannoo qaroomman durii irratti taasisuufi gadi fageenyaan yaaduun ofgaafachuu fa'a of keessatti hammata. Dabalataanis, afaan dhalootaa fayyadamuun waan addaa uumuu, barreessuufi waa'ee dhala namaa irratti qo'annoofi qorannoo gadifageenyaan gaggeessuun amaloota isaan gurguddoodha.

Haala kanaan, dhallii namaa jiruufi jirenya isaa keessatti dhimmoota hundaaf sababa amansiisaa ta'e dhiyeessuu qaba. Dhimmoonni sababaafi ragaa gahaa hinqabne irra deebi'amanii xiinxalamuu qabu yaada jedhu kan keessummeessudha.

Walumaagalatti, baroota Yaadni Haaraa maddan kana keessatti qaroomman Giriiko-Roomaa durii hedduun isaanii irra deebi'amanii qoratamanii jiru. Haaluma kanaan, ogummoota akka halluu dibuufi fakkii kaasuu, ijaarsaafi uumama qaama namaa irratti qorannoон gadifageenyaan gaggeeffameera. Dabalataan, karaa saayinsaawaafi sababa gahaan dhimmoota adda addaa xiinxaluu, yaada bilisaan ibsachuufi barnoota jajjabeessuuun dhimmoota bara yaada haaraa keessatti xiyyeeffannoон itti kennamanidha.

Hojii piroojektii 4.2.1

Gaaffilee armaan gadii bu'uura ajajamtaniin hojechuun dareef dhiyeessaa

1. Garee miseensa shan- shan qabu hundeessuuun hayyoota bara giddugaleessaa beekamoo turan fakkii isaanii fakkeesuun dareef dhiyeessaa.
2. Haaluma hayyoonni bara giddugaleessa Awurooppaa kalaqa adda addaa hojjetaniin, garee keessaniin muka, dhoqqee yookiin kaartonii irraa meeshaalee manaa adda addaa hojechuun daree keessanitti agarsiisaa.

Gabatee armaan gadii keessatti hayyoota bara madduu yaada haaraa kalaqa adda addaafi hojiilee ittiin isaan beekaman qaaccefameera.

Gabatee 4.2.1. Hayyoota beekamoo bara jalqabbii yaada haaraa

Maqaan Hayyootaa	Bara	Lammuummaa	Yaada (Ogummaa) ittiin beekaman
Daante Alighayri	1265-1321	Xaaliyaanii	Barreffama (komeedii)
Donaatelloo	1386-1466	Xaaliyaanii	Ogummaa bobbocaafi ijaarsaa adda addaa
Li'onaardoo Daavinchi	1452-1519	Xaaliyaanii	Fakkii kaasuu. Fakkeenyaaaf, Monaalizaa
Mika'eelanjelloo	1475-1564	Xaaliyaanii	Fakkii kaasuu. Fakkeenyaaaf, Moosee(Muusee)
Maartin Lutar	1547-1616	Jarman	Kitaaba qulqullu gara afaan Jarmanitti hiikuu
Nikolaas Kopperinkas	1473-1564	Polaandi	Qorannoo hawaa,sirna biiftuu
Tomaas Muur	1466-1533	Ingilizii	Barreffama(yaada Yutoopiyya dagaagse)
Wiiliyaam Sheekispuur	1483-1546	Ingilizii	Diraamaafi tiyaatira Barreessuu
Waaykiliffi	1328-84	Ingilizii	Kitaaba qulqullu gara afaan Ingiliffaatti hiike

4.2.2. Bara Jalqabbii Sochii Haaromsaa (Reformation)

Gaaffilee Shaakalaa

1. Sochiin Haaromsaa akkamitti eegaluu danda'e?
2. Sababoota gurguddoo sosochii haaromsaa cimsan tarreessuun irratti marii taasisaa.

Sochiin haaromsaa Awurooppaa lixaa keessatti fooyya'iinsa amantii fiduuf jaarraa 16^{ffaa} keessa kan jalqabedha. Yaadonni haaraa jalqaba Awurooppaa keessatti madduun, haaromsi ardi Awurooppaa keessatti akka jalqabuuf dhiibbaa taasissee jira. Akka waliigalaatti, amantii qofaan osoo hintaane gama hawaasummaa, siyaasaafi dinagdee duraan turan sadarkaa ol'aanaan fooyyeessuun ummanni yaada haaraa hedduu maddanitti akka fayyadaman taasissee jira.

Sababoонни ка'умса сочии haaromsaa hedduudha. Isaanis; yaada amantiifi mootummaan adda bahuu qabu jedhu isaan ijoodha. Akkasumas, aangoofi ol'aantummaan amantii Kaatolikii daangaa qabaachuu qaba jedhu irratti kan xiyyeefatudha. Dhimmoota akka gaggeessaan amantii Kaatolikii biyya tokkoo dhaabbilee amantii kanaa biyya hundaaf itti-gaafatamaa ta'u hinqabu yaada jedhus ni dabalata. Bifuma kanaan qabeenyii manni amantii Kaatolikii daangeffamuu qaba jedhus ofjalatti kan qabatudha. Kanaan alattis, namni hundi mirgaafi bilisaan yaada amantii deggaruu yookiin moormuu qabaachuu qabu jedhu fa'i.

Bulchiinsaafi hojiilee manneen amantii Kaatolikii keessaa akka gageessitoonni amantichaa qabeenyaa horachuu jaallachuufi safuu eeguu dhiisun sababa jalqabamuu sosochii haaromsaa keessaa isaan duraati. Walumaagalatti, gageessitoonni amantii Kaatolikii aangoo seeran ala fayyadamuun qabeenya kuufachuu ka'umsa sosochii haaromsaatti.

Sosochiin haaromsaa kun daran kan babal'ate jalqaba jaarraa 16^{ffaa} keessa ture. Haaluma kanaan, bara 1517 Maartiin Lutar ifaafi bilisaan amantii haaraa Lutaraaniziimii jedhamu hundeesse. Sochii kana keessatti Maartiin Lutar seeroota kitaaba qulqulluu keessa jiran faayyadamuun gara afaan Jarmanitti hiikee jira. Joon Kaalviin amantii Kiristaanaa Kalvinisitti jedhamu dhaabun barnoota amantichaa babal'isuu jalqabe. Bifuma walfakkaatuun, bara 1558-1603 Giiftiin Ingilizi Elsaabet, damee amantii Angilikaan jedhamu hundeessun namoonni hundi bilisaan akka hordofan taasisittee jirti. Walumaagalatti, amantiin Kiristaanaa olitti eeraman kunniin, damee amantii Kiristaanaa Pirotastaantii (Protestant Christian Religion) jedhamuun beekamu.

Sosochiin haaromsaafi madduun yaada haaraa bu'aawwan hedduu qabu. Kanneen keessaa isaan gurguddoон:

- Hundaa'u damee amantii Kiristaanaa Pirotastaantii (Protestant Christian Religion) jedhamuufi fooyya'u bulchiinsa amantii Kaatolikii eruun ni danda'ama.
- Dabalataan dagaagina barnoota ammayyaa, adda bahuu amantiifi mootummaa, akkasumas dagaaguu mirgoota dhaabbilee amantii isaan ijoodha.

4.2.3. Sochii Faallaa Haaromsaa (Counter-Reformation)

Gaaffilee shaakalaa

1. Hordoftonni amantii Kaatolikii jijiirama maaliif moraman?
2. Jijiirama haaromsaan dhufan gareen mormaa turan tarkaanfi gurguddoo isaan fudhatan tarreessi.
3. Garee miseensa afur afur qabu hundeessuun yaadoota haaromsaafi sochii faallaa haaromsaa walbira qabuun qaaccessaa.

Sosochiin faallaa haaromsaa yookiin mormitoota jijiirama haroomsa keessoo amantii Kaatolikii jedhamuun beekama. Amantii Kaatolikii irratti mormiifi qeeqni adda addaa waan baay'ateef hordoftoontti amantii kanaa adeemsaa keessoo amantichaa fooyyeessuuf karoorfatan. Kaayyoon ijoo sochii faallaa haaromsaa, qabxiilee gurguddoo gareen haaromsaa qeeqan adda baafachuun irratti hojjechuun kan xiyyeffatudha.

Dabalataan, karaa hundaan garee yaada haaromsaa irraa amantii Kaatolikii irratti xiyyeffatu hunda qolachuu ture. Akkasumas, hawaasa hordoftoota amantii Kaatolikii barsisuun gara dhaabbilee amantii biraatti akka hin madaqne ittisuu irratti kan xiyyeffatu ture. Kanaaf, sochiin faallaa haaromsaa duula karaa keessaafi alaatiin taasifamaa kan turedha.

Garee haaromsaa balleessuuf jecha amantiin Kaatolikii Roomaa sochiilee adda addaafi tarkaanfilee hedduu fudhattee jirti. Tarkaanfin inni jalqabaa Maatii Saba Iyyasus, (The Society of Jesus) jedhamu hundeessuun sochii adda addaa taasisaa turan. Inni lammaaffaa immoo gaggeessitooni amantii Kaatolikii duraanii jijiiruufi kan ummata biratti fudhatama qaban muuduudha. Inni sadaffaan, walghaaii gurguddaa akka addunyaatti gaggeessuufi walghaaii kanarratti garee haaromsaafi amanticha qeeqan balaaleffachuu fa'idha.

Maatiin Saba Iyyasus bara 1534 biyya Ispeen keessatti nama Ignaatiyas Loyolaa jedhamuun kan durfamu ture. Kaayyoon hundeeffama Maatii Saba Iyyasus biyyoota adda addaa irra deemuun amantii Kaatolikii barsisuufi garee haaromsaa dhabamsiisuudha. Haaluma kanaan, jaarraa 16th irraa kaasanii,

gareen Maatii Saba Iyyasus jedhaman ardiilee akka Eeshiyaa, Awurooppaa, Amerkaafi Afrikaatti babal'achuun barsiisaa turaniiru.

Garee faallaa haaromsaa kanneen keessaa gareen tokko naannoo bara 1557-1665 gara biyya Itoophiyaa har'aa kanatti dhufanii mootii Susiiniyoos amantii Kaatolikii akka fudhatuuf dhiibbaa taasisaa turaniiru. Sababa kanaan walitti bu'iinsi guddaan Gondor keessatti uumameera. Waldhabdee kana tasgabbeessuuf jecha mootiin Faasilidas Susiiniyoositti aanee aangoo qabate garee faallaa haaromsaa warra Awurooppaa biyya keessaa ari'uu danda'eera. Booda irra hariiroo biyyoota alaa waliin ture dhiisuun labsii haaraa "Hariiroo Maleessaa" (Close Door Policy) jaarrraa tokko ol ture labsee jira. Bifuma kanaan biyyattiin jaarrraa tokkoofi isaa ol hariiroo siyaas-dinagdeen Awurooppaa waliin qabdu adda citee ture.

Gilgaala 4.2

Gaaffilee deebii gaggabaaboo

1. Kaayyoon sochii madduu yaadota haaraa maal ture?
2. Garaagarummaa madduu yaadota haaraafi haaromsaa ibsi
3. Wiirtuun sochii yaadota haaraa eessaa ture?
4. Yaad-rimee dimookiraasiifi yaadota haaraa walbira qabuun ibsi
5. Qeeqa adda addaa amantii Kaatoolikii irratti dhiyataa turan tarreessi
6. Baroota yaadonni haaraa maddan keessa namoota hojiiwwan gurguddoo raawwachuun beekaman kan akka Maartii Luutar, Li'onardoo Daavichi, W.Sheekispiiriifi Mikaa'eelanjelloo ibsi.

4.3. Warraaqsa Industirii

Gaaffilee shaakalaa

1. Garaagarummaa Industiriifi warshaa addeessi
2. Warraaqsa Industirii jechuun maal jechuudha?
3. Bu'aafi miidhaa dagaagina Industiriifi warshaalee walbira qabuun ibsi.

Warraaqsi Industirii jijiiramaafi guddina kallattii adda addaa kan fidedha. Warraaqsi Industirii sosochii mala aadaan hojjechuu irraa maashinoota adda addaa fayyadamuun omishuu kan dhugoomsedha. Warraaqsi Industirii guddina dinagdee biyya Ingilizii keessatti kan mul'atedha. Haaluma kanaan Warraaqsi Industirii yeroo jalqabaaf biyyuma Ingiliziitti eegaluu danda'eera. Bara 1750 moota keessa, biyyii Ingilizii maashinoota fayyadamuun warshaalee adda addaa keessatti oomisha garaagaraa baay'inaan omishuu jalqabde.

Warraaqsi Industirii oomisha warshaalee sadarkaa ol'aanaan akka guddatu taasisun kallattii hundaan jijiirama fidee jira. Bifuma kanaan warshaaleen saffisaan babal'atan jijiirama dinagdee, siyaasaafi hawaasummaa fiduun addunyan teekinolojiin akka dagaagu godhee jira. Adeemsaan warraaqsichi, gara biyyoota Awurooppaa adda addaafi Amerikaa kaabaatti babal'achuu danda'eera.

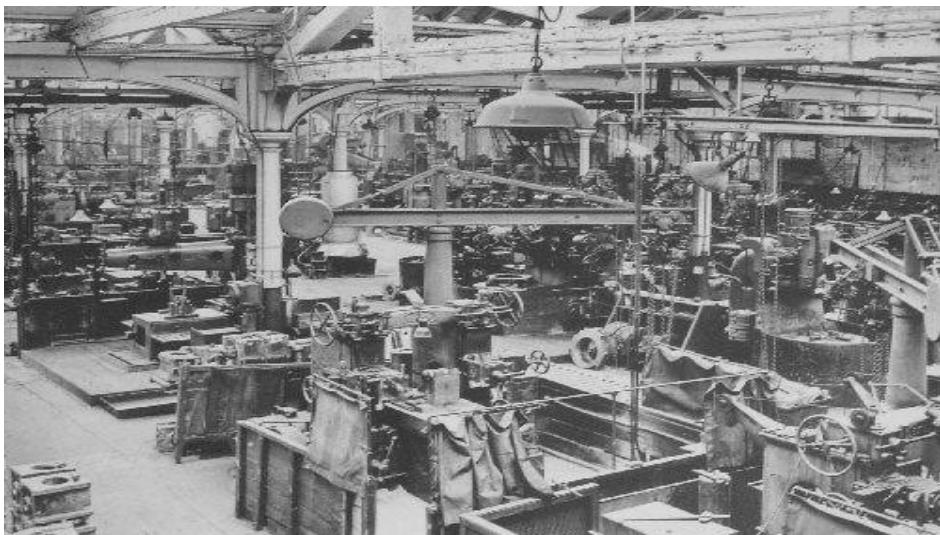
Warraaqsi Industirii biyya Ingilizii keessatti akka eegaluuf haaloota mijataa turan:

- Albuuda cilee dhagaafi oomisha sibiilaah gaha jiraachu
- Galaanaan marfamuufi buufata dooniiwan hedduu qabaachu
- Laggeen geejjibaaf mijataa ta'an qabachu
- Mootummaa bulchiinsa gaarii qabuufi siyaasni tasgabbii qabu jiraachu
- Bulchiinsa fooyya'iinsa dinagdee jajjabeessuufi qo'annoofi qorannoo saayinsaawaa irratti xiyyeffatu qabaachu
- Humna waraanaa nageenya galaanaa eeganiifi hojii daldalaatiif kallattii hundaan eegumsa cimaa godhu qabaachu fa'i.

Warraaqsi Industirii sadarkaalee gurguddoo lama qaba. Inni sadarkaa jalqabaa bara 1750-1870 mootaa kan ture yoo ta'u kalaqaafi argannoo ogummaa adda addaan beekama. Innis, maashinoota sasalphaa humna hurkaatiin hojjetan uumamuu, cilee dhagaa sibiila baqsuutti fayyadamaa turan. Akkasumas, dagaagina geejjibaa kan akka baaburaa, konkolaataafi dooniiwwan humna hurkaan socho'an bara itti hojjatamanidha. Gama walqunnamtiin teelegiraafifi telephoonni yeroo hojiirra oolaniidha. Warshaaleen xixiqqoo ta'an kan akka warshaalee uffata adda addaa, warshaa zayita nyaataafi warshaa midhaan daaku dagaaganiiru. Akkasumas, bara maashinoonni jirbii fo'aaniifi wayaa suufii saffisaan oomishan sadarkaa warraaqsa Industirii keessatti daran bara itti babal'atanidha.

Warraaqsi Industirii sadarkaa lammafaan immoo bara 1870 mootaan booda jijjiiramaafi guddina mul'ataa turedha. Baroota kanneen keessatti beekumsa saayinsiitti fayyadamuun kalaqni teeknolojii adda addaa bara itti dagaaganidha. Isaan keessaa kanneen akka annisaa Elektirikii, boba'aa adda addaa, humna atoomikiifi solaaritti fayyadamuun annisaa Eletirikii maddisiisuun bara itti jalqabamedha. Humnoota adda addaa kanniin fayyadamun omishitummaan warshaalee daran fooyya'eera.

Gama biraatiin dagaaginni qorannoo hawaa sadarkaa ol'aanaatti guddachuu danda'eera. Bifuma kanaan saatalaayitoota gara hawaatti erguun qorannoo haaraa gaggeessuun bara addunyaa irratti mul'atedha. Teekinolojiin odeeffannoo walqunnamtii daran ammayyoomuun hariiroo hawaasa addunyaa walitti fiduu danda'eera. Akkasumas, warshaalee sadarkaa ol'aanoofi maashinii (warshaalee gurguddoo) maashinoota adda addaa omishan bara itti kalaqamanidha.

Fakkii 4.3.Warshaalee sadarkaa ol'aanaa irra jiran

Akka waliigalaatti, warraaqsi Industirii jijiirama faayida qabeessaafi miidhaa qaban hedduu fidee jira. Jijiiramoota faayida qabeessa ta'an kanneen jedhaman oomishaalee humna namaatiin hojjetamaa turan maashinoota humnaafi yeroo qusataniin bakka bu'uudha. Humni omishittummaafi oomishaaleen adda addaa daran dabaluu danda'eera. Annisaa cilee dhagaa fayyadamuun sibiila baqsuun tajaajila adda addaatiif olchuufi annisaa humna bishaanii, atoomikiifi aduu fayyadamuun tajaajila elekitirikaa argachuu fa'i. Akkasumas, dagaagina geejjiiba lafarraa, galaanarraafi qilleessa irraa babal'achuun teekinolojiin odeeffannoo walqunnamtii bara daran fooyya'edha. Qonnaafi warshaaleen adda addaa walitti hidhami'iinsa cimaa waan horataniif omishittummaafi oomishinni dabalaan deemuu danda'eera. Akkasumas, bara ogummaan adda addaa itti dagaaganidha.

Hojii piroojektii 4.3a

I.Garee miseensota sadii hanga afurii qabu hundeessuun hojii piroojektii araan gaditti kenname hojjechuun agarsiisaa

- Meeshaalee adda addaa warshaaleen omishamanii naannoo keessanitti itti fayyadamaa jirtan ilaaluun wantoota naannoo keessanitti argaman irraa fakkeessuun hojjedhaa daree keessanitti agarsiisaa.

Gama biroon dagaaginni Industirii miidhaalee gurguddoo hedduu fideera. Isaan keessaa inni ijoon, namoonni hedduu hojii dhabuun hiyyummaaf saaxilamaniiru. Bifuma kanaan rakkolee hawaasummaa babal'isuun godaansi namootaa baadiyyaa irraa gara magalaattii akka babal'atu taasisseera. Haadholiin hedduu warshaa keessatti qacaramanii hojjechuu irraan kan ka'e kunuunsaafi guddisni daa'immanii haala sukkanneessaa keessa seeneera. Kana malees, Industiriin xixiqqoo (aadaa) hedduun dorgommiin ala taasifamaniiru. Gama biroon, meeshaaleen waraanaa gurguddoona baay'inaan oomishamuun rakkoo addunyaa bara itti ta'aniidha.

Akkasumas faalamni naannoofi qilleensa baramaa miidhaa guddina warshaatiin walqabatu keessaa isaan ol'aanoodha. Karaa biroon, dagaaginni Industirii madda waldorgommii meeshaalee dheedhii argachuuf taasifamu olguddisee jira. Akkasumas, babal'inni Industirii madda waldorgommii gabaa meeshaalee dhumaataa warshaalee adda addaan omishamaniif barbaaduu addunyaa irratti daran olguddiseera. Kana irraa ka'uun biyyoota Awurooppaa gidduutti dorgommiin gabaa cimuun walitti bu'iinsa uumee jira. Waldorgomii gabaa dagaagina warshaan booda mul'ate kun ka'umsa waraana addunyaa ta'ee jira. Akkasumas, biyyoota akka Afrikaa, Eeshiyaafi Amerikaan immoo sirna kolonii jalatti akka kufaniif haala mijataa uumeera.

Gilgaala 4.3.B

I. Gaaffilee armaan gaditti dhiyaataniif hima sirrii ta'e "Dhugaa" kan sirrii hintaane immoo "Soba" jechuun deebii kenni

1. Warraaqsi Industirii jijiirama hojii maashiniin gaggeeffaman qofa waliin walqabata.
2. Warraaqsi Industirii sadarkaalee lama qaba.
3. Biyyi Ingiliizii wiirtuu ka'umsa warraaqsa Industirii turti.
4. Barnoonni teekinolojii odeeffannoo walqunnamtii daran kan babal'ate bara jalqaba warraaqsa Industirii keessa ture.

II. Gaaffilee armaan gadiif deebii gabaabaa kenni

1. Biyya Ingilizii keessatti warraaqsi Industirii akka eegaluu haalota mijaatoo turan keessaa sadii tarreessi.
2. Moobaayilli itti fayyadamtan bu'aa warraaqsa Industirii sadarkaa kamiti?
3. Bu'aa warraaqsi Industirii fide keessaa sadii tarreessi
4. Miidhaa dagaaginni Industirii fide keessaa sadii tarreessi.

4.4. Waraana Addunyaa Gurguddoo Lamaan

4.4.1. Waraana Addunyaa Tokkoffaa (1914-1918)

Gaaffilee Shaakalaa

1. Yaad-rimee maalummaa waraanaa irratti mari'adhaa.
2. Sababoota waraana addunyaa tokkoffaa irratti mari'adhaa.
3. Sababoota hawaasa naannoo tokkoo walitti buusaniifi waldhabdee babal'isuun waraana akka walirratti banan taasisaniifi sababoota waraana addunya tokkoffaa waliin walbira qabuun xiinxalaa.
4. Bu'aa siyaas-dinagdeefi hawaasummaa waraana addunyaa tokkoffaa qindeessuun dareetti gabaasaa.

Sadarkaa Idil-Addunyaatiin hanga ammaatti waraanoota gurguddoo lamatu gaggeeffaman. Isaaniis, waraana addunyaa tokkoffaa (1914-1918)fi waraana addunyaa lammaffaa (1939-1945)dha. Waraanonni gurguddoo lamaan kunniiin sababa ka'umsaa, bu'aafi miidhaa siyaas-dinagdeefi hawaasummaa mataa isaanii qabu.

Haaluma kanaan waraannii addunyaa tokkoffaa sababaa mataa isaa danda'e qaba. Barreessitooni seenaa sababoota waraana addunyaa tokkoffaa bakka lamatti quoduun xiinxalu. Isaanis, sababoota bu'uuraafi battalaati. Sababoota bu'uuraa keessaa isaan gurguddoo:

- Awurooppaa keessatti sabboonummaan dagaaguu, waldorgommii biyyoota koloniin qabachuuf taasifame, baamsi (garee) waraanaa

adda addaa ijaaramuufi waldorgommii siyaas-dinagdee fa'i. Kanarraa ka'uun, naannoo xumura jaarraa 19^{ffaa} fi jalqaba jaarraa 20^{ffaa} Awurooppaan bulchiinsa Empaayeroota mootummaa gonfoo jibbuun sochii sabboonummaafi biyya bilisa ta'e hunddeessuu eegalan. Sochii sabboonummaa dagaagsuun immoo fincillii akka finiinuuf gahee ol'aanaa gumaacheera.

- Akkasumas, biyyoonni Awurooppaa biyyoota addunyaa koloniin qabachuuf waldorgommii taasisaa turan. Suuta suutaan waldorgommiin biyyoota Awurooppaa gidduu ture daran ammaachaa deemuun gara humna waraanaa qopheeffachuuifi garee adda addaa jalatti ijaaramuu jalqaban. Gama biraatiin qophiin waraanaaf taasisan kun humna waraanaa akka jabeeffataniif waan isaan kakaaseef garee waraanaa akka hundeessan dirqamaniiru. Itti aansuun biyyoonni miseensi garee ilaalchaafi kaayyoo walfakkaataa tokko jalatti hundeeffaman garee faallaa isaanii irratti waraana banuuf qophii taasisuun waraanatti seenan.

Haaluma kanaan, biyyi Jarman biyyoota akka Ostiroo-Hungaariifi Ottooomaan Turkii gurmeessuun garee giddugaleessaa (Central Bloc) ijaarte. Bifuma walfakkaatuun, Ingilizii biyyoota akka Faransaayiifi Raashiyaa walitti qindeessuun garee waliigaltee (Allied Bloc) biyyoota sadaniin hundeessite. Akka waliigalaatti qophiifi dorgommiin biyyoota Awurooppaa keessa ture daran dagaagee gara sababa battalaatti ol guddate.

Ajjeefamuu dhaalaa gonfoo mootummaa Ostiryaa, Firaansis Fardinaandiifi haadha warraa isaa sababa battalaat ta'era. Sababa kanaan Ostiriyaan tarkaanfii biyyi Sarbiyaa fudhatte kana mormuun aggaammii Sarbiyaa irratti jalaqabde.

Fakkii 4.4.1(a) Firaansis Fardinaandiifi haadha Warraa isaa Soofiyaa

Aggaammii Ostiroo-Hungaarii Sarbiyaa iratti jalqabde kana immoo Raashiyaan balaaleeffachuun garee Sarbiyaa ta'u ishee beeksifte. Itti aansuun, Jarman garee Ostiriya ta'u ishee waan beekameef gareen biyyoota sadan waliigaltee uummattan waraanaaf qophaa'an. Waraanichis ji'a hagayyaa bara 1914 gaafa Jarmaan waraana labsite waraanni addunyaa Tokkoffaa eegalame.

Bara 1917, Amerikaan waraana addunyaa Tokkoffaatti erga dabalamteen booda madaalliin humna waraanaa gara biyyoota Ingilizii,Faransaayiifi Raashiyaatti duufuu danda'eera. Adeemsa keessa, bara 1918 waraanni addunyaa Tokkoffaa mo'aanna garee Ingiliziitiin xumuramuu danda'eera.Waraanni addunyaa tokkoffaan miidhaafi bu'aalee siyas-dinageefi hawaasummaa hedduu fideera.

Miidhaawan waraana addunyaa tokkoffaa keessaa isaan gurguddoon:

Ummata gara miliyooni 10 ta'an du'aniiru, kan miliyoona 20 ol ta'an baqachuufi bakka jirenya isaanii irraa buqqa'aaniiru. Jarman immoo adabbii cimaafi beenyaa maallaqa guddaa akka kafaltu waliigaltee Varsaayilas (Faransaay) bara 1919 irratti mallatta'eera.

Jijiirama waraana addunyaa tokkoffaan booda dhufan

Biyyoonni akka Amerikaafi Raashiyaan ol'aantummaa siyas-dinagdee akka argatan taasiseera. Empaayerooniifi mootummooni gonfoo durii akka Ottoomaan Turkii, Ostiriyaafi Jarman diigamuu danda'aniiru. Akkasumas, hundeeffamuun Liigii Mootummoottaa addunyaa bu'aalee gurguddoo waraana addunyaa tokkoffaati.

Fakkii 4.4.1.(b) Miidhaa Waraana Addunyaa Tokkoffaa agarsiisu

4.4.2. Waraana Addunyaa Lammaffaa (1939-1945)

Gaaffilee shaakalaa

1. Sababoota ka'umsa waraana addunyaa tokkoffaa irraa waan hubatte kan waraana Addunyaa lammaffaa waliin walbira qabii xiinxali
2. Amerikaan waraana Addunyaa lammaffaatti akkamiin hirmaachuu dandeesse? Hirmaachuu isheen jijiirama dhufe ibsi
3. Itoophiyaan waraana addunyaa lammaffaa irratti hirmaachuufi hirmaachuu dhabuu irratti mari'adha
4. Bu'aa siyaas-dinagdeefi hawaasummaa waraana addunyaa lammaffaa irratti marii taasisuun calaqqee gabaabaa dareef dhiyeessaa.

Akkuma waraana addunyaa tokkooffaa waraanni addunyaa lammaffaa sababoota gurguddoo hedduu qaba. Isaan keessaa sababooni bu'uuraa:

- Hundeffamuufi daran cimaa dhufuu ilaalcha Faashistummaa (Fascist)fi Naazistummaa(Nazism)
- Humna dhabuufi laafina Liigii Mootumootaa(Weakness of League of Nations)fi milkaa'u dhabuu imaammata sossoobannaa(Appeasement policy)

- **Miidhaa waraana addunyaa tokkoffaa:** Waraanni addunyaa tokkoffaan akkuma xumurameen biyyoonni akka Jarman beenyaan akka kafalaniifi sochiin siyaas- dinagdee isaanii akka hordoffamu murtaa'ee ture. Inni kun immoo Jarman haloo bahuuf akka qophooftu taasissee jira. Sababa waraana Addunyaa tokkoffaa dinagdeen addunyaa rakkoo keessa seenuu hojidhabdummaafi hiyyummaan dagaaguu isaa.
- Haaluma kanaan Beniitoo Musoolonii bara 1920^{ffaa} irraa kaasee biyya Xaaliyaaniitti aangoo kan qabatee Faashistummaa labseera. Bara 1930^{ffaa} tti immoo Adoolf Hitilar ilaalcha Naazisimii qabatee gara aangootti dhufee jira. Akkasumas, Liigiin mootummoottaa waraana Addunyaa Tokkoffaan booda hundeffame sochiilee warra Awurooppaa biyyoota addunyaa kolonneeffachuuf fedhii qaban (Imperialist Group) dhaabsisuu waan hindandenyeef tuffatameera. Kunis kufaatii imaammata sossoobannaa kan agarsiisuufi waraanni addunyaa lammaaffaa akka jalqabuuf haala mijataa uumeera.

Fakkii 4.4.2. Bitaa gara mirgaatti, Beniitoo Musooloniifi AD. Hitilar

Jalqaba irratti gareen Aksiis (Axis) jedhaman (Jarman, Xaaliyaaniifi Jaapaan) qophii waraanaa erga xumuranii booda, garee faallaa isaanii garee walta'iinsaa (Allied Power) irratti waraana banuu danda'aniiru. Jarman fulbaana 1 1939 Polaandiin humnaan qabattee jirti. Gareen walta'iinsaa (Allied Power) biyyoota akka Ingilizii, Faransaayiifi Raashiyaa immoo wareeramuu Polaand (Fulbaana 1, 1939) akka sababa battalaatti fudhatanii jiru. Haaluma kanaan gareen walta'iinsaa Jarmaniifi garee ishee irratti waraana labsan. Adeemsa kanaan waraanni addunyaa lammaffaa jalqabamee dirree waraanaa gurguddoo hedduu irratti hanga bara 1941 tti ol'aantummaan garee Jarman jala ture.

Haata'u malee, Muddee bara 1941 Amerikaan erga waraana addunyaa lammaffaatti dabalamtee booda, haalli waraanichaa jijiirameera. Inni kunis Jaappaan wiirtuu ajajaa waraana Ameerikaa Piirl-Harbooritti argamu erga barbadeessitee booda Amerikaan humna haaraafi cimaa ta'en waraana addunyaa lammaffatti dabalamte.

Amerikaan waraanichatti hirmaachuun ishee waraanicha gara xumuraatti fideera. Haaluma kanaan, bara 1945, waraanni addunyaa lammaffaa injifannoo garee Walta'iinsatiin (Allied Power) xumarameera. Injifannoofi xumuramuu waraana kanaaf gahee guddaa kan taphate tarkaanfii mootummaan Amerikaa fudhattedha. Kunis bara 1945, tarkaanfii mootummaan Amerikaa fudhatte keessaa inni guddan magaaloota Jaappaan lamaan Hiroshimaafi Nagasaakii rukkuttee barbadeessuu isheeti. Inni kunis injifannoo waraana addunyaa lammaffatiif gahee ol'aanaa gumaacheera.

Xumuramuun waraana addunyaa lammaffaa bu'aafi miidhaa gurguddoo qaba. Bu'aaleen gurguddoo waraana kanaatis:

- Hundeeffamuu dhaabbata Mootummoota Gamtoomanii, Diigamuu sirna koloneeffannaq, bilisummaa biyyoota hedduufi dagaagina warshaalee addaa addaa fa'i.

Gama biraatiin immoo miidhaa gama hawaasummaan qabu keessaa isaan gurguddoo:

- Kallattii adda addaan ummatoota addunyaa irraa miidhaa dhaqqabsiisee jira. Fakkeenyaaaf, lubbuun darbuu namoota gara miliyon 50 olii, buqqa'iinsaafi namoonni hedduu naannoo duraan turan irraa dhabamuu,

diigamuu maatii, daa'imman heddu haadhaafi abbaa dhabuu yookiin achi buuteen isaanii dhabamuu.

- Dabalataanis, miidhaan cimaa magaalootaafi bu'uuraalee misoomaa irra ga'uufi babal'achuu hoji-dhabdummaafi hiyyummaan miidhaa gurguddoo waraanni addunyaa lammaffaa fidedha.

Gilgaala 4.4.

I. Gaaffilee armaan gaditti tarreeffamaniif deebii gabaabaa kenni

1. Sababoota bu'uuraa waraana addunyaa lammaffaa keessaa afur tarreessi
2. Sababa battalaa waraana Addunyaa Lammaffa ibsi
3. Amerikaan bara kam waraana addunyaa lammaffaa irratti hirmaatte
4. Miidhaa waraanni addunyaa tokkoffaafi lammaffaan gama hawaasummaan fidan ibsi
5. Dhiibbaa waraanni addunyaa tokkoffaafi lammaffaa siyaasa Itoophiyaa irraan gahee odeeffannoo adda addaa qaacceessuun gabaasa dhiyeessi
6. Bombiin Atoomikii Hiroshimaafi Nagasaakii irratti darbatame miidhaa dhaqqabsiise ragaa barbaaduun gabaasi

4.5. Waraana Ololaa

Gaaffilee shaakalaa

1. Waraana addunyaa lammaffa irraa maal akka hubattan tarreessaa?
2. Olola jechuun maal jechuu akka ta'e hiriyoota dareetiif ibsi?
3. Sababoota waraana Ololaa maal maal fa'i? Adda baasuun irratti mari'adhaa.
4. Bu'aawwan waraana Ololaa tarreessuun marii bal'aa taasisaa

Waraana ololaa jechuun walitti bu'iinsa yaadaa yookiin ilaachaa jechuudha. Sababa waldhabdee siyaas-dinagdeen oduu ololaafi dhaadhessaa walirratti haasa'uu yookiin labsuun waraana adeemsifamedha. Akkuma waraanni addunyaa lammaffaan xumurameen biyyoonni bahaafi lixaa ilaalchaafi yaadaan bakka lamatti quodaman. Sababooni addunyaa bakka lamatti quodan hedduu ta'anis dhimmoonni gurguddoo ilaalcha siyaas-dinagdee adda addaa hordofuufi walshakkuudha. Amerikaan Koministoota waan shakkiteef sirna kana addunyaa irraa dhabamsiisuu yookiin laaffisuu karoorfattee kaate. Akka waliigalaatti, garaagarummaa ilaachaa biyyoota bahaafi lixaa gidduutti babal'achuun sababa isa ijoodha.

Gama biraatiin bara 1945 booda, biyyoonni ilaalcha Koministii hordofan kan Raashiyaan hogganaman hundi Amerikaa waliin waldhabdee guddaa keessa seenuu danda'aniru. Walumaagalatti waraanni ololaa biyyoota ilaalcha Kaappitaalistootaafi Koministoota hordofan gidduutti dorgommii siyaas-dinagdee taasifamaa turedha.

Waraanni ololaa waraana bifaa ifaa ta'en dirree waraanaa irratti kan taasifamee miti. Kanaafuu, namoota tokko tokko biratti waraana qabbana'a jedhamuu beekama. Waraanni ololaa kallattiin jalqabamuu isaa kanneen agarsiisan keessa waraana Kooriyaa lamaanii (1953-54)fi waraana Veetinaam lamaan gidduutti (1956-1974) gaggeeffamanidha. Waraanota gurguddoo biyyoota lamaan gidduutti gaggeeffaman keessatti Amerikaafi Raashiyaan al-kallattiin hirmaataniiru. Dabalataan, dhimmoota keessoo biyyoota hedduu keessa seenuu ilaalcha isaanii(Amerikaafi Raashiyaan) jalatti bulaa turanii jiru. Haala kanaan, harka keessa galfachuun haala siyaas-dinagdee biyyoota hedduu tasgabbii dhabuufi jeequmsa siyaasaa keessa akka seenan taasisaniiru.

Mootummaan Amerikaa bara 1945(yeroo waraanni ololaa jalqabe) irraa walitti fufiinsaan biyyoota sirna Koministii(Communism) hordofan hunda irratti mormitoota gurmeessuufi deggaruun isaanitti duulchisaa turree jirti. Bifuma walfakkaatuun, Raashiyaanis biyyoota sirna Kaappitaalizimii (Capitalism) hordofan laaffisuuf dhimmoota keessoo biyyoota adda addaa keessa seenuu mormitootaafi fincilittoota deggaruun al-kallattiin dhiibbaa taasisaa ture. Akkasumas, dorgommiin meeshaa waraanaa oomishuu daran cimaa ture.

Kunis, garee lamaan gidduutti walmorkii cimaa taasiseera.

Bara 1990mootaa booda, xumuramuun waraana Ololaa miidhaafi bu'aalee gurguddoo fidee jira. Miidhaa gurguddoo keessaa muraasni:

- Dinagdeen biyyootaa adda addaa qancaree jira
- Biyyoonni akka Kooriyaa kaabaafi kibbaa bakka lamatti qoodamanii hafaniiru
- Meeshaaleen waraanaa gurguddoo summaawaa (Atomic bomb)fi nukilaaraa oomishamuun addunyaaf soda guddaa ta'aniiru

Gama bu'aaleetiin immoo guutummaan guutuutti bilisoomuu biyyoota Afrikaafi dagaaguu saayinsiifi teekinolojii fa'i.

Akka waliigalaatti waraanni ololaa sirna siyaas-dinagdee Raashiyaatiin kan ka'e biyyoonni garee Koministii hordofan dadhabuu danda'aaniiru. Gama biraatiin immoo Amerikaan gargaarsa biyyoota adda addaaf diriirsun dhiibbaa al kallattiin garee Koministootaa dadhabsiissun biyyoota hedduu gara ilaalcha mataa ishee, Kaappitaalizimiitti fiduu dandeesseetti. Walumaagalatti, dadhabuu Koministootaaafi imaammata siyaas dinagdee jijiirachuu Raashiya irraa kan ka'e waraanni ololaa bara 1990moota booda xumurameera.

Gilgaala 4.5

I. Gaaffilee armaan gadiif deebii sirrii kenni

1. Waraana ololaa biyyoonni adda-durummaan gaggeessaa turan lama barreessi
2. Miidhaa waraana Ololaa keessaa sadii tarreessi
3. Gareewan (Kaampiiwan) siyaasaa gurguddoo sababa waraana ololaan uumaman ibsi?
4. Sababa waraanni Ololaa waraana qabbana'aa jedhamuuf ibsi
5. Biyyoota waraanni Ololaa irra caalaan keessatti adeemsifamaa ture adda baasuun miidhaa inni dhaqqabsiise ibsi?

Cuunfaa Boqonnichaa

Bara jalqabbii yaadoonni haaraa maddan irraa jalqabee jijiiramoonni gurguddoo addunyaa irratti mul'ataniiru. Jijiiramni gurguddoon mul'atanis kan akka dagaagina abuurraa addunyaa, haaromsaafi sochii faallaa haaromsaa fa'i. Keessattuu jaarrraa 16^{ffaa} irraa eegalee sochiilee haaromsaafi faallaa haaromsaa amantii waliin walqabatan mul'ataniiru. Gareen haaromsaafi jijiirama barbaadan qajeeltoowwaniifi adeemsi amantii Kaatolikii akka fooyya'uuf dhiibbaa taasisaa turan. Haata'u malee, amantiin Kaatoolikii adeemsaafi qajeeltoowwan isaa akka fooyya'u sababa fedhii dhabeef dameen amantii Kiristaanaa Pirotastaantii (Protestant Christian Religion) hundeffamuu danda'eera.

Jalqaba jaarrraa 18^{ffaa} irraa eegalee sababa warraaqsi Industirii babal'ateef addunyaan jijiirama gurguddoo keessa seentee jirti. Haaluma kanaan, bara 1750mootaa keessa dagaaginni Industirii biyya Ingilizii gara ardiilee adda addaatti babal'ateera. Dagaaginni Warraaqsa Industirii kunis jiruufi jirenya dhala namaa jijiireera. Haata'u malee, meeshaaleen waraanaa gurguddoon omishamuufi hundeffamuun garee waraanaa adda addaa waraana addunyaa tokkoffaafi waraana addunyaa lammaffaa kaasuu danda'eera.

Walumaagalatti, madduu yaada haaraafi jijiiramni gurguddoo addunyaa irratti mul'achaa dhufuun jalqabbii bara haaromsatiif bu'uradha. Gama biroon, warraaqsi Industirii jalqabbii waraana addunyaa lammanniif bu'uura ta'e jira.

Gaaffilee Xumura Boqonnicha

I. Gaaffilee armaan gaditti dhiyaatan kanneen sirrii “Dhugaa”kan sirrii hin taane immoo “Soba” jechuun deebsi

1. Warraaqsi Industirii faayidaa malee miidhaa hin qabu.
2. Abuurraa jaarrraa 15^{ffaa}fi 16^{ffaa} keessatti Porchugaal gahee ol'aanaa qabdi ture.
3. Sochiin madduu yaada haaraa sochii amantii Awurooppaa lixaa keessatti eegaledha.

4. Sochiin haaromsaa sochiii adeemsa faallaa kitaaba qulqulluu tarkaanfachiisan irratti xiyyeefatee kan gaggeeffamedha.
5. Sababoota bu'uuraa ka'umsa waraana addunyaa tokkoffaa keessaa sobboonummaan isa tokkodha.

II. Gaaffilee armaan gaditti dhiyaataniif deebii sirrii filadhu

1. Lammiiin Porchugaal jalqaba fiijee Afrikaa kibbaa gahee;
 - A. Vaaskoo Da Gaamaa
 - B. Baartalomeew Deeyiz
 - C. Kiristoofar Dagaamaa
 - D. F.Maajilaan
2. Sochii haaromsaa keessatti kamtu gahee ol'aanaa qaba?
 - A. Maartin Lutar
 - B. Maartin Lutar kiingi
 - C. Tomaas Muur
 - D. Nikolaas Kopperinkas
3. Mootota Itoophiyaa durii armaan gadii keessaa kan amantii Kaatolikii jalqaba fudhachuun akka amantii hawaasaa ta'uuf kan labse isa kam?
 - A. Faasiladaas
 - B. Susiiniyoos
 - C. Ezaanaa
 - D. Taasfa Iyyeesuus
4. Warraaqsi Industirii gulantaa hawaasaa inni uummee isa kami?
 - A. Dafqaan bultoota
 - B. Qonnaan bultoota
 - C. Abbootii warshaa
 - D. AfiC
5. Kamtu jalqabamuu waraana addunyaa tokkoffatiif sababa battalaati?
 - A. Sobboonummaa
 - B. Loltummaa (Militarism)
 - C. Ajjeefamuu Firaansis Fardinaandi
 - D. Ajjeefamuu Abrahaam Linkan

6. Waliigalteen guddaan xumuramuu waraana addunyaa tokkoffaa irratti godhame isa kami?
- A. Varsaayilas
 - B. Mooskoo
 - C. Barliin
 - D. Waarsoo

**III. Taateewwan seenaa armaan gadii bara dhihoo gara fagoo
tarreessuun barreessi**

- Hundeeffama Liigii Mootummotaa Addunyaa, Rukkutamuu Hiroshimaafi Nagasaakii, Waliigaltee Varsaayilas, Aangoo qabachuu Naazii (Nazism), aagoo qabachuu Faashistii (Fascism)

IV. Gaaffilee armaan gaditti dhiyaataniif deebii gabaabaa kenni

1. Magaalota Jaappaan lama bara xumuramuu waraana Addunyaa Lammaffaa Bombii Atomikiitiin rukkutaman maqaa barreessi?
2. Waraanni ololaa biyyoota addunyaa kaampii(garee) meeqatti qoode ?
3. Sochiin qarooma Giriiko-Roomaa irratti xiyyeeffatee qorannoof xiinxala gaggeesse maal jedhama?

BOQONNAA

5

SEENAA AFRIKAA BARA 1500MOOTAA EEGALEE JIRU

Bu'aawwan barachuu boqonnichaa:

- Sirna daldala garbaa Afrikaa ni ibsita
- Miidhaa sirni kolonii Afrikaa irraan gahe ni tarreessita
- Qabsoo biyyoonni Afrikaa bilisummaa isaaniif godhan ni xiinxalta
- Walitti dhufeenya siyaas-dinagdee bara sirna kolonii ture ni addeessita.

Seensa

Ardiin Afrikaa bara 1500mootaa irraa jalqabdee seenaa bu'aa-bahii hawaas-dinagdeefi siyaasaa turan ardichaa dhiibbaa adda addaa keessa akka darbitu taasiseera. Haaluma kanaan, sirnoonni daldala garbaafi koloniin Awurooppaa seenaa bu'aa-bahii gurguddoo ardii Afrikaa mudatanidha.

Sirnoonni kunniin jaarraa 16^{ffaa} hanga dhuma jaarraa 20^{ffaa} tti mirga walqixummaafi namoomaa ummata Afrikaa sarbuun darara guddaa irraan gahee jira. Warrii Awurooppaa, humna omishittummaa Afrikaa keessaafi alatti dirqisiisuun humna isaanii fayyadamuu danda'aniiru. Walumaagalatti, sirna daldala garbaa, sirna koloneeffannaafi haala siyaas-dinagdee Afrikaa bilisummaan boodaa boqonnaa kana keessatti haalaan ibsamaniiru.

Ga'umsa barachuu yoo xiqqaate gonfatamuu qabu:

- Miidhaa sirni daldala garbaa hawaasa Afrikaa irraan gahe ni addeessita;
- Mormii Afrikaanotaa bara 1500 kaasee daldala garbaa dhaabsisuuf taasifame ni ibsita;
- Ilaalcha farra kolonneeffanna cimaa gabbiffatta
- Biyyoota Awuropaa Afrikaafi ardiilee biroo kolonneeffataa turan ni tarreessita
- Bilisummaa argachuuf wareegama biyyoonni Afrikaa taasisaniif gatii kennitaaf
- Biyyoonni Afrikaa bilisummaan booda sochii siyas-dinagdeefi walitti dhufeenya cimsuuf taasisaniif kabajja kennisita.

5.1. Sirna Daldala Garbaa

Gaaffilee Shaakalaa

1. Daldala garbaa jechuun maal jechuudha?
2. Garbummaan akkamitti eegale jettee yaadda?
3. Miidhaa sirni daldala garbaa qabu tarreessi?

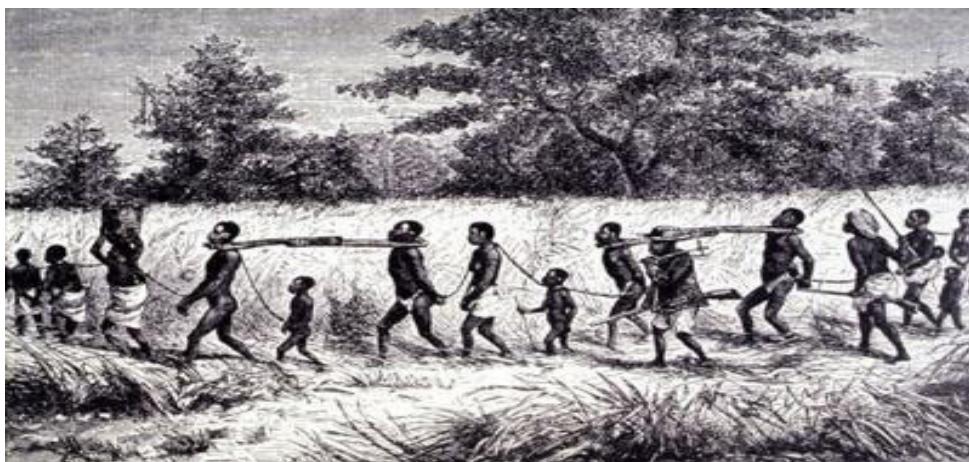
Garbummaan gocha(adeemsa) dhala namaa humnaan tajaajila adda addaa akka kennuu itti dirqamsiifamudha. Seena dhala namaa keessatti garbummaan bara kamiifi eessatti akka jalqabame sirriitti hin beekamu. Akka seenaan guddinaafi jijjiirama hawaasaa ibsutti garbummaan uumamuu garaagarummaa qabeenya dhuunfaa waliin walqabata. Sirni daldala garbaa sirna namni humna qabu kan humna hinqabne faayidaa barbaadeef dhimma itti bahudha. Sirna gareen humna cimaa qabu garee (hawaasa) miseensota muraasaafi humna hinqabne akka meeshaatti itti fayyadamudha.

Sirna daldala garbaafi garbummaa keessatti dhalli namaa gadadoofi darara hedduu keessa darbee jira. Namoonni garboffataman tajaajila barbaadamu

hunda gaaffii tokko malee raawwachuuuf dirqamu. Gareen garbooffataan garba harkaa qabu akka meeshaatti itti fayyadama, yoo barbaade immoo ni gurgura.

Sirna daldala garbaa keessatti bu'urri dinagdee humna garbootaati. Qaroomman bara durii keessatti hojileen hedduu humna garbootaatiin hojjetamaa turaniiru. Haaluma kanaan, mootummoota akka Giriik, Roomaa, Misir, Mero'eefi Aksum durii humna garbootaatti fayyadamaa turaniiru.

Bara durii gulantaa hawaasaa keessaa hoggantoonni, mootonni, abbootiin lafaafi hoggantoonni amantii humna garbootaa fayyadamaa turan. Yeroo sanatti namoonni akka garbaatti fudhatamaa turan namoota lola yookiin walitti bu'iinsa adda addaatiin dirree waraanaa irratti booji'aman fa'i.

Fakkii 5. 1(a). Haala Daldalli Garbootaa itti Gaggeeffamaa ture kan agarsiisu

Gaaffilee shaakalaa

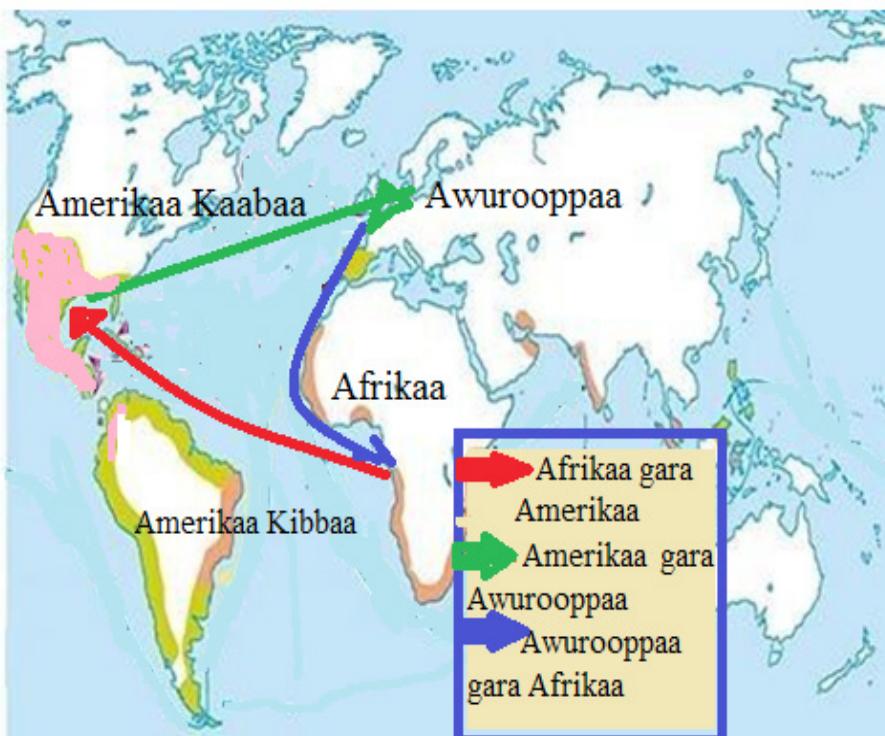
1. Fakkii armaan olitti jiru sirriitti ilaaluun waan sitti dhaga'ame dareef ibsi.
2. Garboonni maaliif haala fakkii kana irratti mul'atuun walitti akka hidhaman irratti mari'adhaa dareef gabaasaa.

Daldalli garbaa Afrikaa keessa bara abuurraan dura tureera. Bara abuurraan dura garboonni qarqara Afrikaa bahaafi sulula Naayil keessatti adeemsiffamaa ture. Haaluma kanaan, garboonni gara naannoo Baha-giddu galeessaa, Hindiifi Awurooppaatti gurguramaa turan. Kallattiin daandii daldalichaas, Galaana Diimaa, Meditraaniyaafi Garbaa Hindii ture. Garboota gara naannoo Baha-giddugaleessaatti gurguraamaa turan irra caalaan isaanii dubartoota. Sababni isaas, dubartoonni hojii mana keessaafi tajaajila adda addaaf barbaadamu ture.

Warrii Awurooppaa bara abuurraan booda, wiirtuuwan daldala garbaa hedduu qarqara Afrikaa Lixaatti hundeessuun ifaan ifatti daldala garbaa eegalan. Haala kanaan, biyyi Porchugaal garboota gara oddola akka Saahoo-Toomeefi Piriinsippeetti geessuun hojii qonnaa hojjechiisaa turte. Akkasumas, gara Awurooppaatti bal'inaan daldaluu eegalte.

Jaarraa 15^{ffaa} keessa abuurramuun ardii Amerikaa daldala garbaa saffisisuu danda'eera. Sababni isaas, Porchugaaliifi Ispeen qonna babal'aa jirbii, shonkooraafi baala Tamboo waan jalqabaniifidha. Hojiin qonnaa daran yeroo babal'ataa ture kana humna namaa hedduu barbaadu guuttachuuf daldala garbaa ol guddisuu danda'eera. Fedhii kana guuttachuuf garboota qarqara Afrikaa lixaa irraa walitti qabuun gara Amerikaa geessuun daldaluu eegalan. Adeemsi kun daandii daldala garba Atilaantikii qaxxaamuru uumee jira.

Daandiin daldala garbaa Atilaantikii qaxxaamuru kun daandii daldala garbaa Rog- sadee jedhamuun waamama. Sababni isaas, ardiilee Afrikaa, Amerikaafi Awurooppaa waan walqunnamsiisuufidha. Daandiin daldala garbaa Rog- sadee kun Afrikaa irraa garboota gara ardii Amerikaafi naannawa isheetti geejjibsiisa. Marsaa lammataatti immoo Amerikaa irraa meeshaalee bu'aa qonnaa ta'an gara Awurooppaatti sirna ittiin ergamudha. Dhumarratti, Awurooppaa irraa immoo meeshaalee dhumataa bu'aa warshaalee ta'an gara gabaa Afrikaatti ittiin geeffamudha. Haala kanaan adeemsi daldala garbaa marsaa sadii qabu kun Afrikaatti eegalee Afrikaatti xumurama.

Fakkii 5. 1(b) Daandii Daldala Garbaa Atilaantikii Qaxxaamuru

Jaarraa 15^{ffaa} hanga 16^{ffaa} keessa Porchugaaliifi Ispeen sadarkaa ol'aanaatiin garboota daldala turaniiru. Haata'u malee, xumura jaarraa 17^{ffaa} irraa eegalee ol'aantummaan addunyaa garee Porchugaaliifi Ispeen, biyyoota Ingiliifi Faransaayiin fudhatamee jira. Haaluma kanan, jaaraa 18^{ffaa} keessa Ingilizii ol'aantummaan daldala garbaa dhuunfachuun bal'inaan adeemsiisaa turtee jirti. Bara kana keessa ummanni Afrikaa garbummaan gurguramaa turan rakkolee gurguddoo keessa darbaniiru. Warri Awurooppa meeshaalee waraanaa ummata Afrikaa hidhachiisuufi gargar qoqqooduun akka wal adaamsaanii garbummaatti wal gurguran dhiibbaa taasisaa turaniiru.

Ummanni Afrikaa daldala garbaatiif bakka qabamanii irraa kaasee hanga Amerikaa gahanitti haala sukkaneessaafi dhiphina qabu keessa darbaa turan. Cancallii harkaafi luka isaanii madeessuu, dhibee daddarboon du'uu, bishaanitti ofgatuufi nyaata lagachuun lubbuun isaanii darbaa turee jira. Iddoo hojjittis dararamaafi miidhaa guddaatu isaan mudataa turee jira. Fakkeenyaaaf, sibiilaan walitti hidhuufi qaama isaanii irratti sibiila oo'an gubuun

mallatoo addaa qaama isaanii irratti bocuun kan baratamedha. Akkasumas, kanneen yaalii mormii agarsiisan irratti tarkaanfii sukkanneessaafi adabbii cimaa fudhachuun kanneen biroo ittiin sodaachisu ture.

Fakkii 5. 1(c) Adabbii Garboota Irratti Fudhatamaa Turan

Biyyoonni Awurooppaa daldala garbaa naannoo waggoota dhibba sadif adeemsisuun bu'aa ol'aanaa irraa argataniiru. Qabeenya guddaa kuufachuu gara sirna Kaapitalizimiifi warraaqsa Industiriitti ce'uu danda'aniiru. Afrikaatti garuu humna oomishaa dhabamsiisuun miidhaa dinagdee, tasgabbii dhabuu siyaasaafi hawaasummaa guddaa fidee jira. Suuta suutaan, warri Awurooppaa tooftaa saamicha qabeenya Afrikaa bifaa haaraan sochii faallaa daldala garbaa xumura jaarraa 19^{ffaa} keessa haala hirmaachisaan eegalaniiru.

Bu'uurri sochii faallaa daldala garbaa inni ijoon jijiirama fedhii dinagdee waliin kan walqabatudha. Warraaqsa Industiri waliin walqabatee jijiirama dhufee keessaa hojiwwan humna namaatiin hojjetaman maashinoota adda addaa fayyadamuun bara itti jalqabamedha.

Gama biroon, mormiifi fincilli diddaa daldala garbaa akka sirni daldala garbaa dhaabbatu taasisee jira. Warri Awurooppaa, ardi Afrikaa maddaa daldala garbaa turte madda albuudaafi meeshaalee dheedhii akka taatuuf fedhii ol'aanaa horatan. Akkasumas, Ardiin Afrikaa wiirtuu gabaa meeshaalee warshaa Awurooppaa akka taatu waan barbaadameef sochiin faallaa daldala garbaa

dagaaguu danda'e.

Biyyi Ingilizii yaada-rimee daldala garbaa, daldala Seera Qabeessa ta'een bakka buusuu jedhu qabattee mormii daldala garbaa jalqabsiiste. Haata'u malee, tooftaa ummataafi qabeenya Afrikaa, Afrikaa keessatti (Exploitation of Africa on the spot) koloneeffachuuun bu'aa barbaadamu argachuu akka danda'amu kan karoorfatedha. Daldalli garbaa miidhaa ummata Afrikaa irraan gahee keessaa isaan gurguddoo kanneen armaan gaditti tarreefamanidha.

- Baay'inni ummata Afrikaa gar-malee akka xiqqaatu godheera,
- Ummata Afrikaa gulantaa umrii omishittummaa irratti argaman garbummaatti gurguruun hiyyummaan akka dagaagu taasiseera
- Daa'immaniifi manguddooni gargaarsa malee akka hafan godheera
- Jeequmsaafi waraanni walii waliinii babal'ateera
- Loogummaafi waljibbiinsi babal'achuun eenyummaa sanyiin walqabatu dagaaguun rakkolee daldala garbaa irra maddanidha.

Akka waliigalaatti, daldallii garbaa ummata Afrikaa irra gama siyas-dinagdee, hawaasummaafi xiin-sammuun miidhaa cimaa irraan gaheera. Rakkolee hiyyummaafi waldhabdee ummanni Afrikaa har'a keessummeessaa jiru bu'urri isaa daldala garbaati. Akkasumas, eenyummaafi ofitti amanamummaa ummata Afrikaa sadarkaa ol'aanaan hir'iseera. Ummata Afrikaa hiyyummaafi boodatti hafummaaf saaxileera. Hariiroo ummattoota Afrikaa gidduu ture booreessuun waljibbiinsi akka dagaagu taasiseera. Sababa kana irraa kan ka'e ardiin Afrikaa ardi jeequmsaafi waraana walii waliiniin mirga dhala namaa hanga har'attii sarbaa jirti.

Gilgaala 5.1

I. Gaaffilee armaan gadiif deebii sirrii ta'e kenni

1. Biyyoota Awurooppaa keessaa kan daldala garbaa jalqabe eenuy?
2. Biyyi Ingilizii sochii faallaa daldala garbaa maaliif deggarte?
3. Daldala garbaa Rog-sadeen ummata Afrikaa naannawa kamii irra miidhaa caalmaa dhaqqabsiise?
4. Tarkaanfii sukkanneessaafi miidhaa garboota irra gahaa ture keessa sadii barreessi.

5. Akka waliigalaatti miidhaa daldallii garbaa ummata Afrikaa irraan gahee tarreessi?

Hojii Garee**Garee miseensota shan qabuu hundeessun gaaffilee armaan gadii hojjedhaa dareef dhiyeessaa**

1. Kaartaa ardii Afrikaa kaasuun daandii daldala garbaa jaarraa 16ffaa hanga 19ffaa ture haalluu adda addaa dibuun agarsiisaa.
2. Amantii ati hordoftuu keessatti dhala namaa garboofachuun akkamitti akka ilaalamu hiriyyota keetiif ibsi?
3. Aadaa Oromoo keessatti sababoota nama garboofachuun hin eeyyamamneef manguddoota gaaffachuun dareef ibsi?

5.2. Sirna Bitaa Kolonii Afrikaa Keessatti**Gaaffilee shaakalaa**

1. Koloneeffannaan maal akka ta'e marii gabaabaa taasisaa?
2. Sababoota bu'uuraa koloneeffannaajajjabeessan tarreessuun marii gaggeessaa.
3. Adeemsa bittaa kolonii Afrikaa keessatti ittiin eegale hubannoo qabdan irraa ka'un gabaasa dareef dhiyeessaa.
4. Garee miseensa afur afur qabu hundeessuun amaloota bittaa kolonii Afrikaa irratti marii gadifageenyaan adeemsisuun dareef gabaasaa

Yaadni kolonii jedhu bal'aadha. Haata'u malee, hayyooni hedduu koloneeffannaan sirna yookiin adeemsa ol'aantummaa siyaas-dinagdee biyyi tokko biyya biraa irratti qabaachuu yaada jedhu irratti waliigalu. Dabalataanis, biyyi tokko lafa biyya biroo qabachuun qabeenya saamuun sirna ofii irratti fe'uu jechuudha. Kanaaf, biyyi tokko ol'aantummaa siyaasaa biyya biraa irratti yoo qabaatte, sirna ishee diriirsuufi qabeenya to'achuu jalqabdi. Faallaa kanaa, biyya to'atamee immoo mirga dimookiraasi gonkumaa hinqabdu. Walumaagalatti sirni koloneeffannaabifa armaan oliitiin ibsamuu danda'a.

Sababoota ka'umsa koloneeffannaa

Sababoonti bu'uuraa jalqabbii sirna koloneeffannaa ta'an hedduutu jiru.

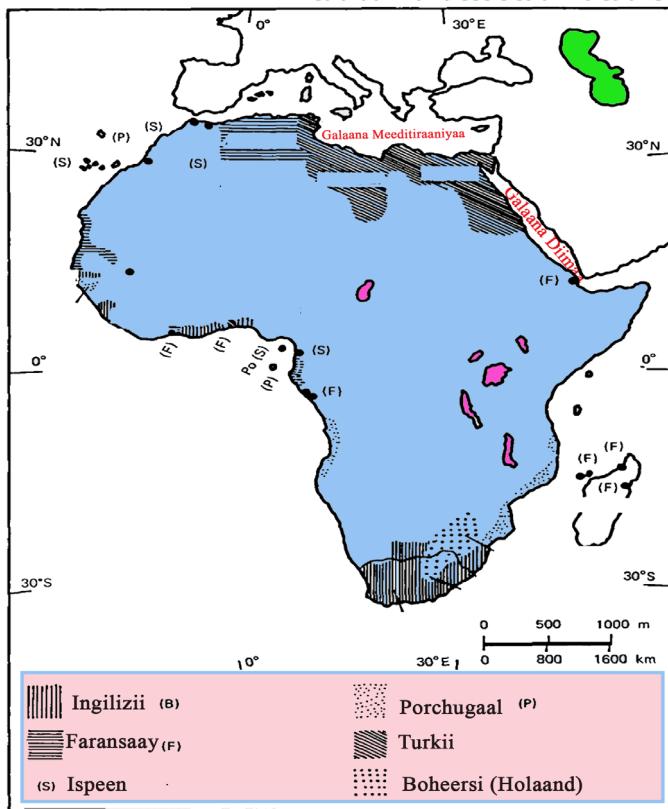
Isaan keessaa gurguddoon:

- Sababa Warraaqsi Industiriin Awurooppaatti warshaaleen adda addaa babal'atan meeshaalee dheedhiifi qabeenya uumamaa Afrikaa keessaa argachuuf karoorfamee waan jiruuf,
- Awurooppaanoni Afrikaa koloneeffachuu babal'ifanna lafaa dursanii karoorfatanii waan jiraniifidha.

Babal'inni warshaalee fedhii albuuda dheedhii argachuu kakaasuu danda'eera. Kanaaf, warri Awurooppaa fedhii kana guuttachuudhaaf abuurraa bakka argama albuudaa daran adeemsiisaa turan. Abuurraafi gareen amantii da'oo godhachuun Afrikaa keessa bakka adda addaa turan albuudni hedduun ardi Afrikaa jiraachuu mirkanoeffataniiru. Haala kanaan sababoonti siyaas-dinagdeefi hawaasummaa sirni koloneeffannaa akka eegalu taasisaniiru. Sababoonti bu'uuraa armaan olitti ibsam an hundi adeemsa bitta kolonii Afrikaa keessatti saffisiisuun akka dhugoomu taasiseera.

Adeemsa warri Awurooppaa Afrikaa ittin koloneeffatan

Dhuma jaarraa 19^{ffaa} keessa warri Awurooppaa haala mijataa fayyadamuun ardi Afrikaa sirna koloniin qabachuu danda'aniiru. Warri Awurooppaa Afrikaa qubachuu kan eegalan bara jalqabbii daldala garbaa ta'us, dhuma jaarraa 19^{ffaa} keessa garuu kallattiidhaan qarqara ardi Afrikaa qubataniiru. Qubannaan kun jalqaba sababa qonna babal'aafi humna garbaa fayyadamuun kan eegaledha. Adeemsaan garuu lafa dhuunfachuun sirna daldala garbaa dagaagsuu jalqaban. Fakkeenyaaaf, qarqara biyya Seraaliyoonii, Gaambiyaa, Sa'atomee, Gaanaa, Koti Divooriifi fixee Afrikaa kibbaa keessatti fa'i. Akkasumas, qarqarri Afrikaa kaabaa, Aljeeriyyaa, Tuniiziyyaa, Morookoofi Misir dursa to'atamanii jiru. Wiirtulee eeraman kanniin akka ka'umsaatti fayyadamuun kallattii lixaa, kibbaafi kaabaan gara walakkaa Afrikaatti saffisaan babal'achuu danda'anii jiru. Haala kanaan iddoowwan barbaachisaa ta'etti meeshaa waraanaa fayyadamuun bara 1914 keessa lafa Afrikaa harka caalu to'ataniiru.

Maappii 5. 2 (a) Adeemsa Koloneeffattoonni Awurooppaa Ittiin Afrikaa qabatan

Adeemsa faccee Afrikaanotaa

Gama biraan immoo sirna bittaa kolonii warra Awurooppaa, ummanni Afrikaa mormuun qabsoo gurguddoo taasisee jira. Qabsoowwan beekamoo bara jalaqabbii koloneeffannaad adeemsifaman keessaa muraasni:

- Qabsoo ummata Maalii(Maandinkaa), Gaanaa(Ashaantee), Iboo Ibiiboo(Naayijeeriya) fi qabsoo ummata Zuuluuti.
- Dabalataan, qabsoo ummata Zaanzibaar, Taangaanikaafi Misir mormii cimaa gaggeessaniiru.
- Ummattooni Sudaaniifi Itoophiyaa faccee gurguddoo taasisaniiru.

Faccee ummattoota Afrikaan taasifamaa ture keessaa qabsoon milkaa'e kan ummattoota Itoophiyaa qofadha. Ummattooni Itoophiyaa bara 1896 dirree waraanaa Adowaa irratti waraana taasisaniin Xaaliyaanii irratti injifannoo

galmeessuu danda'aniiru. Injifannoo Itoophiyaan argatte kunis, ummattoota Afrikaa hundaaf fakkeenya gaarii qabsoo bilisummaa ta'e jira.

Biyya koloneeffatte	Faccee Ummata Afrikaanotaa	Biyya
1 Faransaay	Ummata Woloof	Seneegaaliifi Gaambiyaa
2 Faransaay	Ummata Maandiinkaa	Maalii
3 Ingilizii	Ummata Ashantee	Gaanaa
4 Xaaliyaanii	Ummata Itoophiyaa	Itoophiyaa
5 Xaaliyaanii	Fincila Saanuusiyaa	Libiyaa
6 Holaandi	Ummata Baasutuufi Zuuluu	Afrikaa Kibbaa
7 Ingilizii	Uraabii Paashaa	Misir/Ijipti/
8 Ingilizii	Mormii Mahaadistootaa	Sudaan
9 Jarman	Fincila Majii Maajiifi Siwaahilii	Taangaanikaa
10 Jarman	Fincila ummataa Naamaafi Hereero	Naambiyaa
11 Beelgiyeem	Ummata Siwaahilii	Kongoo
12 Portugaal	Baakoongoo,Mibundu,Ovaamboo	Angoolaa
13 Ingilizii	Bugaandaa /Bonyoroo/	Ugaanda Har'aa
14 Ingilizii	Mizru'ii	Keeniya

Hojii piroojektii

Garee miseensa afur afur qabu hundeessuun gaaffilee armaan gadii erga sirriitti dubbistaniin booda walfalmii gabaabaa taasisaa

- Qabsoo ummattooni Itoophiyaafi ummattoota Maadinkaa (Maalii) taasisan irratti walfalmii taasisaa

Ummattooni Afrikaa faccee yeroo dheeraaf taasisaan keessatti xumura irratti sababoota addaan kan ka'e mo'aatamuu danda'aniiru. Sababoota kanniin

keessaa inni guddaan ol'aantummaafi qindoomina humna waraanaa warrii Awurooppaa qabanidha. Dabalataanis, tokkummaa dhabuu ummattoota Afrikaa, muuxannoo waraanaa dhabuufi hanqina leecalloo waraanaaf barbaachisan dhabuudha. Ol'aantummaa humna waraanaa jechuun leenjii yookiin ga'umsa loltummaafi meeshaa waraanaa gahaafi leecalloo waraanaaf barbaachisan hunda qabaachuu (Military Superiority) jechuudha.

Warri Awurooppaa Afrikaa erga koloniin qabatanii booda sirna bulchiinsa adda addaa diriirsuun bulchaa turan. Fakkeenyaaaf, Ingiliziin sirna bulchiinsa, al- Kallattii (Indirect Rule) jedhu yoo diriirsitu, Faransaay immoo sirna bulchiinsa Kallattii (Direct Rule) jedhu diriirsuun bulchaa turt. Sirna bulchiinsa al- Kallattii qopheessee kan hojiitti hiike lammii biyya Ingilizii nama Freedirik Lugaardi jedhamudha. Tooftaan sirna bulchiinsa al-Kallattii aangoo ol'aanoo harka keessa galfachuun caasaa bulchiinsaa aantummaa ummata Afrikaa hinqabne keessa gaggeessittoota Afrikaa hirmaachisuun looggummaafi dhiibbaa mirga dhala namaa kan raawwatudha. Sirna bulchiinsa al-Kallattii Ingiliifi biyyoonni biroo muraasni itti fayyadamaa turaniiru.

Gama biraatiin, sina bulchiinsa Kallattii kopheessee hojii irra kan oolche lammii biyya Faransaay Albarti Saraawut nama jedhamudha. Sirna bulchiinsa Kallattii keessatti Faransaay aangoo hunda dhuunfachuun beekamti. Haaluma kanaan, Faransaay biyyoota Afrikaa koloniin qabatte hunda isaanii lammummaa Faransaay akka fudhatanii (Assimilation)fi seera tokkon akka bulan dhiibbaa taasisaa turt. Biyyoonni Afrikaa Faransaay jala turanis suuta suutaan lammummaa, aadaafi afaan isaanii akka dagatan taasifamaniiru. Akka waliigalaatti, baroota sirna bulchiinsa Kallattiifi al- Kallattiin, warrii Awurooppaa biyyoota Afrikaa bulchaa turan keessa seerri haaraa qophaa'ee kan mirkanaa'u paarlaamaa biyyoota Awurooppaan ture.

Baroota sirna koloneeffanna miidhaan hedduu ummata Afrikaa irra gaheera. Isaan keessaa muraasni:

- Sarbamuu mirga dimookiraasi, aadaafi eenyummaa isaanii akka dagataniif dhiibbaa irraan ga'u, Sababa sarmamuu mirga dimookiraasiin, ummattoonni Afrikaa mirga siyaasaafi namummaa akka dhaban

taasiseera. Akkasumas, mirga filuufi filatamuu, bakkaa bakkatti socho'uu, gurmaa'uufi qabeenya horachuu dhorkamaniiru

- Saamicha qabeenya uumamaa. Fakkeenyaaaf, Albuudoota adda addaa.
- Afrikaan jeequmsa siyaasaa guddaa keessa seentee jirti
- Rakkoo daangaa biyyootaafi waraana waliinii dagaaguu fa'i.

Maappii ,5. 2(b) Biyyoota Afrikaa Awurooppaan Koloneeffataman Agarsiisu

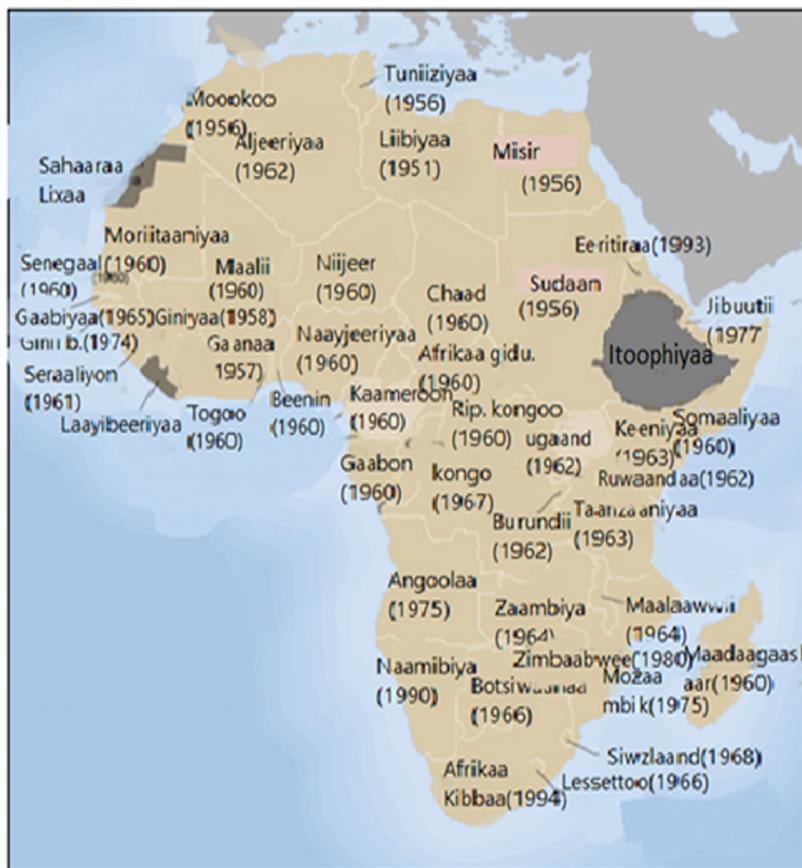
Gilgaala 5.2

Gaaffilee armaan gadiif deebii gabaabaa kenni

1. Adeemsa warri Awurooppaa keessa darbanii biyyoota Afrikaa hedduu koloneeffatan duraa duubaan tarrreessi
2. Kaartaa Afrikaa qopheessuun biyyoota Afrikaa kanneen Awurooppaan koloneeffataman halluu adda addaa dibuun agarsiisi.
3. Miidhaa sirni bittaa kolonii warri Awurooppaa ummata Afrikaa irraan gahan ibsi
4. Rakkoolee yeroo amma Afrikaan keessa jirtu keessaa kanneen sirna bittaa koloniin walqabatan bifa gabaasaan ibsi.

5.3. Walitti Dhufeenyaa Siyaas- Dinagdee Biyyoota Afrikaa bara Bilisummaan Boodaa

5.3.1. Bilisummaa Biyyoota Afrikaa

5.3 Bara bilisummaa biyyoota Afrikaa

Gaaffilee shaakalaa

1. Kaarataa Afrikaa Fakkii 5. 3 araan olitti jiru fayyadamuun biyyoota Afrikaa sirna kolonii jala turanii bilisummaa isaanii argatan adda baasi
2. Sababoota ijoo bilisummaa biyyoota Afrikaa irratti marii bal'aa taasisuun booda dareef dhiyeessaa.
3. Haala bilisummaa biyyoota Afrikaa irratti gabaasa gabaabaa qopheessuun dareef dhiyeessaa.

Bara 1950^{ffaa} keessa biyyoonni Afrikaa hedduu sirna kolonii Awurooppaa jalaa bilisa bahuu eegalan. Sababoonni gurguddoo bilisummaa biyyoota Afrikaaf gahee ol'aanaa tapahatanis:

- Waraana Addunyaa Lammaffaa, sochii paan-Afrikaanizimiifi hundaa'uu dhaabbilee siyaasaafi jijiiramuu madaala humna siyaasaafi dinagdee addunyaati. Isaan kуниnis bifa ifa ta'een akka araan gaditti bal'inaan ibsamaniiru.

Waraana Addunyaa Lammaffaa

Waraanni addunyaa lammaffaa biyyoonni Afrikaa hubannoo siyaas-dinagdee akka argatan taasiseera. Biyyoonni akka Gaanaa, Seneegaal, Afrikaa kibbaa, Angoolaafi Aljeeriyaan waraana addunyaa lammaaffaa keessatti hirmaataniiru. Biyyoonni Afrikaa waraana addunyaa keessatti hirmaatan hubannoo siyaasaa, hawaasummaafi gahumsa loltummaa akka argatan taasiseera.

Sababa waraana addunyaa lammaffaan haalli siyaas-dinagdeefi ga'umsi humna waraanaa warra Awurooppaa laafaa deemuun biyyoota Afrikaa bulchuu hindandeenye. Gama biraatiin immoo biyyoonni akka Amerikaafi Raashiyaan sirna koloneeffanna mormuun biyyoota sirna koloneeffanna jala jiran deggarun biyyoota Afrikaa hedduuf humna guddaa uumaniiru. Kanaaf waraanni addunyaa lammaffaan bilisummaa biyyoota Afrikaatiif gahee guddaa qaba.

Sochii Paan-Afrikaanizimiifi hundaa'uu dhaabbilee siyaasaa

Bara 1920^{ffaa} keessa sochiin Paan-Afrikaanizimii namoota Afrikaa lammii Amerikaa kanneen bara daldala garbaan ardi Afrikaa irraa gurguramanii deemanii kan jalqabedha. Innis kan jalqabe Amerikaa kaabaatti. Dhaabbanni kun dhaabbata namoota dhalataa Afrikaa lammummaa Amerikaa qabaaniifi garbummaa jalaa erga bilisa ba'an booda mirga ummata gurraachaa kabachiisuuf kan hundeeffamedha. Paan-Afrikaanizimiin bara 1945 booda, gara Afrikaa seenuun biyyoonni Afrikaa paartilee siyaasaa akka hundeessan hubannoo uumeera.

Biyyoonni Afrikaa dhaabbilee siyaasaa mataa isaanii hundeessanis qabsoo bilisummaa akka hogganaan taasifameera. Haaluma kanaan, dhaabbileen akka

Dh.T.A(Dhaabbata Tokkummaa Afrikaa)fi dhaabbilee siyaas-dinagdee kaabaa, lixaafi kibba Afrikaa hunda'aaniiru. Dhaabbileen siyaas-dinagdee hundinuu qabsoo bilisummaa hogganuun bilisummaa Afrikaadhaaf gahee guddaa taphataniiru.

Jijiiramuu madaala humna Siyaasa addunyaa

Walakkeessa jaarrraa 20^{ffaa} keessa madaallii siyaasa addunyaa warra Awurooppaa irraa gara Amerikaafi Raashiyaatti jijiirameera. Inni kunis bara 1950mootaan booda koloneeffannaan sirna tuffatamaafi jibbamaa akka ta'u taasiseera.

5.3.2. Haala siyaas-dinagdee Afrikaa sirna koloniin boodaa

Gaaffilee shaakalaa

1. Godaannisa sirni koloneeffanna Afrikaa irraan ga'e maal fa'i? Gareen irratti mari'adha.
2. Qindoomuu dhabuufi gareen walqooduun ummattoota Afrikaa bu'aafi miidhaa sirna kolonii irratti qabu ilaachisee walfalmii taasisaa.
3. Bilisummaan booda haalli siyaas-dinagdee biyyoota Afrikaa maal akka fakkaatu gabaasa qopheessuun dareef dhiyeessaa.

Bara 1960 booda, haalli siyaas-dinagdee biyyoota hedduu sirna bittaa kolonii Afrikaa keessa ture jijiireera. Haata'u malee, rakkoleen akka irkattummaa dinagdee, rakkoo hawaasummaa, fonqolcha mootummaafi waraana walii waliinii rakkolee gurguddoo bilisummaan boodaati. Gama biraatiin garuu, haalli siyaasaa guutummaan guutuutti warra Awurooppaa irraa bilisa jedhamuu baatus dhaabbileen Afrikaa hedduun hundaa'aniii jiru. Kanniin keessaa tokko Dh.T.A yoo ta'u isaan biroo immoo dhaabbilee naanooleeti. Isaan kunniin tokko tokkon armaan gaditti ibsamaniiru.

Dhaabbata Tokkummaa Afrikaa

Dhaabbanni Tokkummaa Afrikaa adeemsa hedduu keessa dabree bara 1963 hundeeffame. Biyyoonni Afrikaa sirna bittaa kolonii Awurooppaa jalaa bilisooman hedduun isaanii miseensa gareewwan ilaalcha adda addaa tarkaanfachiisan ta'u danda'aniiru. Sababa kanaan gareewwaan gurguddoo

sadii adeemsa hundeeffama Dhaabbata Tokkummaa Afrikaa irratti yaadota adda addaa tarkaanfachiisaa turan akka itti aanutti dhiyaataniiru. Isaaniis,

- Garee Kaasaabilaankaa(Gaanaa, Giinii, Aljeeriyya, Misir, Morookkoofi Maaliidha)
- Garee Biraazaavilii(Senegaal,Moritaaniyya, Ivoorii Koostii,Koongoo, Gaaboon, Nijeer, Voltaa, Daahomee,Chaad, Kaameruun,Nijer, Gaabooniifi Ripaapilika Giddugala Afrikaa)
- Garee Monoroviyaati(Itoophiyaa, Laayibeeriyya, Liibiyaafi Naayijeeriyya) fa'i

Gareen Kaasaabilaankaa ejjennoo biyyoonni Afrikaan dirqama aadaa Afrikaa ganamaa deebisuufi siyas-dinagdeen gamtoomuu qabu jedhu irratti xiyyeefata. Akkasumas, humna waraanaa biyyoota Afrikaa bakka bu'uufi dhaabbata Tokkummaa Afrikaa hundeessuu irratti kan xiyyeefatudha.

Bara 1960,gareen Biraazaavilii miseensa biyyoota Afrikaa kudha lama keessaa kudha tokko bittaa kolonii Faransaay jalaa bilisoomaniin kan hundeeffamedha. Gareen kun babal'achuu ilaalcha Koministootaa kan balaaleffatudha.Haaluma kanaan walitti dhufeenyaa siyas-dinagdeefi gargaarsaan biyyoota Awurooppaa waliin garee cimsachuu barbaadudha.

Gareen Monoroviyya, inni sadaffaa, yaada araaraa kan qabudha. Akkasumas, sababa fedhii biyyoota Afrikaa hedduu waan ta'eef akka biyya tokkotti gamtoomuu osoo hin taane akka mootummoota biyyoota Afrikaatti gamtoomuu filatamaa ta'u isaa irratti garee xiyyeefatudha.Bifuma kanaan yaada biyyoonni Afrikaa fedhii isaaniin walitti dhufeenyaa siyas-dinagdee, aadaafi hawaasummaa horachuu qabu jedhu irratti garee xiyyeefatudha.

Yaadni garee sadaffaa hundeeffamuu Dhaabbata Tokkummaa Afrikaaf bu'uura guddaa ta'e jira. Gareewan ilaalcha adda addaa tarkanfachiisan sadanuu Caamsaa bara 1963 marii Finfinnee irratti gaggeessaniin waliigaltee irra ga'un, Dhaabbata Tokkummaa Afrikaa hundeeffamuu danda'eera. Akkasumas, magaalaan Finfinnee teessoo dhaabbatichaa ta'un filatamtes hanga har'aatti wiirtuu dhaabbatichaa ta'un tajaajilaa jirti.

Fakkii 5.4, Waajjira Gamtaa Afrikaa

Dhaabbanni kun kaayyoo gurguddoo qaba. Isaan keessaa kanneen ijoo ta'an:

- Afrikaa keessatti nagaafi tasgabbiifiduu, waldhabdee biyyootaa mariin hiikuu, koloneeffannaa balleessuufi hiyyummaa hir'isuudha.
- Hariiroo biyyoota Afrikaa gidduutti cimsuu, barnootaafi teeknoolojii ammayyaa dagaagsuu fa'i.

Caasaaleen gurguddoon kaayyoo dhaabbatichaa milkeessuuf ijaaraman gurguddoo Afur qaba. Isaaniis, yaa'ii waliigalaa, mana maree ministeeroottaa, waajjira barreessitootaafi komishinii araaraafi gorsaati. Akkasumas, caasaalee komishinoota mootummaafi miti-mootummaa adda addaa ofjalaa qaba.

Yaa'in waliigalaa waggaatti altokko kan walitti qabamuufi hoggantoonni biyyoota miseensa ta'anii kan keessatti argamanidha. Manni maree ministeeroottaa caasaa isa lammaffaa yoo ta'u ministeeronni haajaa alaa biyyoota miseensa ta'anii kan keessatti argamanidha.

Caasaan waajjira barreessitootaa hojjettoota waajjira Dhaabbata Tokkummaa Afrikaa yoo ta'an dhaabbanni kunis kan hogganamu barreessaadhaan. Barreessaan jalqabaa Dhaabbata Tokkummaa Afrikaa Dr. Kiflee Wadaajoo, lammii biyya Itoophiyaati. Gareen araaraafi gorsaa yaa'ii waliigalaan kan muudamaniifi dhimma nagaafi tasgabbiifilaalchisee araara irratti kanneen hojjataniidha.

Dhaabbanni Tokkummaa Afrikaa ciminootaafi hanqinoota gurguddoo keessummeesseera. Ciminoota ijoo keessaa gurguddoon; sirnoota koloneeffannaafi Appaartaayidii Afrikaa keessaa balleessuu, rakkolee daangaa biyyoota gidduu jiran furuufi DH.T.A gara GM(Gamtaa Afrikaatti) ceesisu fa'i. Haaluma kanaan rokkolee daangaa Itoophiyaafi Somaaliyaa, Morookoofi Aljeeriyaara araaraan furuu danda'eera.

Hanqinaaleen Dhaabbata Tokkummaa Afrikaa hedduun rakkoo Idil-addunyaa waliin kan walqabatan yoo ta'u muraasni isaanii garuu kallattiin laafina dhaabbatichaati. Hanqinaaleen akka raayyaa waraanaa dhaabbataa dhabuu, rakkolee hiyyummaan walqabatan hiikuu dadhabuufi garee humnaan aangoo qabachuuf fonqolcha mootummaa raawwatan ittisu dadhabu fa'idha. Akkasumas, hariiroo biyyootaa daran cimsuu dadhabuu, godaansaafi dhibee adda addaa Afrikaa keessaa haalaan hir'isuu dadhabuu fa'i. Haata'u malee, kaayyoo biyyoota Afrikaa gidduu hariiroo cimsee walitti fiduuf gara Gamtaa Afrikaatti bara 2002 jijiiramee socho'uu danda'eera.

Dhaabbilee Sadarkaa Naannoo Afrikaa

Biyyoonni Afrikaa akkuma sirna kolonii jalaa bilisa ba'aniin naannooleen Afrikaa hundinuu dhaabbilee naannoo isaanii hundeessuu jalqaban. Haaluma kanaan, Afrikaa-lixaa, kaaba-bahaa, kibbaafi kibba-bahaa Afrikaatti dhaabbileen siyas-dinagdeefi hawaasummaa adda addaa hundeeffamaniiru. Dhaabbileen hundeeffaman kunniinis, tajaajila adda addaatiifi kaayyoolee adda addaa kan qabanidha. Haaluma kanaan maqaafi naannoo dhaabbileen adda addaa itti hundeeffaman akka itti aanutti dhiyaataniiru;

- Naannoo Lixa-Afrikaatti dhaabbanni hariiroofi fedhii biyyootaa cimsuuf hundaa'e ECOWAS kan jedhamudha. Jechi gabaajee ECOWAS jechu: Waldaa Dinagdee Mootummoota Afrikaa Lixaa (Economic Community of West African States) jechuudha. Dhimmoota dinagdee, hawaasummaafi aadaa guddisuufi jajjabeessuuf kan hundaa'edha. Dhaabbanni kun bara 1975tti waliigaltee magaalaa Leegoos, Naayijeeriyaatti taasifameen kan hundaa'edha. Humna waraanaa naannoos ni qaba. Bara 1990 irraa eegalee tooftaa ittiin walitti bu'iinsi karaa nagaatiin hiikamu danda'uufi miseensonni kun hundi gidduu isaaniitti

rakkoo ol'aanaan akka hin uumamneef haala mijeesseera.

- Dhaabbileen naannoo kaaba-bahaafi baha Afrikaatti hundeeffaman immoo IGADD jedhama. Innis bara 1986tti hundaa'e. Gabaajeen IGADD jedhuus, Walta'iinsa Mootummoota Gaanfa Afrikaa Dursi Misoomaaf yaada jedhu of keessaa qaba. Adeemsaan bara 1996 gara IGAD jedhutti fooyya'eera. Kaayyoo gurguddoo ofjalatti qabu keessaa muraasni; ittigaafatamummaa dhimma siyaasaa, mirga dhala namaafi misooma yookiin dinagdeefi dhimmoota hawaasummaan kan walqabatanidha. Wiirtuun dhaabbata kanaa magaalaa Jibuutiidha. Biyyoonni miseensaa dhaabbatichaa, Itoophiyaa dabalatee baay'inni isaanii torbadha. Isaanis; Jibuutii, Itoophiyaa, Keeniyyaa, Somaaliyyaa, Sudaaniifi Ugaandaa dha.
- Afrikaa kibbaafi kibba bahaatti immoo dhaabbileen hundaa'an kan akka SADC fi COMESA fa'i. Dhaabbanni SADC, dhaabbata Misooma Kibba Afrikaati. Kaayyoon ijoo isaa, misoomaafi guddina akkasumas walitti dhufeenyaa biyyoota Afrikaa kibbaa cimsuudha. Biyyoonni miseensa ta'anis biyyoota baay'inaan 16 ta'anidha.
- Dhaabbanni guddaan biroo naannoo kiba-bahaafi baha Afrikaatti hundaa'e immoo COMESA (Common Market For Eastern and Southern Africa) dha. Hiikni isaa, Gabaa Waloo Bahaafi Kibba Afrikaa kan jedhudha. Kan hundaa'es bara 1993tti yoo ta'u magaala Kaampaalaa, Ugaandaatti. Miseensonni isaa Itoophiyaa dabalatee biyyoota Afrikaa digdama (20) of jalatti hammata.
- Afrikaa Kaabaatti dhaabbileen naannoo hundaa'an hedduu ta'anis inni beekamaa Liigii Arabootaati. Miseensonni dhaabbata kanaa baay'een isaanii Afaan Arabaa kan fayyadaman yoo ta'an baha giddugaleessaas ni dabalata. Jalqaba biyyoonni hundeessan afur yoo ta'an suuta suuta garuu biyyoonni baay'een itti dabalamanii jiru. Kaayyoon ijoo isaatis hariiroo biyyoota kaaba Afrikaa jabeessuu, misoomaafi dinagdee irratti xiyyeefata. Biyyi dhaabbata kana hundeessuufi hogganuun gahee taphatte Misiriidha. Wiirtun isaas magaalaa Kaayiroodha.

Hojii Gochaa 5.3

- Garee miseensota 8 hanga 10 qabun gurma'uun kaayyoo dhaabbilee armaan gaditti tarreffamaniif baraafi kaayyoo hundeffama isaanii odeeffannoo (ragaa) adda addaa irraa funaanuun gabaasa barreffama dhiyeessaa. Maqaan dhaabbilee kennamanii:(Dhaabbata Tokkummaa Afrikaa, Gamtaa Afrikaa, IGAD,ECOWAS,COMESA)

Cuunfaa Boqonnichaa

Bara 1500n dura warri Awurooppaa ardii Afrikaa akka ardii dukkanooftuufi hinbeekamnetti fudhataa turan. Sababni isaas, ardiin Afrikaa naannoolee qaraqara Garbaafi Galaanaa irraa fagaatanii jiran baay'ee waan hinbeekamneefidha. Haat'au malee, jalqaba jaarrraa 16^{ffaa} booda dhufaatiin Abuurtootaa daldala garbaatiif karaa saaqee jira. Haaluma kanaan, yaadni Afrikaan „ardii dukkanooftuudha jedhu hafee ardii qabeenyaan badhaatu gara jedhutti dhufanii jiru.

Bifuma kanaan, daldala Garbaatti cimuun jaarrraa sadiif ummattoota Afrikaa gara Awurooppaifi Amerikaatti garbummaaf fe'aa turanii jiru. Amerikaatti hojji humnaa cimaa hojjachiisuun, oomishaalee akka shonkoraa, jirbii, baala shaa'iifi algee gara Awurooppaatti fe'aa turanii jiru. Awurooppaa irraa immoo meeshaalee warshaadhaatti oomishaman kan akka sukkaaraafi huccuu gara Afrikaatti fidanii gurgurachaa turanii jiru.

Naannoo walakkeessa jaarrraa 18^{ffaa} tti, babal'ina warraaqsa Industirii irraa kan ka'e fedhiin warra Awurooppaa jijjiirameera. Dagaaginni warshaalee daldalli garbaa akka tuffatamu gochuun akka dhaabbatu taasisee jira. Inni kunis meeshaalee dheedhii ardiilee akka Afrikaa keessaa barbaaduun warshaalee isaaniitiif dhiyeessuu jalqaban.

Waraana Addunyaa Lammaffaa booda jijjiiramuun madaala siyaasa addunyaa biyyoota koloneeffanna jala turan akka bilisooman taasiseera. Keessattuu biyyoonni akka Amerikaafi Raashiyaa siyaasa addynyaa irraatti ol'aantummaa argatan. Dabalataan qabsoo bilisummaa Afrikaa keessatti finiinuun isaa bilisummaa Afrikaanootaa saffisiisee jira. Haala kanaan, bara 1960 moota irraa kaasee biyyoonni Afrikaa bilisoomuu danda'aniiru. Kanaafuu, barri 1960 bara Afrikaa jedhamuun beekama.

Gaaffilee Xumura Boqonnichaa

I. Gaaffilee armaan gaditti dhiyaataniif yaada sirrii ‘Dhugaa’ kan sirrii hin taane immoo ‘Soba’ jechuun deebsi

1. Daldalli garbaa ummata Afrikaa irra miidhaa cimaa dhaqqabsiiseera.
2. Jaarrraa 18ffaa keessa daldala garbaa ol'aantummaan kan qabatee ture biyya Ispeenidha.
3. Bara sirna kolonii keessa warri Awurooppaa qabeenya Afrikaa saamaniiru.
4. Biyyi dursa ardii Afrikaa koloniin qabate Xaaliyaanidha.
5. Faccee ummattooni Afrikaa koloneeffattoota irratti taasisan keessaa kan Itoophiyaa qofatu injifannoo argate.

II. Qabee deebii sirrii qabate filadhuu deebsi

1. Koloneeffattoota Awurooppaa keessaa biyyoota Afrikaa koloniin irraa caalaa qabate isa kamidha?
 - A. Faransaay
 - B. Ingilizii
 - C. Porchugaal
 - D. Xaaliyaanii
2. Kaayyoon walgahii Barliin maal ture ?
 - A. Afrikaa misoomsuu
 - B. Afrikaa qoqqooddachuu
 - C. Haala daldalli garbaa itti dagaagu murteessuu
 - D. Daangaa biyyoota Afrikaa murteessu
3. Afrikaa koloneeffachuu keessatti biyyi Awurooppaa qooda xiqqaa fudhatte ishee kamidha?
 - A. Ispeen
 - B. Jarman
 - C. Faransaay
 - D. Xaaliyaanii

4. Dhaabbinni biyyoota lixa Afrikaa dinagdeen walitti hidhuuf hundeeffame isa kamidha?
 - A. IGAD
 - B. ECOWAS
 - C. COMESA
 - D. SADC
 5. Kaayyoo garee Kaasaabilaankaa ilaalchisee kamtu dhugaadha?
 - A. Bilisummaan booda biyyoota Afrikaa hunda gamtessuun mootummaa cimaa ijaaruu
 - B. Yeroodhaaf koloneeffattoota wajjiin hariiroo ture itti fufisiisuu
 - C. Yeroodhaaf dhaabbata waloo Afrikaa ijaarachuu
 - D. Deebiin hin qaba
- III Deebii gabaabaa kenni**
1. Naannoo bahaa Afrikaa keessaa biyyoota kolonii Ingilizii jala turan sadii barreessi?
 2. Rakkolee biyyoota Afrikaa bilisummaan booda turan keessaa lama barreessi?
 3. Naannoo bahaa Afrikaatti biyyoota kolonii Faransaay jala turan maqaa barreessi?
 4. Waajjirri teessoo dhaabbata IGAD eessatti argama?
 5. Barri 1960 maaliif “Bara Afrikaa” jedhamuun waamamaa?

BOQONNAA

6

SEENAA ITOOPHIYAA BARA AMMAYYAA

Bu'aawwan barachuu boqonnichaa

- Adeemsa hundeffama mootummaa Itoophiyaa ammayyaa ni xiinxalta
- Kaartaa irratti daandii daldalaan karaa dheeraa qopheessuun agarsiifta
- Qabsoo hawaasni birmadummaa biyyaa kabachiisuuuf godhamaniif gatii kennita
- Hariiroo Itoophiyaan biyyoota alaaa waliin qabdu ni ibsita.

Seensa

Seenaan Itoophiyaa ammayyaa bara 1855 irraa jalqabee kan jirudha. Bara kana irraa kaasee hanga har'aatti baroонни jiran bara ammayyaa jedhamuun beekama. Seenaa bu'aa bahii bara kana irraa jalqabee jiru irra caalaan ijaarsa mootummaa giddugaleessaafi walitti bu'iinsa mootummoota biyya alaa waliin kan walqabatudha. Biyyoota alaa gurguddoo kanneen akka Sudaan, Xaaliyaan, Misiriifi Somaaliyaa waliin yeroo waldhabdeen cima uumamedha. Haaluma kanaan humnoota alaa waliin bara falmiin gurguddoo taasifameefi ofirraa qolachuun bara itti danda'amedha.

6.1. Hundeffama Mootummaa Itoophiyaa Ammayyaa

Ga'umsa barachuu yoo xiqaate gonfatamuu qabu:

- Haala hundeffama mootummaa Itoophiyaa ammayyaa ni ibsita
- Daandii daldala karaa dheeraa Itoophiyaa kaartaa irratti ni agarsiifta
- Walitti dhufeenyaa Itoophiyaafi biyyoota alaa bara ammayyaa ni ibsita
- Aarsaa ummanni Itoophiyaa birmadummaa biyyaaf taasisan nixiinxalta.

Gaaffilee shaakalaa

1. Mootiin Tewoodros II jedhamu maqaa eenyu jedhuun beekama ture?
2. Adeemsa mootiin Tewoodroos II ittiin gara aangootti dhufe irratti mari'adhaa.
3. Seenaa bu'aa bahii hundeeffama mootummaa Itoophiyaa ammayyaa agarsiisan maal fa'i? Gareen irratti mari'adhaa.
4. Ijaarsa gama siyaas-dinagdeefi hawaasummaa mootummaan Itoophiyaa bara 1855 duraafi isa booda hanga 1868 jiru walbira qabuun xiinxalaa.

A. Jalqabbii Hundeeffama Mootummaa Itoophiyaa

Hundeeffama mootummaa Itoophiyaa ammayyaa jaarraa 19^{ffaa} dura kan jalqabame yoo ta'u walakkeessa jaarraa 19^{ffaa} booda garuu cimee bara itti gaggeeffamedha. Mootummoonni Itoophiyaa bara giddugaleessaa wiirtuu dhaabbataa hinqaban ture. Kanaafuu, bakka adda addaa irra naanna'uun masaraa marmaartuu hundeessuun bulchaa turan. Gama biraatiin kibbaliixaafi kibbaa Itoophiyaa har'aa keessa immoo mootummoonni akka shanan-Gibee, Leeqaa- Qeellaamiifi Leeqaa-Naqamtee mootummaa mataa isaaniin bulaa turan. Akkasumas, Kafaafi Walaayittaa mootummaa mataa isaaniin bulaa turaniiru.

Mootummaa Itoophiyaa ammayyaa hundeessuun kan eegale bara mootii Tewoodros II ture. Maqaan mootii Tewoodros II kan duraa Kaasaa Hayluu jedhama. Kaasaan bara 1840mootaa irraa eegalee humna isaa cimsachuu eegale. Haala kanaan, qondaaltoota waraanaa naannoolee hedduu of jala galchuu danda'eera. Keessattuu qondaaltoota mootummaa Gondor keessa jiran kanneen akka Dajjaach Goshuu, Birruufi Wubee mo'aachuun akka sodaatamu isa taasisseera. Dhumarrattis, mootii warra Yajjuu Raas Alii II fi Minilik II booji'uun gara aangootti dhufe. Dirree waraanaa Kaasaa Hayluu yookiin Tewoodros II qondaaltoota waraanaa adda addaa waliin waraana taasisuun hunda isaanii irratti injifannoo inni argate akka armaan gaditti dhiyaateera.

Gabatee .6. 1, Dirree waraanaa Tewoodros Qondaaltoota adda addaa itti mo'aate

Bara	Dirree Waraanaa	Tewoodros II waliin waraana kan gaggesse	Kan Injifate
Sad.27,1852	Guraa-Ambaa	Goshuu Zawudee	Tewoodros II (Kassaa Hayluu)
Eb.12,1853	Gorgoraa Bicheen	Qondaaltota Raas Alii II, afur	Tewoodros II (Kassaa Hayluu)
Wax.29,1853	Ayishaal	Raas Alii II	Tewoodros II (Kassaa Hayluu)
Gur.7-8,1855	Darasgee	Wubee	Tewoodros II (Kassaa Hayluu)

Tewoodros II erga aangootti dhufee booda haaromsaa (ijaarsa) siyaas-dinagdeefi hawaasummaa hedduu taasisseera. Gama siyaasaatiin mootummaa giddugaleessaa ijaaruuf sochii taasisaa ture. Bifuma walfakkaatuun, aangoo qondaaltoota naannoo adda addaa irraa mulquun mootii tokko(isa) jalatti akka bulan labse. Walumaagalatti ijaarsa karaa siyaasaatiin inni raawwate mootummaa giddugaleessaa kan cimsu ture. Sochii gama siyaasaan taasisaa ture hundi mootummaa giddugaleessaa hundeessuun biyyaa tokkummaa qabdu ijaaruu irratti kan xiyyeffatudha.

Haaluma walfakkaatuun, gama ijaarsa hawaasummaafi humna waraanaa qindoomina qabu hundeessuuf socho'aa ture. Humna waraanaa qindoomina qabuufi meeshaalee waraanaa ammayyaa hidhachiisuf sochii guddaa taasisaa tureera. Haaluma kanaan humna waraanaa akka biyyaatti ammayyeessuuf warra Awurooppaa waliin hariiroo uumee ture. Haaluma kanaan meeshaalee waraanaa ammayyaa Itoophiyaa keessatti akka oomishamuuf socho'aa ture.Dhuma irratti bakka Gaafaat jedhamutti wiirtuu oomisha meeshaalee waraanaa ammayyaa hundeessee ture.Wiirtuun meeshaalee

waraanaa ammayyaa oomishuuf dhaabbate kunis Gaafat Sebestaapool jedhama. Innis, meeshaalee waraanaa akka Madfii Sebestaapooliifi meeshaalee waraanaa xixiqqoos hojjechuu danda'eera. Haata'u malee, namoota beekumsa ga'a hinqabneen waan hojjetameef hin milkoofne.

Fakkii .6. 1, Madfii Sebestaapool

Gama hawaasummaatiin daldala garbaa akka dhaabbatuufi hawaasni humna waraanaa naannooleetiin akka hinsaamamne sochii taasisseera. Akkasumas, hawaasni hundi hojii irratti qofa akka xiyyeffatan dhiibbaa taasisaa ture jira. Hojiin daldalaa ummatoota giddutti akka dagaaguuf saamtota hojii daldalaa jeeqan akka adabamaniiif labsii dabarseera. Dinagdeen bu'uura humna mootummoottaa waan ta'eef gibira yookiin ashuraa naannolee akka Shawaa, Walloo, Gojjaamiifi Gondor irraa dirqamaan funaanamaa ture. Kanaan alattis, lafa bataskaanni amantii Ortoodoksii qabattee turte hir'isuun gara mootummaatti deebsuufi baay'ina tajaajltoota ammantichaa hir'isuun haaromsi guddaa taasifameera.

Tewoodros II n Itiyoophiyaa yeroo sanaa akka warra Awurooppaa qaroomtee arguu fedhii waan qabuuf oggeessotaafi beektoota akka erganiif gaafataa ture. Dhuma irratti gaaffin isaa karaa salphaa ta'en waan deebii hinarganneef namoota Awurooppaa irraa dhufanii Itoophiyaa keessa turan hunda hidhuu danda'eera. Sababa kanaan, waldhabdeen biyyoota Awurooppaafi Tewoodros II giddutti babal'achuu jalqabe.

Haaluma kanaan, biyyi Ingilizii humna waraana ishee gara Galaana Dimaatti bara 1867 erguuf dirqamte. Bara 1868, humni waraanaa biyya Ingilizii duula gaggeessaniin Tewoodros IIIn dirree waraanaa Maqdallaa irratti mo'aatamuufi lubbuun darbuu isAAF sababa ta'eera. Haata'u malee hundeeffamuu mootummaa ammayyaatiif bu'uura buuseera.

B. Xumuramaa Dhufuu Hundeeffama Mootummaa

Itoophiyaa Ammayyaa

Gaaffilee shaakalaa

1. Adeemsa lafa babal'ifannaan bara 1870 hanga 1889 Itoophiyaa keessa jiru maal akka fakkaatu irratti mari'adhaa.
2. Adeemsa xumuramuu hundeeffama mootummaa Itoophiyaa ammayyaa irratti mar'adhaa.
3. Seenaan Itoophiyaa keessatti barri "Beela Cimaa" jedhamee beekamu hawaasa irra miidhaa inni geessise qaaccessuun dareef dhiyeessaa.
4. Waliigaltee Wucaalee ilaachisee keeyyanni 17ffaan maala akka jedhu irratti mari'adhaa.

Moototni Itoophiyaa hedduun mootummaa Itoophiyaa ammayyaa hundeessuuf sochiilee adda addaa taasisaa turaniiru. Haata'u malee, baroota 1855 hanga 1900 giddutti sochiilee isaan taasisaa turan ijaarsa mootummaa Itoophiyaa ammayyaatiif gahee ol'aanaa gummaacheera. Tewoodros IIIn mootummaa Itoophiyaa ammayyaa hundeessuuf haaromsa adda addaa raawwataa turus milkaa'uu hindandeenye. Haata'u malee mootota isatti aananii aangootti dhufan hundaaf karaa saaquin hojii manaa guddaa isaanitti ta'e jira.

Bara mootii Yohaannis IV(1872-1889) ijaarsi mootummaa Itoophiyaa ammayyaa kan itti fufe ta'us biyyoota alaa hedduu waliin hariiroo gaarii hinqabu ture. Kanaafuu, mootiin Yohaannis IV biyyoota alaa hedduu waliin walwaraanaa ture. Isaanis;

- Misir waliin (1875-1885),
- Xaaliyaanii waliin (1887-1889),

- Sudaan waliin(1886-1889)tti waldhabdeefi walwaraansa cimaa keessa ture. Kana irraa kan ka'e bara 1889 dirree waraanaa Matammaa irratti Yohannis IV humna waraanaa Sudaaniin ajeefame.

Bara mootii Tewoodros, 1865 Minilik IIIn mana hidhaa maqdalaan keessaa miliqee Shawaatti deebi'e. Bara mootummaa Tewoodros booda, Minilik II Yohaannis IV tiif beekkamtii kennuu diduun walfalmii keessa turan. Haaluma kanaan, Minilik IIIn' Mootii Moototaa' jechuun ofmoggaase. Haata'u malee, bara 1889 erga Yohaannis IVn dirree waraanaa Matammaa irratti lubbuun isaa darbee booda, Minilik IIIn karaa salphaan gara aangootti dhufuu danda'eera. Minilik II akkuma mootota isa duraa sochii ijaarsa mootummaa ammayyaa Itoophiyaa itti fufsiisuu danda'eera. Bara mootummaa Minilik II (1889-1913) tti ijaarsi mootummaa Itoophiyaa ammayyaa gara xumuraa dhufuu danda'eera. Adeemsi ijaarsa mootummaa kun karaa adda addaatiin raawwatame.

Tokkoffaa, karaa humna waraanaan lafa babal' ifannaa gaggeessuudhan ture. Adeemsa humna waraanaa fayyadamuun qabeenya uumamaafi ummattoota bulchiinsa mataa isaanii qaban hedduu of jala galchee jira. Haala kanaan ummattoota bulchiinsa mataa isaanii qaban kan akka Arsii(1886), Iluu Abbaa Boor (1890)fi Haraar(1887) qabachuu danda'eera. Akkasumas, ummattoota bulchiinsa mataa isaanii qaban kanneen akka Kafaa(1897), Walayittaa(1894), Beenishaanguliifi Ogaadeen fa'a to'annoos isaa jala galcheera.

Tooftaa inni Lammaffaa, karaa humna makateen ummattoota bulchiinsa mataa isaanii qaban dadhabsiisuun booda adeemsa sossobanaan mala harka kennachiisuudha. Innis maloota akka badhaasa kennuun, muuduufi hariiroo fuudhaafi heerumaan kan raawwatamaa turedha. Haata'u malee tooftaan kun sabaafi sablammoota hedduu kan mufachiiseefi dararama guddaa keessa kan galchee turedha.Fakkeenyaaaf, Jimmaafi Wallagga.

Minilik IIIn maloota lamaan kanniin fayyadamuun kallattii hundaan babal'ifannaa lafaa adeemsiseera. Akkasumas, tarsiimoo ijaarsa mootummaa Itoophiyaa ammayyaa dinagdeen cimsuu jedhu qabatee socho'aa ture. Naannolee albuudaafi qabeenya uumamaa qaban hedduu of jala galchuu danda'eera. Haaluma walfakkaatun, daldalaan kibba-lixa Itoophiyaa irraa gara Gondoriifi Matammaa

qaxxaamuree deemu dursee qabateera. Itti aansuun daandii daldalaan Sidaamaa irraa gara Harar deemu bulchiinsa isaa jala olcheera.

Akka waliigalatti Minilik II adeemsa hundeffama mootummaa Itoophiyaa ammayyaa xumuruu baatus karaa qabsiiseera. Gama biraatiin, biyyoota Awurooppaa akka Xaaliyaanii, Ingiliziifi Faransaay waliinis hariiroo cimaa qaba ture. Sababa kana irraa kan ka'e teekinolojiifi qaroomman Awurooppaa biyya keessa seensisuuuf yaalii guddaa taasiseera.

Gilgaala 6.1

Gaaffilee armaan gaditti dhiyaataniif deebii gabaabaa kenni

1. Sababoota Tewoodros II biyya Ingilizii waliin walwaraanuu danda'e keesssa lama tarreessi
2. Minilik II tooftaalee gurguddoo ijaarsa mootummaa Itoophiyaa ammayyaa galmaan ga'uuf fayyadame tarreessi
3. Mootota jaarraa 19^{ffaa} keessatti mootummaa Itoophiyaa ammayyaa ijaaruu keessatti qooda guddaa qaban keessaa sadii tarreessi
4. Biyyoota bara 1870 mootaa hanga 1890 keessa Itoophiyaa waliin walwaraanaa turan keessaa sadii barreessi.
5. Kaayyoon biyyi Misirii irra deddeebi'uun Itoophiyaa weerartef maal ture?
6. Biyyoota Awurooppaa Minilik II wajjiin hariiroo gaarii qaban sadii tarreessi
7. Jijjiiramotootaaifi qaroomman alaa adda addaa jalqaba jaarraa 20^{ffaa} gara Itoophiyaa seenaan ibsi

6.2. Daldala Daandii Dheeraa

Gaaffilee shaakalaa

1. Adeemsi bittaafi gurgurtaa naannoo keessanitti maal akka fakkaatu hiriyyaa kee wajin mari'achuun dareef gabaasi
2. Faayidaa daldalli dinagdee biyya tokkoof qabu hubannoo duraan qabdu bu'uura godhachuu tarreessi
3. Kaartaa Itoophiyaafi gaanfaa Afrikaa kaasuun kallattiwwan daldala daandii dheeraa gurguddoo agarsiisi

Adeemsa daldala keessatti bittaafi gurgurtaan qaamota hedduu gidduutti raawwatama. Fakkeenyaaaf, oomishtootaafi fayyadamtoota gidduutti yookiin daldaltootaafi fayyadamtoota gidduutti gaggeeffamuu danda'a. Akkasumas, bittaafi gurgurtaan namoota naannoo tokkoo yookaan garaagaraa gidduutti raawwatamuu ni danda'a. Daldalli ummata naannoo tokko gidduutti adeemsifamu daldala naannoo yoo jedhamu kan naannoolee garaagaraa gidduutti gaggeeffamu immoo daldala daandii dheeraa jedhamuun beekama.

Itoophiyaafi naannawa gaanfaa Afrikaatti daldalli daandii dheeraa daran kan dagaage jaarraa 19^{ffaa} irraa eegalee ture. Yeroo kanatti dagaaguu isaatiif sababoota garaagaraatu jiru. Isaanis:

1^{ffaa} Tasgabbiin siyaasaafi nageenya naannawa Galaana Diimaafi kaaba Afrikaa fooyya'u.

2^{ffaa} Fedhiin meeshaaleefi garbootaa gaanfa Afrikaa naannoolee Arabiyaa keessatti dabaluufi

3^{ffaa} Fedhiin biyyoonni Awurooppaa qarqara Galaana Diimaafi Galoo Galaana Edeen qabachuuf qaban cimaa dhufuudha.

Daldalli daandii dheeraa ummatoota, naannooleefi daldaltoota garaagaraa walitti fidaa kan turedha. Daldaltonni geejjiiba aadaa akka Gaangeefi Gaalaan lafarra daandii dheeraa qaxxaamuruun daldalu ture. Meeshaalee alaa seenaniifi gabaa biyya alaatti barbaadaman geejjiibiisuun bittaafi gurgurtaan hawaasa naannoolee adda addaa gidduutti akka raawwaatu taasisee jira. Kanaafuu, daldallii daandii dheeraa daldala biyya keessaafi biyya alaa of keessatti

hammata.

Fakkii .6. 2,(a) Imala Daldaltoota Daandii Dheeraa

Daldala daandii dheeraa lammileen biyya alaafi biyya keessaa qooda fudhatanii jiru. Lammileen biyya alaa daldala daandii dheeraa naannawa Galaana Diimaatti qooda fudhataa turan Armeeniyaanotaafi Hindoota turan. Lammileen Itoophiyaa daldala kana keessaatti sadarkaa ol'aanaan hirmaataa turan musliimota. Sababni isaatis musliimonni hariiroo gaarii Arboota wajjiin waan qabaniif jedhamee yaadama. Gama biraatiin immoo hawaasa qonnaan bultootaa Itoophiyaa biratti hojiin daldalaa akka hojii hawaasa gulantaa gadaanaatti ilaalamta ture.

Daldaloonni daldala daandii dheeraa gareen kan imalan yoo ta'an hogganaa qabu ture. Hogganaan ol'aanaa isaanii maqaa aangoo "Nagaadraas" jedhamuun waamamu ture. Innis, hogganaa daldaltootaa jechuudha. Hogganaan daldaltootaa kun itti gaafatamummaa adda addaa qaba ture. Fakkeenyaaaf, sagantaa sochii daldaltootaa qopheessuu, bakka bultiifi qubanna murteessuufi dhimmoota biroo ol'aantummaan qajeelchuu fa'i. Daldaloonni daandii dheeraa maqaa garaagaraan beekkamu. Isaan ijoo ta'an gabatee armaan gadii keessatti ibsamaniiru.

Maqaa Daldaltootaa	Naannoo isaan irraa ka'an	Naannoo isaan keessatti Daldalan
Jabartii	Kaaba Itoophiyaa	Hanga qarqara galaana Diimaatti daldaluun beekkamu
Afkaalaa	Kibba-lixaa Itoophiyaafi giddugaleessa	Kibba-Lixaafi giddugaleessa Itoophiyaa keessatti
Jallaabaa	Sudaan	Matammaafi naannoo qarqara Itoophiyaa. Fakkeenyaaaf, Sudaan waliin bittaafi gurgurtaa gaggeessaa turaniiru

Fakkii .6. 2,(b) Moggaasa maqaa daldaltoota Itoophiyaa jaarraa 19^{ffaa}

Daldaltooni daandii dheeraa meeshaalee alaa gara biyya keessaatti galchan keessaat beekkamoon; urgooftuu, calle, uffata adda addaa, meeshaalee waraanaafi dawaa fa'idha. Meeshaalee biyya keessaat gabaa biyya alaaf dhiyaataa turan immoo ilkaan Arbaa, gogaa bineensotaa, bineensota adda addaafi garbootadha. Meeshaaleen daldala biyya keessaat irra caalaan isaanii kibba lixa Itoophiyaa irraa kanneen argamanidha.

Kallattiwan daldala daandii dheeraa isaan gurguddoo kibba-lixaafi giddugaleessa Itoophiyaa irraa kallattii adda addaatti deemu. Keessattuu, gara kallattii daldala qarqara Galaana Diimaafi Galoo galaana Edeen jiran wajjiin wal-qunnamu. Daandiin kibba-lixaa inni guddaa Kafaa (Boongaa) irraa ka'a. Isaan keessaat Saqqaa, Asandaaboofi Jireen isaan gurgudoodha. Naannoo daldala daandii dheeraa kanarraa garboonni, gogaa bineensotaa, warqiifi bunni hedduuminaan gabaaf dhiyaataa turaniiru.

Fakkii .6. 2,(c) Daandii Daladala karaa dheeraa bara ammayyaa

Adeemsi bittaafi gurgurtaa yeroo dheeraaf tooftaa beekkamaa meeshaa meeshaadhaan jijiiruun raawwatamaa ture. Haata'u malee, adeemsaan bittaafi gurgurtaa bara Amoolee akka maallaqaatti fayyadamutti ce'eera. Amooleen jaarraa 19^{ffaa} keessatti dinagdee Itoophiyaatiif iddo ol'aanaa qaba ture. Akkasumas, yeroo dheeraaf gibiriifi kaffaltiin mindaa amoolee kennuun gaggeeffamaa ture. Haata'u malee, dhuma jaaraa 19^{ffaa}ti maallaqni biyya Ostiriyaa, Maariyaa Tereessa jedhamu biyya keenya keessatti tajaajila kennuun yeroo jalqabu tajaajilli amoolee xiqqaachuu eegale. Akka waliigalaatti daldallii daandii dheeraa biyya keenya keessatti jijiirama hedduu fideera. Naannolee adda addaa dinagdeen walitti hidhuun fooyya'iinsi dinagdeefi ogummoota garaagaraaf bu'uura ta'e jira.

Wiirtuuleen daldalaa hedduunis gara magaalaatti guddachuun giddugala bulchiinsaa, iddoowwan tajaajila hawaasummaafi madda ogummoottaa adda addaa ta'aniiru. Haala kanaan, sabaafi sablammoota gidduutti hariiroo uumuun ijaarsa mootummaa giddugaleessaaf gumacha ol'aanaa taasiseera.

Gilgaala 6.2

I. Gaaffilee armaan gadiif deebii gabaabaa kenni

1. Daldala daandii dheeraa keessatti meeshaalee gara alaa ergamaa turan keessaa afur barreessi
2. Jaarraa 19^{ffaa} keessatti dagaaguu daldala daandii dheeraaf sababoota gurguddoo keessaa sadii ibsi
3. Daldaltoonni daandii dheeraa maaliif gareen akka imalaat turan ibsi?
4. Kaartaa Itoophiyaa kaasuun kallattii daldala daandii dheeraa jaarraa 19^{ffaa} fi jalqaba jaarraa 20^{ffaa} ture halluu dibuun agarsiisi
5. Magaalota daldala daandiin dheeraa keessa qaxxaamuru sadii barreessi
6. Ka'umsi daldala daandii dheeraa kibbaa-lixa Itoophiyaa maaliif ta'u danda'e?

6.3. Hariiroo Itoophiyaafi Biyyoota Alaa

Gaaffilee Shaakalaa

1. Hariiroo siyas-dinagdeefi hawaasummaa biyyoota adda addaa gidduu jiraachuun bu'aa akkamii qaba?
2. Hariiroo Itoophiyaan biyyoota alaa waliin jaarraa 19^{ffaa} keessa qabdu maal fakkaataa? Irratti mari'adha.
3. Ingilizii bara 1867-1868 maaliif Itoophiyaa irratti duulte?

Seenaan mootummaa Itoophiyaa ammayyaa keessatti hariiroo michummaa biyyoota alaa hedduu waliin mallateessaa turaniiru. Haaluma kanaan, Tewoodros II biyya Ingiliizii waliin jalqabarra hariiroo gaarii qabu ture. Booda irra gara diinummaatti jijiiramuun bara 1868 janaraal Naappiir Tewoodros irratti duule.

Akkasumas, Yohaannis IV, jalqaba irratti biyyoota akka Misiriifi Sudaan waliin hariiroo gaarii qaba ture. Hariiroo Yohaannis IV biyyoota alaa waliin qabu kunis booda irra gara diinummaatti jijiiramuun walwaraansa jalqaban. Haaluma kanaan, bara 1889 Yohaannis waraana Sudaan waliin Matammaa irratti taasiseen lubbuun darbeera.

Bara 1870 mootaa irra jalqabee Minilik IIin waliigaltee daldalaafi michummaa Xaaliyaan, Faransaayiifi Ingilizii wajjiin hariiroo ummatee ture. Haata'u malee, Itoophiyaafi gareen waliigaltee waliif mallatteessan fedhii barbaadan argachuu yeroo dhaban gara walitti bu'iinsaafi diinummaatti jijjiirama. Fakkeenyaaaf, waliigaltee Wucaalee bara 1889 Xaaliyaaniifi Itoophiyaa gidduutti mallatteeffame gara diinummaatti jijjiiramuun walitti bu'iinsa fide.

Bara ammayyaa keessatti akka idil-addunyaatti Itoophiyaan biyyoota addunyaa waliin walitti dhufeensa gaarii qabdi ture. Fakkenyaaf, bara 1923 miseensa Liigii Mootummoottaa ta'un addunyaa irratti beekkamti argattee jirti. Akkasumas, bara 1945 miseensa Dhaabbata Mootummoota Gamtoomanii (UNO) ta'un beekamtii. Dabalataan, Labsii Mirga Dhala Namaa Addunyaa (UDHR 1948) fudhachuun hariiroo biyyoota addunyaa waliin qabdu cimsathee jirti.

Gilgaala 6.3

I. Gaaffilee armaan gaditti dhiyaatan kanneen hima sirrii ta'e "Dhugaa" kan sirrii hintaane immoo "Soba" jechuun deebii ketti

1. Argamni Itoophiyaa akka hariiroo biyyoota hedduu wajjiin qabaattu taasiseera.
2. Aadaan hawaasa Itoophiyaa kan hawaasa biyyoota biroo wajjiin hariiroo hinqabu.
3. Hariiroo Idil-addunyaattu keessatti biyyoonni hunduu fedhii biyyooleessaaf dursa kenuu.
4. Itoophiyaan Afrikaa keessaa biyya jalqaba miseensa Liigii mootummoottaa taateedha.
5. Waliigalteen Wucaalee hariiroo Itoophiyaafi Xaaliyaanii cimseera.

II. Gaaffilee armaan gaditti dhiyaataniiif deebii sirrii filadhu

1. Biyyoota armaan gaditti tarreeffaman keessaa jalqaba miseensa Liigii mootummootta Addunyaa taate kamidha?
 - A. Sudaan
 - B. Jibuutii
 - C. Keeniyaan
 - D. Itoophiyaa

2. Kaayyoon Labsii Mirga Dhala Namaa Addunyaa (UDHR) maal ture?
 - A. Wal-qixxummaa dinagdee mirkaneessuu
 - B. Sirna kolonii mormuu
 - C. Wal-qixxummaa dhala namaa mirkaneessuu
 - D. Birmadummaa biyyootaa labsuu

6. 4. Tokkummaa Ummattooni Itoophiyaa Daangaafi Birmadummaa Biyyaa Kabachiisuuf Taasisan

Seena keessatti ummattooni Itoophiyaa gamtaan birmadummaafi daangaa biyya isaanii kabachiisuun beekamu. Ummattooni Itoophiyaa weerartoota biyyoota alaa birmadummaa biyyaa irratti aggaammii yeroo adda addaa taasisan irratti tokkummaan tarkaanfii fudhataa har'a gahan.

Haala kannaan seenaa Itoophiyaa bara ammayya keessatti waraana gurguddoo ademsisaniiru. Isaanis; weerara Misirii (1875-84), weerara Sudaan (Mahaadistootaa) bara 1882-1889, weerara Xaaliyaanii (1885-1896), fi mootummaa Somaaliyaa(1977-1978) fa'i. Haata'u malee, weerartoonni hundi Itoophiyaa qabachuu hindandeenye. Kunis, sababa tokkummaa ummattootaa, sabootaafi sablammoota Itoophiyaa hundaati.

A. Weerara Misir (1875-1885)

Gaaffilee Shaakalaa

1. Ummattooni Itoophiyaa birmadummaa biyyaa kabachiisuuf hangam akka dhama'aa turan manguddoota naannoo gaaffachuun gabaasa dhiyeessaa.
2. Sababoota mootummaan Misir Itoophiyaa weerartee tarreessuun irratti mari'adhaa.
3. Dirree waraanaa Gundatiifi Guraa irratti Itoophiyaan akkamitti akka mo'aachuu dandeesse dareef gabaasi.
4. Bu'aafi miidhaa waliigaltee Hiwwetee irratti walfalmii taasisaa.

Mootummaan Itoophiyaa mootummaa Misir waliin hariiroo gaarii yeroo dheeraaf kan qabu ture. Keessattuu jaarraa 4^{ffaa} irraa eegalee dhufaatii amantii Kiristaanaa boodaa hariiroo Itoophiyaan biyya Misir waliin qabdu cimaa ture. Misir gama daldalaan yeroo dheeraadhaaf biyyoota gaanfa Afrikaa keessattuu Itoophiyaa waliin hariiroo cimaa qabdi turt.

Haata'u malee, hariiroon kun jalqaba jaarraa 19^{ffaa} irraa eegalee gara waldhabdeetti jijjiirameera. Keessattuu Mohaammad Alii(1805) bara gara aangootti dhufeen booda biyyoota ollaa akka Itoophiyaa waliin waldhabdee guddaa keessa seenee ture. Bifuma kanaan Misir bara 1848 dirree waraanaa Dabaarqi irratti, bara 1875 Gundati irratti akkasumas, bara 1876 immoo Guraa irratti Itoophiyaaadhaan mo'aatamtee jirti.

B. Weerara Mahaadistootaa (1880-1889)

Gaaffilee shaakalaa

1. Sababa biyyi Sudaan Itoophiyaa irratti weerara jaarraa 19^{ffaa} keessa raawwatte maalidha?
2. Jaarraa 19^{ffaa} keessa Sudaan karaa lixaa tooftaaakkamiin Itoophiyaa qabachuuf akka yaalte xiinxalii ibsi
3. Dirree waraanaa Matammaa irratti Itoophiyaan akkamitti mo'aatamuu dandeesse? Sababa gurguddoo ibsi.

Harriiroo Itoophiyaafi Sudaan faalamuu kan jalqabe walakkeessa jaarraa 19^{ffaa} irraa eegaleeti. Bara 1880moota Sudaan hanga naannoo Najjoo(Wallaggaa) weerara raawwachuuun dirree waraanaa Guutee Dilii irratti mo'aatamaniiru. Haata'u malee, walitti bu'iinsi Itoophiyaafi Sudaan gidduu inni guddaan waliigaltee Hewweet(1884) booda ture.

Waliigalteen Hewweet waliigaltee Itoophiyaafi Misir gidduutti taasifamedha. Qabiyyeen isaa humna waraanaa Ingilizii 10,000 ol ta'an Sudaan keessatti marfamanii jiran Itoophiyaan garagaartee karaa Mitsiwwaatiin akka baaftu kan jedhu ture. Sababa kanaan Yohaannis IV humna waraana isaa gara Sudaanitti erguun dirree waraanaa Kufiti (1885) jedhamutti irratti Sudaan waliin walwaraansa taasisee ture. Dirree waraanaa kana irratti Itoophiyaan

mo'aachuun humna waraanaa Ingilizii harka Sudaan jalaan baasuun gara Mitsiwwaatti gaggeessuu dandeesseetti. Kanaaf, Sudaan aariifi xiiqii guddaa keessa galuun Itoophiyaa haloo baafachuuf akka karoorfatan isaan taasiseera.

Kan booda kallattii lixaan Sudaanoni irra deddeebi'uun Itoophiyaa weeraranii jiru. Haaluma kanaan bara 1887 dirree waraanaa Saarwuhaa irratti Mootii Gojjaam kan ture Takla Haymaanot nama jedhamu mo'aataniiru. Dabalataan, hanga magaalaa Gondoritti babal'achuun saamichaafi magaalaa gubuu danda'aniiru. Dhumarratti, bara 1889, Yohaannis miidhaa Sudaanoni dhaqqabiisan haloo bahuuf dirree waraanaa Matammaa irratti duula baneen lubuun isaa darbuu danda'eera.

C. Weerara Xaaliyaanii (1885-1896)

Gaaffilee shaakalaa

1. Adeemsa Xaaliyaaniin lafa Itoophiyaa ittiin qabatte irratti marii taasisaa.
2. Seena waraana Adowaa mala diraamaatiin dareef dhiyeessaa. Sababoota Itoophiyaan dirree waraanaa Adowaa irratti Xaaliyaanii itti mo'atte irratti walfalmii taasisaa.
3. Bu'aa waraana Adowaa irratti gabaasa qopheeffachuun dareef dhiyeessi.

Akkuma beekamu mootummaan Xaaliyaanii bara mootii Yohaannis IV naannoo Mitsiwwaatti babal'ataa ture. Keessattuu bara 1885 booda, Mitsiwwaa iraa ka'uun gara Eertiraa keessa babal'ateera. Haala kanaan, Mitsiwwaa iraa gara naannolee akka Ayileet, Wi'aa, Sa'atii, Dogaaliifi Asmaraatti tartiibaan babal'achuu danda'aniiru. Minilik IIIn jalqaba irratti Xaaliyaanii waliin hariiroo gaarii uummachuu danda'ee ture. Hariiroon gaarii kun dagaaguun waliigaltee Wucaalee(1889) akka waliif mallatteessan taasisseera.

Haata'u malee, boodarratti waliigalteen Wucaalee rakkoo waan uumeef Minilikiifi Xaaliyaanii gara diinummaatti jijiirame. Haala kanaan mootummaan Itoophiyaa Waliigaltee Wucaalee akka fooyya'uufi sirraa'uuf gaafatus furmaata hin arganne. Waliigaltee Wucaalee Keeyyanni 17^{ffaa} Afaan Xaaliyaaniitiin barreffame Itoophiyaa guutuummaan kolonii Xaaliyaanii jala

kan galche ture. Suuta suutan Itoophiyaafi Xaaliyaanii gidduutti waldhabdeen babal'ataa adeemuun bara 1895 irraa eegalee gara sadarkaa walwaraansaatti olguddachuu danda'eera. Bara 1896 waldhabdeen babal'ataa adeemuun sabaafi sablammoonni Itoophiyaa tokkummaan waraana Adowaa irratti taasisaniin Xaaliyaanii irratti injifannoo argachuu danda'aaniiru.

D. Weerara Somaaliyaa (1977-1978)

Gaaffilee shaakala

1. Sababonni gurguddoo mootummaan Somaaliyaa Itoophiyaa weerareef maal turan? Irratti mari'adhaa
2. Haalli siyaas-dinagdee mootummaa Itoophiyaa bara weerara Somaaliyaa akkam ture?
3. Itoophiyaan weerara mootummaa Somaaliyaa bara 1977-1978 akkamitti mo'aachuu akka dandeesse qindeessuun dareef dhiyeessi.

Waldhabdeen gurguddoo mootummaa Itoophiyaafi Somaaliyaa gidduutti adeemsifaman bara mootota Hayila Sillaaseefi Mangistuu Haaylamaariyaam keessadha. Sababni waldhabdee inni guddaa fedhii babal'ifanna lafa mootummaan Somaaliyaa jalqabedha. Walitti bu'iinsi Soomaaliyaa bara mootii Haayla sillaasee jalqabe hanga xumura bara dargii kan turedha.

Weerarri mootummaa Somaaliyaa inni guddaan bara 1977-1978 gidduutti bara Mohaammad Sa'iid Baarree kan adeemsifamedha. Haata'u malee, sabaafi sablammoonni Itoophiyaafi deggarsa biyyoota ilaalcha Koministii hordofan irraa argataniin Somaaliyaa irratti injifannoo argachuu danda'aniiru. Biyyoota Koministii keessaa Raashiyaafi Kuubaan isaan kallattiin mootummaa Itoophiyaa leenjiifi leecalloon gargaaraa turanidha. Walumaagalatti Itoophiyaan humna weerartuu biyyoota alaa ofirraa qolachuun birmadummaa ishee kabachisaa har'a geesse. Bifuma kanaan, Itoophiyaan yeroo ammaa biyya birmadummaa ishee kabachiiftee biyyoota baha Afrikaa waliin hariiroo siyaas-dinagdeefi hawaasummaan fakkeenyummaa gaariin beekamtudha.

Cuunfaa Boqonnichaa

Mootummaan bara giddugaleessa Itoophiyaa bara 1855 xumurame. Xumura bara mootummaa giddugaleessatti aanee dhufe jalqabbii mootummaa Itoophiyaa ammayyaati. Bara mootii Tewoodros II irraa jalqabee sochiileen hundeffama mootummaa Itoophiyaa ammayaa taasifamaa turaniiru. Bara sochiilee hundeffama mootummaa Itoophiyaa ammayaa keessa biyyoonni alaa Itoophiyaa humnaan qabachuuf socho'aa turaniiru. Isaanis, biyyoota akka Xaaliyaanii,Sudaan,Misiriifi Somaaliyaa fa'idha.

Rakkoolee ijaarsa mootummaa Itoophiyaa ammayaa mudachaa turan keessaa inni ijoon diina alaa ofirraa ittisu ture. Haala kanaan, Itoophiyaan weerara biyya Misir (1839-1885),weerara biyya Sudaan (1880-1889), weerara biyya Xaaliyaanii(1885-1896)fi weerara mootummaa Somaaliyaa(1977-1978) of irraa ittisaa turteerte. Haata'u male, humnoonni biyya alaa hundi Itoophiyaa qabachuu hindandeenye. Kunis sababa sabaafi sablammoonni Itoophiyaa baroota dheeraaf tokkummaan diina alaa qolachaa waan turaniifidha.

Gilgaala Xumura Boqonnichaa

I. Gaaffilee armaan gaditti dhiyaatan dubbisuun hima sirrii ta'e “Dhugaa” kan sirrii hin taane immoo “Soba” jechuun deebii kenni

1. Itoophiyaan biyya seenaa birmadummaa yeroo dheera qabdudha.
2. Jaarrraa 19^{faa} keessa Xaaliyaaniin Itoophiyaa weeraruu yaaltee jrti.
3. Waliigalteen Hiwweet weerara diinaatiif kan karaa banedha.
4. Xaaliyaaniin tooftaa qoqqoodanii bituu fayyadamuun Itoophiyaa hin mo'aanne
5. Itoophiyaan weerara Somaaliyaa kan mo'atte deggarsa Amerikaatiinture.

II. Gaaffilee armaan gadiitti dhiyaataniif deebii sirrii filadhu

1. Sababni Xaaliyaaniin bara 1895tti Itoophiyaa weerarte isa kami?
 - A. Waliigaltee Wucaalee
 - B. Waliigaltee Hiwweet
 - C. Walitti bu'iinsa Wal wal
 - D. Af C deebiidha
2. Dirree waraanaa Itoophiyaan biyya Misir itti mo'atte isa kami?
 - A. Adowaa
 - B. Maaycoo
 - C. Guraa
 - D. Matammaa
3. Bara 1875 biyyi alaa Itoophiyaa kallattii laman weerarte kamidha ?
 - A. Xaaliyaanii
 - B. Misir
 - C. Ingilizii
 - D. Sudaan
- III. Dirree waraanaa armaan gaditti tarreffaman irratti biyyoota walduraa duubaan Itoophiyaan mo'ataman tartiiba kennameen adda baasuun barreessi
 1. Gundat
 2. Guraa
 3. Adowaa
 4. Kaarraa maarras
 5. Dogaalii

BOQONNAA

7

DHIMMOOTA IJOO ADDUNYAA XIYYEFFANNOO BARBAADAN

Bu'aawwan Barachuu Boqannichaa

Adeemsafi Xumura barnoota boqonnaa kanaan booda:

- Miidhaa jijjiiramni qilleensa naannoo, dhala namaafi naannoo uumamaa irratti qabu ni madaalta;
- Beekumsa xabboo waa'ee kunuunsa qabeenya uumamaatiif gargaaran hawaasa keessa jiran addaan nibaasta
- Namootafi dhaabbilee kunuunsa qabeenya uumamaa irratti hojjatan ni dinqisiifatta

7. Dhimmoota Ijoo Addunyaa Yeroo Ammaa Xiyyeffannoo Barbaadan

Seensa

Kutaa 7^{ffaa} fi boqonnaa 1^{ffaa} fi 3^{ffaa} keessatti waa'ee uumamaa, wantoota irra fuula lafaa jijjiiraniifi qilleensa baramaa barattanii jirtu. Boqonnaa kana keessatti immoo waa'ee jijjiirama qilleensa baramaa, sababootafi miidhaa qilleensa baramaatiin dhufuu danda'uufi tooftaalee ittiin miidhaa sababa jijjiirama qilleensa baramaatiin dhufuu danda'u hir'isuun danda'amu fa'atu baratama.

Ga'umsa Barachuu Barattoonni Yoo Xiqqaate bira gahuuQaban:

- Ka'umsaafi miidhaa jijiiramni qilleensa naannoofi namaa irratti qabu nixiinxalta;
- Hirmaannaa hawaasni miidhaa jijiirama qilleensa namaafi naannoo irratti fidu hir'isuuf taasisan ni ibsta.
- Faalama qilleensaafi miidhaa inni fidu ibsita;
- Sababa hanqina bisaanii waliin walqabatanii dhufan ni ibsta
- Miidhaa bosona mancaasuun uumamaan adda baafta
- Hirmaannaa namoonni dhuunfaafi hawaasni kunuunsa naannoo tiif taasisan nidinqisiifatta

7.1. Jijiirama Qilleensa Baramaa

Qilleensa Jijiiramaa

Qilleensi jijiiramaa qilleensa iddoofi yeroo murtaa'aa ta'e tokko keessatti uumamuudha. Qilleensi jijiiramaan haala jijiirama qilleensa marsaa lafaa kan yeroo gabaabaa guyyaa guyyaan, torban torbaniin, ji'a ji'aaniifi wagga keessatti mul'atuudha. Karaa biraatiin qilleensi jijiiramaan haalawwan tempireecharaa, roobaa, dhiibbaa, hurka qilleensa marsaa lafaa, bubbee, ifa aduufi kan kana fakkaatan iddo tokkotti yeroo murtaa'aaf mul'atuudha.

Fuula lafaa irratti qilleensa jijiiramaa hoo'achuun hin danda'amu. Garuu wanti gochuun danda'amu waa'ee qilleensa jijiiramaa raaguu yookiin tilmaamuu qofa. Saayinsiin waa'ee qilleensa jijiiramaa hamma wagga tokkoo qoratu meetiroolojii yommuu jedhamu hayyoonni waa'ee qilleensa jijiiramaa qoratan immoo meetiroolojistoota jedhamu. Ogeeyyiin kunniin haala qilleensa jijiiramaa guyyaa guyyaan galmeessaanii kaayuun tajaajila adda addaatiif oolchu.

Qilleensi jijiiramaan naannoo naannotti wal fakkaataa miti. Naannoo tokko tokkotti haalli qilleensa guyyaa ho'aa, gogaafi aduu yoo ta'e, iddoon biraa immoo faallaa kanaa qorraa, jiidhaa, duumessafi rooba ta'uu danda'a.

Qilleensa Baramaa

Qilleensi baramaan haala qilleensa giddugaleessaan jijiirama qilleensa marsaa lafaa naannoo tokkootti yeroo dheeraa yoo xiqqaate waggoota 35fi sanaa oliif turuudha. Qabiyyeewan qilleensa baramaa kan qilleensa jijiiramaatiin walfakkaatoo yommuu garaagarummaan isaanii yeroo turtii qofadha. Saayinsiin waa'ee qilleensa baramaa qo'atu kilaamaatooloojii yommuu jedhamu hayyoonni waa'ee qilleensa baramaa qo'atan immoo kilaamaatoologistoota jedhaman.

Gilgaala 7.1

Gaaffilee armaan gadiitiif deebii gabaabaa kenni

1. Qilleensa jijiiramaa jechuun maal jechuudha?
2. Elementoota qilleensa baramaa tarreessi.
3. Qilleensa baramaa gabaabsii ibsi.
4. Walfakkeenyaafi garaagarummaan qilleensa baramatiifi qilleensa jijiiramaa jidduu jiru ibsi.

7.1.1. Yaad-Rimee Jijiirama Qilleensa Baramaa

Gaaffii Shaakalaa

1. Jijiirama qilleensa baramaa jechuun maal jechuudha?

Jijiiramni qilleensa baramaa jijiirama qabatamaa haala qilleensa naannoo tokkoo kan akka teempireecharaa, roobaa, duumessaa, ifa aduu, jiidhiinsaafi haalota biroo qilleensa baraamaati. Jijiiramni kunis jijiirama haala jijiirama qilleensa jijiiramaa jiddugaleessaan baay'ee dabaluu yookiin baay'ee gadi bu'uu ta'eewan qilleensa jijiiramaa ta'uu danda'a. Jijiiramni qilleensa baramaa naannoo muraasa irratti daanga'uu yookiin guutuu addunyaarratti mul'achuu ni danda'a.

Qilleensi jijiiramaa uumamaan baraa baratti ni jijiirama. Kanaafuu barri haala hin beekkamneen qorraafi jiidhaa yaakiin barri haala hin baramneen ho'aafi gogaa ta'e akka mallattoo jijiirama qilleensaatti hin lakkawamu. Jijiiramni qilleensa baramaa jijiirama haala qilleensa yeroo dheeraa suuta suutaan gara haala qilleensa baramaa ho'aa, jiidhaa, qilleensa'aa yookiin gogaatti jijiiramuudha.

Gilgaala 7.2

Gaaffilee armaan gadiitiif deebii gabaabaa kenni

1. Jijiirama qilleensa baramaa jechuun maal jechuudha? Akkamitti hubachuun danda'ama?
2. Qilleensi uumamaan bara baraan jijiiramu; jijiiramaa qilleensa baramaa jechuun ni danda'amaa? Maaliif?

7.1.2. Sababaafi Miidhaa Jijiirama Qilleensa Baramaa

Gaaffii Shaakalaa

1. Sababiin jijiirama qilleensa baramaa maali?
2. Jijiiramni qilleensaa dhiibbaa akkamii naannoo uumamaa irraan gaha?

Qilleensi baramaa addunyaa yeroo hundaa jijiirama addaan hincinne keessatti argama. Jijiiramni kunis kan jijiiramu adeemsa marsaa jijiirama uumamaatiini. Garuu gochi dhalli namaa jijiirama qilleensa baramaa addunyaa akka garmalee saffisiisan taasisuutti jiru. Hayyooni qilleensa baramaa, jijiirama qilleensa baramaa guutuu addunyaa qu'atanii maddoonni jijiirama qilleensa baramaa bakka lamatti qoodanii jiru. Isaanis madda uumamaafi madda namtolchee dha.

A. Maddoota Uumamaa

Dhiibbaan uumamaa jijiirama qilleensa baramaa fiduu danda'an hedduu jiru. Isaan keessaa muraasni sochii ardiilee, dhoohinsa volkaanoofi dambaliwwan garbaa fa'i.

Sochii Ardiilee: Ardiileen kan uumaman waggoota miiliyonotaan dura dachee guddaa tokko ta'erraa adda caccabuuni. Caccabanii addaan siiquun ardiilee kun kallattiin bubbeefi yaa'iinsa bishaanii akka jijiiramu taasisa. Kallattiin buubbeefi yaa'iinsa danbalii bishaanii immoo jijiirama qilleensa baramaa irratti dhiibbaa guddaa qaba.

Dhoohinsa volkaanoo: Yommuu dhoohiinsi volkaanoo raawwatu SO₂, hurka bishaanii, dhukkeefi qilleensi biroo gara atimoosfeeraa bahu. Gaazonniifi

dhukkeen hamma ta'e tokko ifa aduu gara fuula dachee dhufu akka hinbalaqqeefjamne ukkamsanii hambisu. Kuni immoo qilleensa marsaa lafaa garmalee akka ho'u taasisuudhaan jijiirama qilleensa baramaa dhaqqabsiisa. Danbalii Galaanaa: Sirna qilleensa baramaa keessatti ijoon qaamman bishaanii akka galaanotaafi garbootati. Galaanotaafi garboonni ho'a baay'ee guddaa ta'e gara lafaatti gadi lakkisu. Ho'i guddaan qaamolee bishaanawoo irraa kan ka'u bifaa huraka bishaaniitiin. Hurki bishaanii duumessaaf gumaacha guddaa taasisa. Duumessi immoo lafa haguuguudhaan qabbaneessuuf galteedha.

B. Maddoota Nam-tolchee

Yeroo ammaa kana ho'i addunyaa kan waggoota darbanii caalaa saffisaan dabalaan deemaa jira. Sababiin saffisan dabaliinsaa ho'a addunyaa gocha dhala namaatiin ta'uu isaa saayintistoonni itti walii galanii jiru. Karaan ijoon dhallii nama qilleensa baramaa irratti dhiibbaa geessisaa jiruun inni ijoon kallattiilee adda addaatiin Gaazota giriinhawusii gara qilleensaatti gadi lakkisuudhaan. Dabaliinsi ho'a addunyaa waggoota 50 darbee irra caalmaan sababa gocha ilma namaatiin akka ta'e ni amanama.

Gaazota Giriinhawusiifi Maddoota Isaanii

Gaazotni giriinhawusii gaazota akka bullukkottti qilleensa marsaa lafaa uwvisaanii argaman keessaa isaan tokko. Gaazonni kunniin anniisaa atimoosfeera keessa jiran ukkamsuudhaan dabaliinsa hoo'a naannootiif ka'umsa tahu. Taateen kun immoo giriinhawus iffektii jedhama. Gaazonni giriinhawusii keessaa muraasni CO₂, CH₄, N₂O, CFC fi kkf dha.

TL	Iddo bu'ee	Maqaa	Maddaa	Miidhaa qaqqabsiisu
1	CO_2	Kaarboon daayooksaayidii	Jijjiiramni itti fayyadama lafaa, bosona mancaasuu, qonnaa, gubachuu boba'aafi wantootaa adda addaa	Sadarkaa 1ffaan ho'a qilleensaa dabala
2	CH_4	Miteenii	Haftee qonnaa, alala guuruu loowwanii, gaasiuumamaa	Sadrakaa 2ffaa
3	N_2O	Naaytiras oksaayidii	Warshaalee, Maadda anniisaafi xaa'oo	O_3 diiguun beekkama
4	CFC	Kilooroo Filoroo karbanii	Madda uumamamaa hinqabu, amtolchii firijjii, faaltota qilleensaafi bulbultoota qulqulinnaa	O_3 diiguun beekkama

Dhiibbaa Jijjiirama Qilleensa Baramaa

Gaaffii Shaakalaa

1. Balaan yookiin dhiibbaan jijjiiraama qilleensa baramaatiin dhufu maal tarreessi.
2. Miidhaa babal'achuun gammoojjummaa qilleensa baramaa irraan gahu maal?
3. Kallattiin bubbee jijjiiramnuun dhiibbaa akkamii qilleensa baramaa irratti qaba?

Dhiibbaan jijjiiramni qilleensa baramaa naannoo uummaa irraan gahuu danda'u hedduu dha. Isaan keessaa muraafni kan akka dabaliinsa ho'a addunyaa,

babaldhachuu gammoojjummaa, hongee, dabaluu hamma bishaan galaanaa, jijiirama kallattii bubbee, babaldhachuu godina ho'aa, babaldhachuu dhibee gammoojji, dhabamuu sanyii lubbu qabeeyyii adda addaafi kan kana fakkaatanii dha.

Dabaliinsa Ho'a Addunyaa

Dabaliinsi ho'a addunyaa ta'ee yeroo ammaa fuulli lafaafi qilleensi marsaa lafaa gara jalaa ho'uuti. Karaa gara biraatiin dabaliinsi ho'a addunyaa jechuun dabaliinsa jiddugaleessa ho'aa fuula lafaafi galaanaa jechuudha. Daballiin tempireechara fuula lafaa baay'een isaa sababa dabaluu gaazoota ho'a addunyaa dabalaniitiin akka ta'e hayyooni irratti walii galanii jiru.

Babal'achuun Gammoojjummaa

Babal'achuun gammoojjummaa adeemsa dacheen irra caalaa goggogaa ittiin deemuufi biqiltuu biqilchuu dadhabuuti. Gammoojjummaan haala adeemsa gammoojjiin babaldhachuun gara jirenya ilma namaa kan akka oorruu midhaaniitti tatamsa'uufi iddoowan rooba gahaa argachaa turan fa'atti babal'achuuti.

Hongee

Hongeen wayitii gogaa roobni gahaan biqilootaafi beeladootaaf bu'aa qabeessan ta'e hinjirree uumamuudha. Yoo hongeen jiraate biqilootaafi bineensonni hunduu nimiidhamu. Sababii jijiirama qilleensa baramaa irraa kan ka'e biqiloonni, midhaaniifi bineeldonni waan barbadaa'aniif, hongeen haala irra deddeebi'een uumamaa jira.

Dabaluu Hamma Bishaan Galaanaa

Dabaluu hamma bishaan galaanaa adeemsa sababa ho'i addunyaa dabalaan deemuutiin baquu cabbii kuufamatiin kan mul'atuu dha. Dabaluun hamma bishaan galaanaa oddoollan olka'iinsa gadi aanaarratti argaman liqimsuun ummata miiliyonatti lakkaa'amu balaa lolaatiif saaxiluu ni danda'a. Dabalataan bishaan soogiddaawaan galaanaa handaara dacheerratti dhanganlahuun dhiyeessii bishaan qulqulluu lafa jalaa faaluu danda'a.

Jijiiramuu Kallattii Bubbee Addunyaa

Bubbeen sochii qilleensa iddo dhiibbaa qilleensa guddaa irraa gara iddo dhiibbaa qilleensa xiqaatti raawwatuu dha. Wantoota dhiibbaa qilleensa marsaa lafaa thoo'atan keessaa tokko tempireechara. Jiddugaleessi tempireechara addunyaa yoo dabale, bubbeen sadarkaa olka'iinsa olii dadhabaa deemuun kallattiin bubbee addunyaa iddoowwan duraan bubbisaa turan irraa nijijiiramu. Jijiiramuun kallattii bubbee immoo hamma roobafi faca'iinsa roobaa jeequun qilleensa baramaa jijiira.

Babal'achuu Dhibee Gammoojjii

Naannoo duraan dhibeen gammoojjii hinmul'annetti har'aan kana addunyaa guutuu irratti mul'achuu eegaleera. Kun immoo sababa naannoon duraa baddaa yookiin badda daree ture gara gammoojjummaatti geeddaramuu irraa kan ka'eeni. Fakkeennaaf Itoophiyaa keesssti dhibeen bookee busaafi bookeen busaa gara lafa baddaafi badda daree babal'achaa jira.

Dhabamuu Lubbu Qabeeyyii Sanyiwwan Garagaraa

Jijiiramni qilleensa baramaa addunyaa dhabamuu sanyii lubbu qabeeyyii tokko tokkoof sababa ta'ee jira. Jijiiramni roobaafi tempireecharaa dabalaan deemuun sanyii bineeldotaafi biqiloota addunyaa irratti dhiibbaa olaanaa fida. Sanyiin lubbu qabeeyyii tokko tokko dafanii jijiirama qilleensa baramaatti of madaqsuu hindanda'an ta'a, kuuwwan isaanii immoo garuma jirenyaaaf itti baqatan hin argatan ta'a. Tempireecharii addunyaa osoo 2°C kan dabala ta'ee, lubbu qabeeyyiin dacheerraa jiran baay'een balaarra bu'uu akka danda'an beektonni ni ibsu.

Gaafilee 7.3

I. Himoota armaan gaadii kan sirrii ta'e 'Dhugaa' kan dogongora ta'e immoo 'Soba' jedhiideebisi.

1. Jijiiramni qilleensa baramaa jijiirama naannoo muraasa qofa irratti uumamaan raawwatudha.
2. Ho'i addunyaa dabalaan yoo adeeme roobni ni hira'ata hammi bishaan galaanas akkasuma faana hir'ata adeema.

II. Yaadota “A” Jala Jiran Kanneen “B” Jala Jiraniin Walitti Firoomsi.

A

1. CO_2
2. N_2O
3. CFC
4. CH_4

B

- A. Alala guuruun baha
- B. Hundarra qilleensa faala
- C. Xaa’oo irraa madda
- D. Madda uumamaa hinqabu

III. Gaaffilee araan gadii deebii sirrii ta’e filachuun qubee isaa barreessi.

1. Kanneen araan gadii keessaa sababa jijiirama qilleensa baramaa namtolchee kan hin ta’in isa kami?
 - a. Dhoohiinsa Volkaanoo
 - b. Sochii lafaa
 - c. CO_2
 - d. hunduu
2. Gaazota giriin hawusii araan gadii keessaa irra caalaa miidhaa naannoo irratti kan dhaqqabsiisu isa kami?
 - a. CH_4
 - b. SO_2
 - c. CO_2
 - d. hurka H_2O

IV. Gaaffilee araan gadiitiif deebii gabaabaa kenni

1. Miidhaa jijiirama qilleensa baramaan dhufu danda’u sadi ibsi?

7.1.3. Dagaagina Hojiwwaan Jijiirama Qilleensa Baramaa Ittisan

Gaaffii Shaakalaa

1. Namoota jijiirama qilleensa baramaa thoo’achuuf hojiwwan gaggaarii hojjatan beektan tarreessi.
2. Naannoo ati jiraattutti hojii jijiirama qilleensa baramaa hambisuuf hojjatamaniif namoota adda duree ta’an yoo jiraatan dareef ibsi.

Addunyaan jijiirama qilleensaa hambisuudhaaf jecha hojiwwan adda addaa hojjataa kan turteefi ammas hojjachaa kan jirtuudha. Hojiwwan jijiirama qilleensaa kana hir’isuudhaaf hojjataman keessaa muraasni biqiloota dhaabuu, gaazota giriin hawusii hir’isuu, qonna bosonaa, anniisaa haarawoomfaman fayyadamuu fa’i. Biyyi teenya waliigaltee kana fudhachuudhaan sagantaalee gara garaa bocattee hojii keessa seentee jirti. Fakkeennaaf hojiin Waangaarii Maata’i Lammii Keeniyaafi badhaafamtuu Noobeelii bara 2004GC sababa

guddinna walitti fufiinsa qabuu, dimokiraasiifi nageenya kan argatte hojiin ishiin ciramuu bosonaa miidhaa hiyyeeyyiifi dubartoota baadiyaarraan gahu jedhu kaayyeffachuun bu'uurraa Maataa'iin bara 1977 GC hojjatte isa tokko. Maata'iin Sosochii sabbata magariisummaa jedhuun dubartoota sochoosuun biyya keessatti biqiltuu mukaa miiliyoona kurnan hedduu dhaabsisuuf taasiftee jirti. Haaluma walfakkaatuun piresdaantiin Itoophiyaa duraanii Girmaa Waldagoorgis biqiltuu tokko waggaatti namni tokko dhaabbachuu qaba jedhuun sagantaa gumii magariisa labsan isa tokko. Biyyi teenya ittifufuunis sagantaa kana babaldhisuudhaan sagantaa ashaaraa magariisaatiin addunyyaa irratti baay'ingga biqiltuu guyyaatti dhaabbatuuun dabalatee kunuunsuun addunyyaa irratti fakkeenya taatee jirti.

Dhaabbileen akka GTZ, ATA, Waajjira Kunuunsa Naannoofi Qabeenya Uumamaa, Waajjira Misooma Qonnaa, fi kkf hojiilee kunuunsa adda addaa kan hojjataniidha.

Fakkii7.1. Waangaarii Maata'iifi Girmaa Waldagioorgis

Gocha Barataa

1. Hojiilee naannoo keessanitti jijiirama qilleensa baramaa hambisuudhaafi hojjataman daawwadhaa gabaasa dareef dhiyeessaa?

7.1.4. Qo'aannoo Haalaa (Hojiiwwaan Jijiirama Qilleensa Baramaa Hir'isuuf Naannootti Raawwataman)

Hojiiwwaan jijiirama qilleensa ittisan naannoo naannootti hojjataman haala qabatama naannootiin addunyaa irratti garaagarummaa niqaba. Akkuma biyya keennaattis yoo fudhanne naannoo naannootti haala qilleensa baramaa gara garaa keessatti garaagarummaa niqaba.

Akka naannoo oromiyaatti hojiwwan jijiirama qilleensa hambisuuf hojjatamaa jiru hedduudha. fakkeennaaf:

- Sagantaa biqiltuu tokko nama tokko jedhu hojii irra oolchuu
- Sagantaa asharaa magariisaa sadarkaa jalqabaan fudhatee hojii irra oolchuu
- Cirama bosonaa hir'isuu irratti hojjachuu
- Madda anniisaa haarawoomsamu bishaan, bubbeefi hurka lafa keessa bahurraa oomishuu eegaluu
- Qonna bosonaatiin mukkeen adda addaa soorataaf oolan dhaabuu fa'i.

7.1.5. Faalama Qilleensa

Gaaffii Shaakalaa

1. Wantoonni qilleensa faalan maal fa'a?
2. Miidhaan faalama qilleensatii dhufuu danda'u maal fa'i?
3. Mee naannoo keessanitti wantoota faaltota qilleensa jiran dareef ibsi?

Faalamni qilleensa faaltonni kan akka gaasotaa, suudoowwanii, moolokiyuulota, baayololjikaalaafi kan kana fakkaatan gara qilleensa gadi lakkifamuun fayyaa dhala namaafi naannoo irratti kan miidhaa geessaniidha. Faalamni qilleensa jijiirama fiizikaalaa, baayoloojikaalaa, yookiin keemikaalaa kamiyyuu qilleensa keessatti ta'u jechuudha. Faalamni qilleensa summaa'u qilleensa gaazota miidhaa qabaniin, dhukkeefi aaraatiin ta' ee bineensotaa, biqilootafi nama irratti miidhaa hamaa geessisaniiidha.

Qilleensa marsaa lafaa keessatti dhibbantaan gaasotaa adda addaa murtaa'aadha. Hammaan dabaluun yookiin hir'achuun qabiyyee gaasota qilleensa marsaa lafaa jirenya lubbu qabeeyyii irratti miidhaan dhaqqabsiisa. Walumaagalatti, qabiyyeen gaasota qilleensa marsaa lafaa jijiiramuun teempireecharri fuula lafaa ni dabala. Dabaliinsi kunis dabaliinsa hoo'a addunyaa jedhama.

Fakkii 7.2.Sababoota Faalama Qilleensaa

Akaakuu Faaltota Qilleensaa

Wantoonni qilleensa faaluu danda'an hedduu jiru. Faaltota kanneenis bakka lamatti goodnee ilaaluun ni danda'ama. Isaanis faaltota sadrkaa 1^{ffaa} fi faaltota Sadarkaa 2^{ffaa}ti.

Faaltota sadarkaa tokkooffaa kan jedhaman akaakuu faaltota qilleensaa kallattiidhaan qilleensa naannoo lafaa faalan kan akka kaarboondaayoksaayidii (CO_2) fi Salfariik oksaayidiidha (SO_2) fa'i.

Faaltota sadarkaa lammaffaan immoo akaakuu faaltota sadarkaa tokkoffaa adda addaa irraa walitti makamuudhaan uumamaniifi miidhaa cimaa dhaqqabisiiusu danda'aniidha. Fakeenya, makaa duumessaafi hurriidha.

Sababoota Faalama Qilleensaa

Ka'uumsi faalama qilleensaa hedduudha. Maddoонни faalama qilleensaa lamatu jira. Isaanis madda uumamaafi namtolcheedha.

Sababoota Namtolchee

Sababoonni faalama qilleensaa dhalli namaa dhaqqabisiisuu dana'u baay'etu jiru. Isaan keessaa muraasni gubbachuu gaasota uumamaa, aara konkolaataa(geejjiba hammayyaa) keessaa bahu, hojii qonnaa, gocha waraanaa, aars aarsuu , dikee loowwanii, meeshaalee goggogaa dhadhahuu (rukutuun) qulqulleessuu, adeemsa warsheessuu warshaalee, albuuda baasuufi baqsuu, dhagaa cilee fayyadamuufi kan kana fakkaatan fa'i.

Sababoota Uumamaa

Sababoota uumamaa faalama qilleensaa fiduu danda'an keessaa muraasni dhohiinsa volkaanoo, bubbeefi jijiirama kallattii bubbee, ibiddaan gubachuu bosonaa, adeemsa qaamoleen adda addaa bosbosuu, dabaliinsa teempireecharaafi kan kana fakkaatan fa'i dha.

Miidhaawwan Faalama Qilleensaatiin Dhufan

Dhiibbaan faalamni qilleensaa geessisuu danda'un hedduudha. Isaan keessaa muraasni dhibee qaamolee hargansuu adda addaatiif saaxilamuu, dabaliinsa hoo'a addunyaa, asiidummaa roobaa, babbaqaquu baqqaana Ozoniifi kan kana fakkaatan fa'i.

Maloota Too'annoo Faalama Qilleensa

Faalama qilleensaa naannoo hoo'achuudhaaf tarkaanfileen armaan gadii raawwachuu baay'ee barbaachisaadha.

- Gosoota geejjibaa naannoo faalan hir'isuu
- Anniisaa quachuu
- Itti fayyadama ibiddaa xiqqeessuu
- Naannoo keessa jiraannu bosonomsuu
- Maddoota faaltota qilleensaa(Gaazota Giriin Hawusii) gogsuufi kkf

Gaafilee 7.4**I. Himoota armaan gaadii kan sirrii ta'aniin Dhugaa kan dogongora ta'an immoo Soba jedhii deebisi.**

1. Dhukkeen faaltota qilleensaa keessaa isa tokko.
2. Faalamni qilleessaa namaafi bineensota malee biqiloota hubuu hin danda'u.

II. Gaaffilee armaan gadiitiif deebii gabaabaa kenni.

1. Akaakuu faaltota qilleensaa fakkeenya qabatamaa fudhachuun ibsi?
2. Miidhaa faalama qilleensaatiin dhufuu malan keessaa sadi barreessi?

7.2. Hanqina Bishaanii**Gaaffilee Shaakalaa**

1. Hanqinni bishaanii maali? Akkamitti uumamuu danda'a?
2. Miidhaa hanqinni bishaanii ati beektu jiraa? Hiriyyaa kee waliin irratti mari'adhaa.
3. Garaagarummaa haqina bishaaniiifi faalama bishaanii jidduu jiru qabuu ibsi.
4. Naannoo keessanitti hojiilee hanqina bishaanii hir'isuuf hojjataman tarreessi.

Hanqina jechuun walgaluu dhabuu yookiin hir'ina dhiyeessii jechuudha. Hanqinni bishaanii immoo kan ibsu walmadaaluu dhabuu fedhiifi dhiyeessii bishaanii akkasumas qulqullina bishaanii jechuudha. Bishaan qabeenya uumamaa baay'ee barbaachisaa ta'eedha. Hanqinni bishaanii waan hundaa nimiidha. Bishaan dhugaatiif, qulqullinaaf, nyaata qopheeffachuufi, kan kana fakkaatu baay'ee nama gargaaraa.

Itti fayyadamni bishaanii akka addunyaatti jaarraa darbe kana keessa reetii saffisa dabaliinsa ummataa dabaluun dachaan dabalee ture. Babaldhachuun naannolee adda addaa addunyaay irraa immoo haala walfakkaataan walitti fufiinsaan dhiyeessuu irratti haqina fida; Akka qorannoo dhiyeenya kana bahe agarsiisutti dhalli namaa faayidaa dhugaatiif, qulqullinnaaf, nyaata bilcheeffachuutiif guyyaa

guyyaan yoo xiqqaate bishaan liitira shantam(50L) itti fayyadamuu qaba jedha. Garuu biyyoonni hedduun kana milkeessuuf rakkachaa jiru.

Addunyaa irratti wantoonni hanqinna bishaaniitiif sababa ta'an garagara. Isaan keessaa muraasni humnaa ol fayyadamuu, faalama bishaanii, waldhabdee, fageenya, hongee, xiqqaachuu dhiyeessii, dabaliinsa hoo'a addunyaa, seeraan ala dhangala'uu, balaa uumamaa, dabaluu baay'ina uummataa, babaldhachuu warshaaleefi kan kana fakkaataniidha.

Dhiibbaa Hanqinni Bishaanii Dhaqqabsiisu

Miidhaan sababa hanqinna bishaaniitiin dhufuu danda'an; dhabamuu bishaan dhugaatii, beela, dhabamuu barnootaa, babaldhachuu dhibee, rakkolee qulqullinaa, hiyyummaan babaldhachuu, godaansa, diigamuu sirna ikoo, lubbu-qabeeyyiin dhabamuufi kan kana fakkaatan fa'i.

Tooftaalee Hanqinna Bishaanii Xiqqeessan

Karaaleen hanqinni bishaanii ittiin furamu muraasni: bishaan yeroo hundaa qu sachuu, hawaasa barsiisuu, irra deebiin bishaan gargaaramuu, teekinoloojii kunuunsa bishaanii adda addaa gargaaramuu, muuxannoo qonna jiallisii duraan jiru fooyyessuu, sirna qilqullinna bishaanii fooyyessuu, dhaabbilee qulquillinna bishaanii irratti hojjatan jajjabeessuufi kan kana fakkaatan fa'i.

7.3. Manca'iinsa Bosonaa

Gaaffilee Shaakalaa

1. Manca'iinsa bosonaa jechuun maal jechuudha?
2. Miidhaan manca'iinsa bosonaatiin dhufu danda'u hamma beektu barattoota dareetiif ibsi.
3. Sababini manca'iinsa bosonaa fiduu danda'an tarreessi.
4. Dhaabbilee, waajjiraaleefi namoota dhuunfaa naannoo keessanitti bosona kunuunsuu irratti hojji gaarii hojjatan yoo beektw ta'e dareef ibsi.

Manca'ina bosonaa jechuun wilitti fufiinsaan hir'achuu bosonaa sababa adeemsaa uumamaatiin yookaan gocha dhala namaatiin raawwatamuudha. Kunis kan ta'u

humnaa ol yookiin seeran ala qbeenyi bosonaa yoo ciramu manca'ina bosonaa jedhama. Mancaatiin bosonaa dhimma ijoo haala naannoo, dhabamiinsa lubbu qabeeyyii, diigamuu sirna ikkoo, jeequumsa marsaa bishaaniifi harama biyyeeti. Dabalataanis manca'uun bosonaa dabaliinsa hoo'a addunyaatiifi jijjiirama qilleensa baramaatiif sababa ijoodha.

Fakkii 7.4. Manca'iinsa Bosonaa

Sababa Manca'iinsa Bosonaa

Sababoonti mancaatii bosonaa hedduudha. Ka'uumsa isaanii irratti hundaa'udhaan baka lamatti qoonnee ilaaluun nidanda'ama. Isaanis:

1. Gocha namaa
2. Adeemsa Uumamaati

Gochoota Namaatiin Sababa mancaatii bosonaatiif ijoon addunyaa kanarratti dhiibbaa guddaa kallattii hedduun dhaqqabsiisaa jiru gocha namootaati. Sababoota namtolchee ta'an hedduu keessaa muraasni:

- Babaldhachuu hojii qonnaa
- Ciramuu mukkeenii
- Babaldhachuu hojii albuuda baasuu
- Babaldhinna magaalaa
- Fedhiin itti fayyadama mukaafi bu'aalee mukaa dabaluu
- Humnaa ol dheedmuu
- Bu'uraalee misoomaa karrooraaniifi marii ala babaldhisuu

Sababa Uumamaa

Manca'iina bosonaatiif uumamni gahee guddaaqaba. Garuu mancaatii kana caalatti saffisiisee addunyaa guddaatti yaaddessaa kanjiru gocha namootaatiin seeran manca'aa jiruudha. Sababoota mancaatii bosonaa uumamaa keessa mursni:

- Hir'achuu bosonaa sababa hongee, lolaa, sigigaachuu lafaa
- Ibiddaan manca'uu bosonaa sababa uumamaatiin(bakakkaa, Rigata mukaatiin ibidda ka'u)
- Dhibee adda addaa baakteeriyaan yookiin maxxantootaan dhufuun mancaatii bosonaafi lubbuqabeeyyii adda addaa iddoon jireennaa bosona ta'e.

Too'annaa Mancaatii Bosonaa

Bosonni yommuu manca'u miidhaa guddaan naannoo, bishaan, biyyee, naannoo jireennaafi lubbu-qabeeyyii hundarraan gaha. Miidhaa akkanaa kana qolachuudhaaf mootummaan, dhaabbileen adda addaafi namoonni dhuunfaa gahee isaanii bahachuun dirqama ta'a.

Gahee Mootummaa

Mootummaan mancaatii bosonaa xiqqeessuuf tarsiimoo adda addaa baasee hojii irra oolchuu qaba. Tarsiimoo kanneen keessaa muraasni:

- Too'annoofi hordoffii cimaa cirama bosonaa seeraan alaa irratti gochuu qaba
- Naannoo bosonaa thoo'anno mootummaa jala jiran babaldhisuu
- Yommuu bu'uraalee misoomaa adda addaa babaldhifamu karooraan fayyadamuudhan mancaatii bosonaa xiqqeessuu
- Misooma bosonaa kan bakka bosona uumamaa bu'uun tajaajilan adda addaa kennuu danda'an babaldhisuu
- Lafa bosonni irraa manca'e deebisanii bosonoomsuu
- Bosona yeroo gabaabatti gahee tajaajila kennuu dand'an dureeyyiin akka omishan haala mijeessuufi kan kana fakkaatu ibsuun ni danda'ama.

Gahee Namoota Dhuunfaa

Namni lafarra jiraatu kamiyyuu itti gaafatatummaa naannoo isaa kunuunsuu

qaba. Garuu dhalli namaa beekaas ta'ee osoo hinbeekin naannoo uumamaa kuunsuu irra yoo mancaasutu mula'ta. Haalli kun akka itti hinfufne ummata barsiisuun barbaachisaa ta'a. Namni dhuunfaa tokko yoo xiqlaate jireennaa guyyaa guyyaa isaa keessatti seerota sadan kana hojii irra oolchuu qaba isaanis:

- Xiqqeessuu: Hamma fayyadamaa hir'isuu
- Irra deebiin oomishuu: Kan dura faayidaa xumuratan irra deebii akka haaraatti omishamanii yookiin suphanii akka tajaajila kennu taasisuudha.

Dhaabbilee Misoomaa Adda Addaa

Dhaabbileen misoomaa adda addaas misoomaa adda addaa hojjatan cinaatti mancaatii bosonaa hanbisuuf:

- Qaamolee adda adda misooma bosonaa irratti hirmaata diinagdeen deeggaruu
- Hubannoo uummatafi qaamolee mootummaa naannootiif kennu
- Biqiltuu adda addaa biqilchuu irraa eegaluun hanga dhaabamnii of danda'anitti hordoffifi deeggarsa barbaachisaa hunda taasisuu fa'i.

Gaafilee 7.6

Gaaffilee armaan gadiitiif deebii gabaabaa kenni

1. Miidhaa mancaatii bosonaatiin dhaqqabuu danda'u tarreessi?
2. Seerota sadan namni kamiyyuu jirenya guyyaa guyyaan isaa keessatti hojii irra oolchuu qabu tarreessi?

Cuunfaa Boqonnichaa

Fuula lafaa irratti qilleensi baramaan jijiiramaa jira. Jijiiramni qilleensa baramaa kun sababa ijoon ho'a fuula lafaa garmalee dabalaan deemaan jiruudha.

Qilleensi jijiiramaan haala jijiirama qilleensa marsaa lafaa kan yeroo gabaabaa guyyaa guyyaan, torban torbaniin, ji'a ji'aanfi waggaa keessatti mul'atuudha. Qilleensi baramaan haala giddugaleessa jijiirama qilleensa marsaa lafaa bakka tokkootti yeroo dheeraa yoo xiqqate waggoota 35fi sanaa oliif beekamuudha Saayinsiin waa'ee qilleensa jijiiramaa qoratu Meerioolojii yommuu jedhamusaayinsiin waa'ee qilleensa baramaa qo'atu immoo kilaamaatoolojii jedhama.

Qilleensi baramaa addunyaa yeroo hundaa jijiirama addaan hin cinne keessatti argama. Jijiiramni kunis kan jijiiramu adeemsa marsaa jijiirama uumamaa yommuu ta'u gochi dhalli namaa garmalee saffisiisan taasisuuti jiru. Maddooni jijiirama qilleensa baramaa madda uumamaafi madda namtolchee jedhamuun bakka lamatti quodamu.

Gaasonni giriinhawusii Gaazota akka CO₂, CH₄, N₂O, CFC, Hurka bishaanii fi ta'ee sababa jijiirama qilleensa baramatiif gahee guddaa kan qabaniidha. Dabaliinsi teempireechara addunyaa uumamuu hongee, dabaliinsa ho'a naannoo, babal'achuu gammoojjummaa, dhabamuu roobaa, dhabamuu sanyii lubbu qabeeyyii adda addaa, babaldhachuu dhibeef kan kana fakkaatu sababa ijoodha.

Hojiwwan jijiirama qilleensaa kana hir'isuudhaaf hojjataman keessaa muraasni biqiloota dhaabuu, Gaazota giriin hawusii hir'isuu, qonna bosonaafi anniisaa haaroomfaman biyyoonni fayyadamuun akka qaban kallattiin taa'ee ture. Hojiwwaan jijiirama qilleensaa ittisan naannoo naannotti hijjataman haala qabatama naannootiin addunyaa irratti garaagarummaa niqaba.

Faalamni qilleensaa faaltonni akka Gaazotaa, suudoowwanii, molokiyuulota baayolojikaalaafi kkf gara qilleensaa gadi lakkifamuun fayyaa dhala namaafi naannoo irratti kan miidhaa geessaniidha. Walumaagalatti, qabiyyeen atimoosfeeraa jijiiramuun teempireecha fuula lafaa nidabala. Dabaliinsi kunis

dabaliinsa ho'a addunyaa jedhamuun beekkama. Dabaliinsi ho'aa kun faalama qilleensaa, mancaatii bosonaatiifi hanqinna bishaanii dhaqqabsiisuu keessatti gahee guddaa taphateera.

Gaaffilee Xumura Boqonnaa 7

Kutaa I. Yoo himni armaan gadii sirrii ta'e dhugaa yoo dogongora ta'e immoo soba jedhii deebisi.

1. Qilleensi baramaa qilleensa yeroo gabaabduu ji'a jaha hin caalleef naannoo tokko turuudha.
2. Faalama qilleensa baramaa xiqqeessuun ni danda'am garuu gonkumaa dhabamsiisuun hin danda'amu.
3. Kaarboondaayooksaayidiin faaltaota qilleensa sadarkaa tokkoffaa keessaa isa tokko.

Kutaa II: Gaaffiwwan armaan gadiitiif qubee sirrii ta'e qabu filadhu.

1. Kanneen armaan gadii keessaa gaasiin giriin hawusii hunda caala baay'innaan qilleensa naannoo keessatti argamu isa kami?
 - a. Hurka bishaanii
 - b. CFC
 - c. CO₂
 - d. SO₂
2. Dhiibbaa jijiirama qilleensaatiin kan hin dhufne isa kami?
 - a. Hongee
 - b. Ciramuu bosonaa
 - c. Babal'achuu gammoojummaa
 - d. Dhabamuu sanyii lubbu qabeeyyii adda addaa
3. Miidhaan sababa hanqinna bishaaniitiin dhufu kan hin ta'in kami:
 - a. Beela
 - b. Godaansa
 - c. Hawaasa barsiisuu
 - d. babal'achuu dhibee

Kutaa IV: Gaaffilee armaan gadiitiif deebii gabaabaa kenni.

1. Gochoota namtolchee mancaatii bosonaa saffisiisan kessaa sadii barreessi?
2. Fakkeenna Gaazota giriin haawusii dhiibbaa uumuu danda'an keessaa sadii maddoota isaanii walijjn ibsi?